

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

NY RÆKKE V, 1

Vello Helk: Johannes Petraftonus

C. O. Bøggild-Andersen: Kongedatteren for historiens domstol

Svend Aakjær: Leonora Christinas dommer

Georg Nørregård: Christian Bernstorffs afsked fra Danmark

P. G. Lindhardt: Jac. Chr. Lindberg

Et bidrag til systemskiftets historie

Anmeldelser og litteraturnyt

1959

JYSKE SAMLINGER

*Tidsskrift for
Danmarks historie*

udsendes to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Kontingent kr. 10,-. Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur,
Carl Blochs Gade 28,
Århus.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til »Jyske Samlinger« og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Carl Blochs Gade 28,
Århus.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteraturs bestyrelse:

Generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink (formand), arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl (sekretær), bibliotekar Poul Enemark, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, lektor Peter Jeppesen, universitetslektor, mag. art. Erik Reske-Nielsen (kasserer) og professor, dr. phil. Peter Skautrup.

Bogladepri for Ny række, V. bind. hæfte 1: 14,50 kr.

JOHANNES PETRAFONTANUS

EN JESUITERELEV FRA CHRISTIAN IVs TID

Af *Vello Helk.*

Blandt de mange unge, der omkring 1600 besøgte jesuiter-skolerne i Braunsberg og Vilna, har Johannes Petrafontanus fra Udbynder gjort sig særlig bemærket, og arkivar, cand. mag. Vello Helk søger i det følgende at sammenføje de mange og spredte detaljer om Petrafontanus til et samlet livsbillede. Efter hjemkomsten fra de første studieår lykkedes det Petrafontanus trods store betæneligheder fra konsistoriets side at erhverve magistergraden ved Københavns universitet. Hans fortid som pave-lig alumne hindrede ham dog i at få et skole- eller kirke-embede. Efter nogen tids virke som huslærer og privat-docent drog han ud som præceptor for unge adelsmænd. På grundlag af lejlighedsdigte og stambogsindførsler lader det sig fastslå, at han i tiden 1617–23 opholdt sig i Giessen, Heidelberg, Tübingen og Strassburg. Derefter vides det kun, at han i 1651 har testamenteret sin bogsamling til jesuiterkollegiet i Braunsberg. Af dette og andre vidnes-byrd synes det at fremgå, at han forblev den katolske kirke hengiven.

Den danske historieskrivning har ikke ofret ret megen opmærksomhed på den bevægelse, der almindeligvis betegnes som den katolske modre-formation. Den satte ind nord for Alperne i anden halvdel af det 16. århundrede, fortsatte med uformindsket styrke ind i det 17. århundrede, og ebbede ud i 30-årskrigen, da religionernes grænser blev nogenlunde afstukket. Man vil måske sige, at den ingen betydning fik for Danmark. Men helt betydningsløs forekom denne bevægelse ikke datidens kirke-lige kredse herhjemme. Hvortil ellers de strenge forholdsregler mod besøg ved jesuiter-skoler? Disses standard overskyggede tilsvarende danske skolers, så Christian IV var nødt til foruden det omtalte nega-tive forbud at gribe til en positiv reformpolitik på skolevæsenets om-råde.

Kilderne er unægteligt meget sparsomme og vanskelige at opspore, de befinder sig for en stor del uden for Danmarks grænser. Der var jo ingen mulighed for åben missionsvirksomhed, så længe landets her-sker og hans rådgivere ikke tillod det eller i hvert fald ikke så gennem fingrene med det. Forhåbninger i den retning blev gjort til skamme, og den tilbageblevne vej var den indirekte. Her trådte skolerne ind i billedet. De unge mænd, som havde fået deres uddannelse hos jesui-terne, hentede her kvalifikationer, der gjorde dem egnede til at blive

skoleledere, hovmestre for unge adelsmænd, i det hele taget til pædagogisk virke og tillige til kirkeembeder. På denne måde kunne den katolske udsæd give mangefold udbytte, og man kunne opnå en langsom underminering af den forholdsvis nye protestantisme og en genindførelse af den gamle lære. Men denne udvikling blev bremset i dens spæde begyndelse, og bagefter kan man konstatere, at for religionstilstanden i Danmark betød den såre lidt, måske kun en strengere ortodoks kurs. Men den betød en del for de mennesker, som var engageret i sagen, og for deres livsbaner.

De få kendte episoder fra modreformationens historie omkring år 1600 er kun i ringe udstrækning behandlet i sammenhæng. Et par hændelser har dog fundet hyppig omtale. Således har man kendskab til jesuitereleven Laurids Mogensen, der forstyrrede et præstekalente og blev dømt for det. Mest interesse har samlet sig om den norskfødte jesuit »Klosterlasse«, der endog har fået sin biografi. Hans besøg i Danmark og diskussion med de højlærde professorer ved Københavns universitet er refereret i mange historieværker. Men det er dog mere blevet til løsrevne episoder end til led i en lang kæde. Man ved kun lidet om, at samme »Klosterlasse« havde direkte brevveksling med så fremragende katolikker som kardinalerne Bellarmin og Borromeo om modreformationen i Danmark, at han på pavestolens opfordring havde udarbejdet udførlige planer om Danmarks rekatolicisering. Katolikker havde sendt deres fortrolige ind i landet allerede før, de havde endda fundet indpas ved universitetet.

Alt dette vil dog senere blive genstand for nærmere belysning. Her skal der kun kastes et blik på en enkelt af de halvt hundrede jesuiterelever fra perioden kort efter Christian IVs tronbestigelse. Heller ikke han er helt ukendt, en periode af hans liv har været genstand for omtale hos flere historikere. Man kender beretningen om jesuitereleven Udby, der turde byde de københavnske professorer trods ved behandlingen af hans ansøgning om at måtte forelæse ved universitetet. Han bliver kaldt med forskellige navne. Hos jesuiterne studerede han som Joannes Utbynæus. I konsistoriets forhandlingsprotokol hedder han som regel Johannes (Martini) Petrafontanus Udby(nerus). Et senere kongebrev kalder ham Hans Ubeneus. I de bevarede aktstykker underskrev han sig som regel Johannes Petrafontanus, og sådan vil han også blive benævnt i det følgende.

Kilderne til hans liv er få og spredte. Han har selv leveret en stor del af dem i form af lejlighedsdigte og stambogsindførsler. Hans strid for opnåelse af forelæsningsretten og magisterværdigheden afspejles i Københavns universitets annaler.

Petrafontanus er født omkring 1580¹⁾, sikkert i Udbyneder ved Mari-

¹⁾ Archivum Romanum Societatis Jesu (jesuiterarkivet i Rom, fork. ARSJ) Fondo Ges. 1652-3-13 op giver hans alder (1602) til 23 år.

ager fjord. Her findes en helligkilde, kaldet Stenkilde, som åbenbart har inspireret den unge mand til hans latiniserede navn. Der findes også andre Stenkilder i Danmark, men her forekommer Udby og Stenkilde på samme sted, så tvivlen må vige for dobbelt bekræftelse. På denne tid hed præsten i Udbyneder Morten til fornavn²⁾. Vi ved, at Petraftonanus' far hed Morten, mon ikke han er identisk med præsten i Udbyneder?

I attenårsalderen dukkede Petraftonanus op i Braunsberg i Ermland som en af de mange danske, der søgte til jesuiterkolerne lige før århundredskiftet. Han blev indskrevet i det pavelige alumnats matrikel den 10. nov. 1598. Sammen med ham blev optaget en anden dansker ved navn Andreas Scheningius (Anders Skjønning³⁾). De har ved ankomsten fundet en række landsmænd fra det dansk-norske monarki. En måned før optoges hele tre på en gang, og flere andre, som var kommet i de foregående år, fortsatte stadig deres studier⁴⁾. Der må ligefrem have været tilløb til en lille dansk koloni i Braunsberg på det tidspunkt.

Hvordan havnede alle disse unge danskere i Braunsberg? Det ville være en for let affærdigelse af problemet at prøve at forklare det med jesuiterkolerne gode ry alene. Den regelmæssige tilstrømning af elever tyder på, at jesuiterne selv hjalp til ved at have deres gamle elever som hververe i Danmark, og de sendte så af og til en gruppe afsted. Måske har Petraftonanus netop fulgt sådan en udsendings råd. Man må ydermere bemærke, at det kun var de bedst egnede, som kunne regne med optagelse i alumnatet.

Det synes, som om han i første omgang var kommet til alumnatet i Graz i Steiermark, hvor den ivrige forkæmper for katolsk missionsvirksomhed i Norden P. Laurentius Norvegus (også kaldet »Klosterlasse«) virkede⁵⁾. Under forhandlingerne i konsistoriet i 1604 blev der nemlig blandt andet oplyst, at Petraftonanus havde deponeret i Graz⁶⁾. I denne by var der ved det pavelige alumnat indstiftet fripladser for skandinaviske alumner, og på grund af afstanden kneb det med at få

²⁾ Ifl. S. V. Wibergs præstehistorie (Suppl.s 168) var Morten Madsen i live endnu i 1584. En Severinus Caspari Albipratæus lod 1598 i Danzig trykke nogle digte dediceret til Viborghispen Niels Arctander, tre kanniker i Viborg og »D. Martino Joanni ecclesie Wdebynedrensis præconi«. Den sidste forekommer ikke hos Wiberg. Hvis han og Morten Madsen ikke er en og samme person, så er det måske endnu mere nærliggende at tro, at han kunne være fader til Petraftonanus. Forfatteren selv har formodentlig været en ven eller studiekammerat af den sidstnævnte, muligvis er han identisk med jesuitereleven Severinus Albinus, der døde i Olmütz o. 1600 (jvf. nedenfor).

³⁾ G. Lühr: Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798 (1925), s. 53.

⁴⁾ Ifølge oplysningerne i matriklen optoges i årene 1596–99 ialt 13 alumner fra det dansk-norske monarki.

⁵⁾ ARSJ Austr. 25 og 123 (personalkataloger fra kollegiet i Graz).

⁶⁾ Ny kirkeh. Saml. IV, s. 755.

dem besat. Så længe P. Laurentius befandt sig ved jesuiterkollegiet i samme by, var han et fast holdepunkt for de nordiske alumner, men netop 1598 forlod han Graz og rejste til Wien⁷⁾. Det er derfor sandsynligt, at også de nordiske alumner efterhånden søgte bort. Har Petraftonanus allerede på det tidspunkt fået det testimonium, som omtales seks år senere? Eller er der tale om forveksling af Graz og Vilna? Som det fremgår af det følgende, er det overvejende sandsynligt, at han har fået testimonium ved den sidstnævnte læreanstalt⁸⁾.

Braunsberg var på det tidspunkt et rigtigt lærdomscentrum. En række højere og lavere læreanstalter må have sat præg på byen. De fleste skoler lededes af jesuiter, og den vigtigste var nok det pavelige seminar, hvis elever kom fra alle omkringliggende lande⁹⁾. Her samledes unge af en snes nationer, og der fandtes ikke få danskere iblandt dem. Der har muligvis også været danske elever i de andre skoler, således i det almindelige gymnasium, og en hel del boede i adelskonviktet. Da matriklen kun er bevaret for det pavelige alumnats vedkommende, kender vi yderst få navne på de andre, idet vi her er henvist til tilfældig omtale af elevforholdet i andre kilder.

Jesuiternes studium var inddelt i et gymnasium med fem klasser (tre *grammaticæ*: *infima*, *grammatica*, *syntaxis* samt *humanitas* og *rhetorica*), derpå fulgte det filosofiske studium, med almindelig varighed af tre år. Som »filosof« gjaldt siden århundreder Aristoteles, og jesuiterne holdt fast ved ham. Hans bøger dannede grundlaget. Det første år beskæftigede man sig hovedsagelig med logik, det næste år gik man over til fysik og naturlære og forsøgte at bibringe eleverne kosmologiens, zoologiens og astronomiens grundtræk. I det tredje år sluttede man af med metafysik og den praktiske filosofi, herunder etik¹⁰⁾.

Når man tager Petraftonanus' alder i betragtning, stod han næppe på det laveste trin. Det er tværtimod overvejende sandsynligt, at han i forvejen havde besøgt en dansk latinskole. Da han allerede i september 1599 blev sendt til Vilna for at fortsætte studierne¹¹⁾, er det nok rimeligst at antage, at han har gjort den sidste gymnasieklasse færdig i Braunsberg, og at han dernæst i Vilna begyndte på filosofien.

Inden han forlod Braunsberg, nåede han at blive optaget i jomfru Marias kongregation¹²⁾. Det var en religiøs sammenslutning blandt

7) ARSJ Austr. III og Germ. (brevveksling mellem jesuitergeneralen og jesuiterne i Graz 1590-98).

8) Det kan også tænkes, at Petraftonanus ikke har villet skilte med sit ophold i Braunsberg og Vilna og derfor bevidst har henvist til sit ophold i Graz, fra denne fjerne by kunne den jesuitiske fare ikke virke så truende som fra læreanstalter på den anden side af Østersøen.

9) En oversigt over tilblivelse og historie findes i indledningen til den af Lühr udgivne matrikel.

10) B. Duhr: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge I* (1907), s. 152 ff.

11) Lühr s. 53. »Missus Vilnam ad cursum 28. Sept. 1599«. Tidsangivelserne i Braunsberg, Vilna og Olmütz efter den nye stil.

12) Uppsala Universitetsbibl., håndskrift H. 168.

eleverne, der havde til formål selvopdragelse til de kristelige grunddyder og apostolsk arbejde under jomfru Marias beskyttelse og hendes forbillede. Den virkede som en mægtig spore for flid og studieiver med det religiøse i centrum. Det var netop medlemmer af kongregationen, som var ivrigst til at opføre religiøse skuespil og foranstalte disputationer¹³).

Uden tvivl blev Petrafontanus medlem af den tilsvarende kongregation i Vilna. Jesuiterakademiet i denne by var beregnet på videregående studier og modtog hyppigt elever fra jesuitergymnasier i den polsk-litauiske ordensprovins. Her begyndte Petrafontanus altså i september 1599 sine filosofiske studier. Heller ikke i Vilna var han alene blandt fremmede. Jacobus Falsterus (Jakob Falster) havde været der allerede det meste af et år, Jacobus Bondæus (Jakob Bonde) var kommet til byen få uger i forvejen. Også Andreas Scheningius fulgte efter et år senere, og sådan kunne man opregne endnu flere navne¹⁴).

I Vilna blev Petrafontanus tre år, nok til at gøre det filosofiske studium færdig. Dog har han af en eller anden grund ikke opnået magisterværdigheden. Evner har det i hvert fald ikke skortet på. En samtidig karakteristik fremhæver hans store viden og gode evner, men samtidig afsløres det, at han ophidsede andre mod overordnede, selv om han ville give udseende af, at han var dem meget hengiven¹⁵). Det var virkelig graverende at blive gennemskuet på den måde. Det var et alvorligt brud på disciplinen og en gyldig relegationsgrund. Det lader dog til, at jesuiterne har båret over med den unge dansker. Måske virkede hans gode evner formildende, måske var hans ildhu for den katolske tro så overbevisende, at de ikke nænnede at sende ham bort uden at have givet ham en grundig uddannelse, så han bedre kunne gavne religionens sag i sit hjemland. Hans opførsel har muligvis været den væsentligste hindring for opnåelse af magistergraden.

I august 1602 vendte han tilbage til Braunsberg¹⁶). I mellemtiden var der kommet flere landsmænd. Siden hans afrejse var der i det pavelige seminar blevet optaget en snes elever fra det dansk-norske monarki. Kort efter hans ankomst til Braunsberg optoges endnu en dansker, for hvis liv Petrafontanus fik en del betydning. Under navnet Gerhardus Hachenius blev han indskrevet ved seminariet¹⁷). Bag dette latiniserede navn skjuler sig ålborgenseren Gert v. Achen. Han kom fra Rostock, hvor han var blevet indskrevet i oktober 1601 sammen med Christianus Thomæ Cymber¹⁸). Det er mest sandsynligt, at de begge

¹³) Om kongregationer i Braunsberg, se Duhr I, s. 368 f.

¹⁴) ARSJ Fondo Ges. 1652-3-12.

¹⁵) ARSJ Fondo Ges. 1652-3-13. »Juvenis alta sapiens, ingenii boni, turbat et incitat alios contra superiores domus; exterius tamen vult iisdem beni affectus videri«.

¹⁶) Lühr, s. 53. »Rediit die 11. Aug. 1602«.

¹⁷) Lühr, s. 58. Indskrevet 6. 5. 1602, søn af købmand Peiter v. Achen i Ålborg.

¹⁸) A. Hofmeister: Die Matrikel der Universität Rostock II (1891), s. 270.

fulgtes ad til Braunsberg, kun blev den sidstnævnte ikke elev i alumnatet, men muligvis i gymnasiet eller konviktet.

Petrafontanus og v. Achen forlod Braunsberg med få dages mellemrum i april 1603¹⁹). Formodentlig rejste de hjem sammen. Ti år senere holdtes der i Gjerpen rettergang over en række forhenværende jesuiterelever, der i mellemtiden var blevet præster i Norge. Blandt bevismaterialet fremlagdes en samling af opsnappede breve, hvoraf der er bevaret enkelte udpluk. Det fremgår af disse, at v. Achen og Christen Thomsen har fået privatundervisning hos Petrafontanus i København²⁰). Hvis dette er rigtigt, må undervisningen tidsfæstes til 1603–04. Gert v. Achen blev nemlig et par år efter hjemkomsten sognepræst i Hjørring²¹), og Christen Thomsen rejste temmelig snart ud igen, denne gang til Wittenberg. Han er rimeligvis identisk med den Christianus Thomæ Vindelboe, som blev immatrikuleret 12. okt. 1604 sammen med Lucas Krabbe, som han nok har været præceptor for²²).

Et andet brevudtog fra den ovennævnte proces sætter Petrafontanus i relation til to andre jesuiterelever. En ung dansk elev i Braunsberg, Severinus Albinus (Søren Hvid), blev i august 1598 sendt til Olmütz, den tredje skole, hvor jesuiterne uddannede nordiske elever²³). Her traf han sin medelev Andreas Toxotes (Anders Skytte), som var blevet sendt til samme læreanstalt få måneder i forvejen²⁴). Begge de unge danskere sluttede venskab i det fremmede. Men venskabet bånd blev nogen tid efter brudt ved dødens mellemkomst, og Severinus Albinus så aldrig Danmark igen. Toxotes tog magistergraden i september 1601 og må kort efter være vendt hjem²⁵). Blandt hans studiekammerater var den ovennævnte Jacobus Bondæus, der også havde været sammen med Petrafontanus. Til Braunsberg kom han omtrent et år før denne²⁶). I Vilna har de to jævnaldrende elever slut-

¹⁹) Lühr, s. 53 og 58. G. v. Achen 10. 4. 1604 og Petrafontanus 15. 4. s. å.

²⁰) Riksarkivet, Oslo, Norske indlegg 1613. »Christenn Tommisønn och Ackiminius informeris privatim huos Utbynæum i Kiøbenhaffn.« Gjerpen-dommen er behandlet indgående af J. J. Duin i Norsk Slegtshistorisk Tidsskrift XIII, s. 1–12 og i forbindelse med hans afhandling om norske jesuiterelever i samme tidsskrift (XII, s. 360–390).

²¹) Wiberg angiver tiden for hans embedstiltrædelse til o. 1606 (I, s. 645). Det stemmer overens med oplysningen på hans gravsten, at han havde været præst i 29 år (Vendsysselske Aarbøger 1921, s. 110). C. Klitgaard oplyser imidlertid (Hjørring Bys Historie, s. 318), at han skulle være tiltrådt allerede 1602. Da der dog næppe kan være tvivl om identiteten, og da han først 1603 vendte hjem fra Braunsberg, er der vist ikke rimelig grund til at drage gravstensangivelsen i tvivl.

²²) Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe. Teil I (1934), s. 26.

²³) Lühr, s. 49. Indskrevet 11. 11. 1596. Sendt til Olmütz 12. 8. 1598.

²⁴) Lühr, s. 50, har tydet hans navn som »Jonoles«. I den elevkatalog, som er bevaret i ARSJ, står der »Tokotes« (Fondo. Ges. 1379–3–12). Han blev sendt til Olmütz 6. 3. 1598.

²⁵) Ifl. Lühr, s. 49, døde Severinus Albinus som katolik. Toxotes blev magister 25. 9. 1601 og »ivit in patriam, ut educat nobiles adolescentes, ad catholicarum scholas«. ARSJ Fondo Ges. 1477–26–18.

²⁶) Lühr, s. 53, kalder ham »Jacobus Gothlandus«. Han blev indskrevet i Braunsberg 10. 11. 1597 og sendt til Vilna 2. 9. 1599.

tet sig sammen. Det fremgår af Bondæus' vidnesbyrd, hvor han betegnes som en begavet, tilsyneladende god og rolig elev, der dog i hemmelighed konspirerede sammen med Petraftonus²⁷). I modsætning til denne afsluttede han sine filosofiske studier; også han vendte hjem i april 1603²⁸).

På et eller andet tidspunkt har Toxotes grebet forstyrrende ind i deres venskabsforhold. Han havde lovet sin afdøde ven Severinus Albinus at holde hans minde i ære ved seks årlige messer. Nu ville Toxotes indgå den samme aftale med Bondæus. Kan dette have forårsaget brud på venskabet mellem den sidstnævnte og Petraftonus? Kildedstedet er noget dunkelt og giver ikke præcise oplysninger²⁹).

De fleste hjemvendte tog i første omgang til København. I løbet af foråret 1603 fik denne by pludselig en ny tilvækst af jesuitisk skolede og højt kvalificerede folk. Det lader til, at de mødtes hos organisten ved Vor Frue kirke, Truid Aagesen, og det er naturligt at tænke sig, at de gav sig af med privatundervisning. Det ligger i sagens natur, at man ikke har oplysninger om elevantallet, men meddelelser fra jesuitiske kilder lader formode, at der ligefrem må have været tiløb til en skole i katolsk ånd³⁰). Man kan også gå ud fra, at konverterede jesuiterelever nu og da samledes til andagt.

Måske var det lykkedes bedst for katolikkerne at opnå resultater ved at fortsætte deres arbejde i det skjulte, men nu må de åbenbart have følt sig stærke nok til at træde offentligt frem. De har formodentlig fået tilskyndelse fra den optimistiske P. Laurentius Norvegus, men Petraftonus' personlige ambitioner kan man heller ikke lade ude af betragtning. Hvorom alting er, så begærede han kort efter hjemkomsten, allerede i juli, at måtte docere ved universitetet. Derved var fingeren sat på et ømt punkt. Nu var konsistoriet nødt til at tage stilling til jesuiterelevernes adgang til at fremlægge deres katolsk prægede lærdom ved landets højeste læreanstalt. Denne aktion måtte nødvendigvis føre til en offentlig stillingtagen fra statsmagtens side, hvis man ville holde de ved reformationen knæsatte principper i hævd. Rektor Nicolaus Theophilus forelagde sagen i konsistoriet, som besluttede ikke at

²⁷) ARSJ Fondo Ges. 1652-3-13. »Videtur esse bonus et quietus, occulte nihilominus cum priori conspirat, ingenii boni et optime proficit«. Han kommer i rækken lige efter Petraftonus. Alderen opgives til 22 år (1602).

²⁸) Lühr, s. 53. »Rediit cursu absoluto 11. Aug. 1602«. Han vendte hjem 30. 4. 1603.

²⁹) Riksarkivet, Oslo, Norske indlegg 1613, bilag til Gjerpen-dommen. Den pågældende passus lyder: »Andreas Toxotes commendat præcibus Jacobi Bondæi animam Severini Albini defuncti cui sex annua sacra vovit licet sit apud hæreticos victurus idem foedus inire vult cum Bondæo. Ejusdem amicitiam Udbynæo populat«. Det må være skrevet ca. 1598-1600.

³⁰) Truid Aagesen var blevet organist ved Vor Frue kirke 1593, og han blev afsat på grund af sin hælden til katolicismen 1614. De trykte Litteræ annuæ S. J. 1600-04 omtaler hyppigt elevernes virke som lærere efter hjemvenden til Danmark. Sml. note 25.

give nogen tilladelse, men vente, til kansler Christian Friis kom hjem³¹).

Petrafontanus fortsatte med at plage rektoren om den nævnte tilladelse. Han ville i så fald forelæse på organist Truid Aagesens loft. I begyndelsen af december forelagde rektoren atter sagen, og nu faldt svaret prompte: nej. Men den unge jyde var udholdende. Fjorten dage efter behandlede konsistoriet en ny anmodning fra hans side. Nu oplæste prorektor Hans Poulsen Resen bestemmelsen i fundatsen, at de studenter, der havde opholdt sig ved udenlandske skoler, af det teologiske fakultet skulle underkastes en eksamen med hensyn til deres rettroenhed. Da Petrafontanus ikke alene havde været ved fremmede, men ligefrem ved jesuitiske skoler, var det rimeligt, at han burde overhøres, og Resen tilbød sig selv og professor Jørgen Dybvad som eksaminatorer. Hvis udfaldet blev efter fundatsen, ville de naturligvis anbefale hans ansøgning. Dog burde han, for at optræde som privatdocent, først lade sig immatrikulere og i det mindste erhverve graden baccalaureus, som ifølge fundatsen gav jus docendi. Ikke engang en professor fik lov til at forelæse, før han var indskrevet i matriklen. I øvrigt besluttede man, at der skulle udvirkes en bestemmelse om, hvorledes man skulle forholde sig over for studenter, der kom fra jesuiterskoler. Dette spørgsmål ansås for meget presserende og skulle afgøres, så snart kansleren var vendt tilbage.

Nu var også en henvendelse til kansleren kommet i stand. Den 12. maj 1604 forhandlede der atter om samme sag. Kansleren så gerne, at der blev truffet bestemmelser, som kunne hindre den slags besøg hos jesuiterne. Dog ville han ikke medvirke ved sagens fremførelse, initiativet skulle komme fra universitetet. Man burde desuden vel betænke, hvad man skulle svare, hvis kongen kom med indvendinger. I samme forbindelse omtaltes det i konsistoriet, at historiograf Niels Krags søn var sendt til Spanien med anbefaling af jesuiterne. Denne kendsgerning udløste en bekymret udtalelse: hvad andet sigter sligt til end til rigets undergang!³²)

Det var åbenbart meget vigtigt for Petrafontanus at nå sit mål. Han erhvervede sig en kongelig anbefalingsskrivelse i anledning af, at han skulle rejse til udlandet som hovmester for Frederik Budde, en søn af Godslev Budde til Gunderupgaard³³). Derefter bad han om at få sit navn indskrevet i matriklen. Men professorerne huskede stadig, at han var mistænkt for at stå i ledtog med jesuiterne, hos hvem han havde tilbragt fem år efter at have deponeret i Graz, hvorfra han også

³¹) Ny kirkeh. Saml. IV, s. 754. Sagen blev behandlet for første gang i konsistoriet 30. 7. 1603.

³²) Ny kirkeh. Saml. IV, s. 754 f. Sml. H. Fr. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie (KUH), III, s. 158 f.

³³) Frederik Budde til Rødslet (1589–1650) blev i juli 1602 immatrikuleret i Rostock og 29. 11. 1604 i Wittenberg.

havde sit testimonium, som det oplystes ved konsistoriets behandling af Petrafontanus' ansøgning. Man var i tvivl om, hvorvidt man kunne stole på ham. Nogle professorer mente, at han kun på skrømt angav at misbillige jesuiterne religion, hans andragende burde altså indtil videre afvises. Jon Jakobsen Venusin gjorde opmærksom på, at han omgikkes den førnævnte organist ved Vor Frue kirke Truid Aagesen, som efter hans mening ligesom mange andre var i pavens sold. Nu fik Petrafontanus selv foretræde for konsistoriet. Resen forelagde ham mistankens årsager og krævede, at han forinden optagelsen skulle bevise, at han var modstander af den jesuitiske lære om menneskelige kræfters tilstrækkelighed, om synden, om prædestinationen, om påkaldelse af helgener, skærsild, messen og sakramenterne, og at han skulle tilstå, at paven kunne fejle. Dertil erklærede Petrafontanus, at han af hjertet var modstander af disse meninger, i hvilke han heller ikke var opdraget, og at han desuden ikke havde svoret på deres religion. Dette ville han godtgøre ved at besøge protestantiske akademier, når han nu rejste ud, navnlig ville han besøge Strassburg. Derefter blev han efter nogen tids rådslagning atter indkaldt. Resen spurgte ham nu, om han siden hjemkomsten havde nydt nadveren under begge skikkelser. Petrafontanus svarede benægtende, dog tilføjede han, at han ville gå til alters, men ikke her i riget. Professorerne var naturligvis ikke tilfredse med den erklæring, og Resen fortalte ham, at studenter ifølge universitetets love skulle gå til alters hvert semester, ellers var de hjemfaldne til bøde. Nu udbad Petrafontanus sig betænkningstid. Kort efter fremlagde han beviset for, at han i mellemtiden havde været til alters hos sognepræsten ved St. Nicolai kirke, M. Hans Knudsen Vejle, og han undskyldte sin anmodning om betænkningstid med, at han ikke havde ønsket at møde uforberedt til Herrens bord. Derpå blev han den 5. juni 1604 optaget i studenternes rækker efter en højtidelig edsaflæggelse³⁴).

På dette tidspunkt var kongen bortrejst til herredagen i Bergen. Her rejste de norske bisper en klage mod jesuiterlever, og kongen, som før syntes velvilligt indstillet over for disse, har åbenbart skiftet mening. Var denne klage slutstenen på en bygning? Kongen havde hørt lignende klager før, og kansleren havde sikkert drøftet problemer omkring jesuiterlever med ham. Måske havde nogle af de hjemvendte jesuiterlever talt for frit fra leveren, måske overdrevet en del, så man fik indtryk af en overhængende fare. I hvert fald udstedte kongen den 6. oktober en skrivelse til alle rigets bisper, hvori man påtalte det forhold, at en del af landets borgere sendte deres børn til jesuitereskolerne, hvilket med tiden kunne føre til en forandring i religionen, såfremt disse jesuiterlever fik skole- og kirkeembeder; altså blev det forbudt, og bisperne skulle overvåge forbudets overholdelse³⁵).

³⁴) Ny kirkeh. Saml. IV, s. 755 f. KUH III, s. 165 f.

³⁵) Ny kirkeh. Saml. IV, s. 757 f., hvor brevet er gengivet.

Dette brev måtte betyde yderligere vanskeligheder for Petrafontanus. Han opgav at rejse til udlandet med Frederik Budde og prøvede i stedet for at opnå magisterværdigheden i København, måske for at blive rektor i Viborg. Viborg skole var nemlig uden rektor efter Christen Longomontanus, som i begyndelsen af 1604 var rejst til København for at få ansættelse ved universitetet³⁶). Professor Hans Poulsen Resen, der selv var en gammel viborgenser, interesserede sig for skolen, og det må også være ham, der havde udset Petrafontanus til ny rektor. Det er også sandsynligt, at bispens i Viborg, Niels Arctander, havde givet ham håb derom³⁷).

Atter herskede der delte meninger i konsistoriet på grund af Petrafontanus' jesuitiske fortid; man var tvivlrådigt med hensyn til, om man ville tilstede Petrafontanus den ønskede adgang til at blive magister. Professor Jørgen Dybvad mente, at han ikke burde få lov til at opnå magisterværdigheden, af samme mening var Sjællands bisp Peder Jensen Vinstrup, men han ville dog henstille sagen til kansleren. Udfaldet blev, at Petrafontanus den 1. dec. 1604 af professor Hans Rasmussen kreeredes til magister sammen med seks andre³⁸).

Af de andre magistre bør fremhæves den senere professor ved universitetet og bisp i Lund Poul Mortensen Aastrup. Han havde i sin ungdom været på omfattende studierejser, bl. a. til Polen, Østrig og Ungarn, så det er ikke udelukket, at også han havde noget kendskab til jesuiterskolerne³⁹). De øvrige var den senere forstander på Herlufsholm Poul Jensen Kolding, Mads Sørensen, Niels Christensen Spentrup⁴⁰), Jens Jacobsen Krous (Krog?) og Konrad Quist.

Det lykkedes dog ikke for Petrafontanus at opnå rektorstillingen i Viborg. Sagen blev omtalt i konsistoriet et par dage før jul af Resen, der bekendtgav, at kongen ikke ønskede at udnævne Petrafontanus, da han faldt ind under brevet af den 6. okt. 1604. Petrafontanus bad nu universitetet om en understøttelse på 20 daler. Hvor meget han har fået, ved vi ikke, nogle professorer gav ansøgningen deres tilslutning, mens andre mente, at det var for meget⁴¹).

³⁶) Christen Sørensen Longomontanus (1562–1647), Tyge Brahes medhjælper og senere i 40 år indehaver af det matematisk-astronomiske professorat i København, havde inden sin ansættelse som rektor i Viborg i tiden 1600–02 studeret i Breslau, Königsberg og Danzig og muligvis mødt flere jesuiterelever på sin vej.

³⁷) Kirkeh. Saml. 3:IV, s. 543. Flere beviser på Viborgbispens sympati i det følgende.

³⁸) Ny kirkeh. Saml. IV, s. 757.

³⁹) KUH III, s. 634 ff.

⁴⁰) Om ham bør det bemærkes, at Lyskander tillægger i »Scriptores Danici« Petrafontanus et »Epitaphium M. Nicolai Spenderup. Hafn. 1601«. Imidlertid døde M. Niels Spentrup først 1636, længe efter Lyskander, som altså ikke kunne kende hans epitafium. Forklaringen skal nok søges i den omstændighed, at der har eksisteret to personer af samme navn. Således immatrikuleredes i Wittenberg 3. 5. 1597 Nicolaus Chr. Spendorpius og 26. 4. 1599 en student af samme navn med tilføjelsen »maior«, d.v.s. den ældre (Album Academiae Vitebergensis II, s. 439, 455). Se i øvrigt Ny kirkeh. Saml. IV, s. 757 og H. Fr. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned samt hans Bog om danske Skribenter (1868), s. 270.

⁴¹) Ny kirkeh. Saml. IV, s. 757.

Professor Hans Resens forhold til Petraftonanus er ikke uden interesse. Denne rettroenhedens nidkære vogter synes at have været venlig stemt over for den forhenværende jesuiterelev. Måske har han ladet sig imponere af Petraftonanus' begavelse under eksaminationen, måske har han virkelig troet på dennes forsikringer om, at han ikke havde noget med jesuiterne at gøre. Efter den karakteristik, der blev givet Petraftonanus i Vilna, kan man nok tiltro ham evnen og viljen til at indynde sig hos betydelige personer for at sikre sig deres støtte. Men Resen har nok nærmest været glad for at kunne sende en så fremragende person til sin gamle skole i Viborg, og det lader til, at han har opmuntret Petraftonanus på alle måder efter dennes mislykkede forsøg på at opnå stilling. Petraftonanus må alligevel være kommet til Viborg, idet han den 2. april 1605 fra denne by sendte Resen et brev, hvori han bittert klagede sin nød. Ingen anden skyldte han så megen tak, skrev Petraftonanus bl. a. i den lange indledning med mange udtryk for hengivenhed og ærbødighed. Derefter kom klagerne: over store udgifter og over det dårlige rygte, han havde fået. Han havde brugt sin fædre-arv under studierne og vidste nu ikke, hvad han skulle tage sig for. Han havde ikke lært praktiske fag, og skammen forbød ham at tigge. Han anråbte Resen om hjælp. Hvis han kunne få gratis fortæring hos Resen, kunne han forelæse noget privat ved universitetet og helt hellige sig studierne. Det mærkeligste er imidlertid, at han med brevbæreren sendte 57 daler til Resen, og sidste gang havde han betalt denne 70 daler. Det var et anseligt beløb, især når man tager Petraftonanus' evindelige klager over pengemangel i betragtning. Tillige konstaterede han, at de penge var udgivet uden større nytte.

Foruden det refererede har man bevaret endnu et brev fra hans hånd til Resen, men det er udateret. Muligvis er tidsforskellen mellem de to breve ikke stor. I det sidstnævnte brev fremfører Petraftonanus også en række beklagelser over den hårde skæbne, som skaltede og valtede med ham, så han følte sig som et skib i havsnød. Han var tilmed sengeliggende på grund af alvorlig sygdom, og i denne nød henvendte han sig altså til Resen: hans sidste redningsplanke og tilflugtssted. Han bad Resen om at skaffe ham 12 daler fra universitetskassen og vedlagde gældsbeviset⁴²).

Det er uvist, hvor længe Petraftonanus opholdt sig i Viborg, og om han virkede som lærer ved latinskolen i den tid; kilderne tier herom. Det vides heller ikke, om han var i København, da hans gamle læremester P. Laurentius Norvegus i forsommeren 1606 aflagde universitetet et besøg og disputerede med de højtlærde på en måde, som beviste jesuiternes særlige dygtighed på det område. Men i marts 1608 var

⁴²) Brevene er trykt i Ny kirkeh. Saml. IV, s. 758 ff. Originalerne findes nu i Rigsarkivet, Universitetets arkiv, pk. 125, og i Det kongelige Bibliotek, Bøllings brevs. D, fol.

Petrafontanus i hvert fald atter ved universitetet. Da præsidere han ved en disputats⁴³).

I slutningen af oktober 1609 holdt professor M. Herman Nielsen bryllup med Maria Pedersdatter. Blandt dem, der bragte deres hyldest til brudeparret, var også Petrafontanus. Han gjorde det i et langt digt, hvor foruden lovprisning af brudefolk også byens topografi og historie fik sin andel i et svulstigt sprog med mange mytologiske allegorier⁴⁴). Forfatteren nåede dog ikke at se sine udgydelser på tryk. I indledningen skyder han skylden på bogtrykkerens sendrægtighed. Eller var det snarest hans ofte omtalte fattigdom, som fik bogtrykkeren til at trække sagen i langdrag? Selv i dette hyldestdigt glemte Petrafontanus ikke en henvisning til, at han måtte slide hårdt i det for at holde fattigdommen på afstand⁴⁵). Hvis det var rigtigt, kunne han heller ikke have midler til at finansiere trykningen. Det omtalte digt tjente muligvis tillige en anden hensigt – at sikre brudgommens støtte til Petrafontanus' sidste ansøgning for konsistoriet. Et par dage før brylluppet begærede nemlig den forhenværende Viborgrektor, professoren i matematik, Christen Longomontanus, i konsistoriet på Petrafontanus' vegne, at det måtte tillades denne at holde forelæsninger i Valkendorfs kollegium. Svaret gik ud på, at Petrafontanus selv skulle tale med rektoren, der på det tidspunkt var professoren i medicin, Gellius Sascerides; så skulle det aftales, hvilken tid han skulle have, så han ikke fratog de ordinære professorer deres tid⁴⁶). Hans ansøgning mødte nu ligefrem imødekommethed, en behandling, som var vidt forskellig fra den, han var blevet udsat for fem år tidligere. Han var nu øjensynlig accepteret ved universitetet.

Stillingen som privatdocent kunne imidlertid næppe give ham levebrød, og han har nok snart måttet se sig om efter noget andet. Mange

⁴³) Ny kirkeh. Saml. IV, s. 761. Johannes M. Petrafontanus: Basis portæ sapientiae, hoc est de Natura et Constitutione Dialectices seu Logices Theses, ex privatis prolectionibus, repetitionibus, concertationumque exercitiis quotidianis ac hebdomadariis resumtæ. Resp. Henrico N. Arctandro. 16. Martii 1608. Skriftet synes nu tabt. Henrik A. blev 1612 rektor i Viborg, men varetog sine opgaver meget dårligt og måtte snart forlade skolen. Bisp Peder Villadsen nævner i sin skolehistorie, at under ham virkede i IV klasse »Dn. Johannes«, senere præst i Laastrup, som var opdraget af jesuiter. Disse oplysninger kan dog ikke verificeres eller bestemmes ad anden vej. Se Kirkeh. Saml. 3: IV, s. 509, 543.

⁴⁴) Poemata Nuptialia Reverendo & Clarissimo viro Dn. M. Hermanno Nicolao, Sacræ Lingvæ in Regia Academia Hafniensi Professori designato, Sponso, & Sponsæ, Virgini corporis & et animi bonis a Natura & et Fortuna optime dotata Mariæ Petrinæ amplissimi p. m. viri Petri Francisci, duorum Serenissimorum et potentiss. Daniæ et 7trionis Regum Friderici magnæ memoriæ Secundi et Christiani augustæ præsentiae Quarti præconis excellentissimi, charissimæ Filiæ, neonymphis X Calendar. IXbris Anno Supra XVI Seculum IX post partum Virginis virgineum Thalamum consendentibus. A. M. Joh. Petrafontano C & C. Digtet findes i Ny kgl. Saml. 2072c, 4to.

⁴⁵) »Ocia cum cupiam, præceps in mille labores / irruo: ne Aoniis Paupertas semper adhærens, / sit comes«.

⁴⁶) Ny kirkeh. Saml. IV, s. 761.

af hans kammerater, både hos jesuiterne og i København, havde fået deres udkomme og høstet erfaring som hovmestre hos unge adelsmænd. Denne mulighed stod også åben for ham, og det er endda sandsynligt, at han allerede i den forløbne tid har haft en del privatelever af denne karakter. Således får man det indtryk, at han havde taget sig af Viborgbispens børn. I 1608 var han præses for dennes søn Henrik. Tre år senere udgav Niels Lauridsen Arctander en bog bestående af flere skrifter⁴⁷⁾. Deri indgik også nogle klagedigte over hans lille datter Magdalena, der var blevet dødens bytte i oktober 1602, knap 8 år gammel. En del af disse er forfattet af Petraftonus⁴⁸⁾. De er dog næppe samtidige, da forfatteren på det nævnte tidspunkt efter al sandsynlighed befandt sig uden for landets grænser. Samtidige er derimod de ligvers, som Petraftonus forfattede i anledning af bispens anden datter Maria Arctanders død i februar 1614, og som atter aftryktes i et skrift af bispen – som bilag til hans ligprædiken over Christoffer Seefeld til Refsnæs. På denne tid opholdt Petraftonus sig som informator hos Rosenkrantzterne på Boller⁴⁹⁾.

Petraftonus var i det hele taget en habil versesmed, og hans produktion på det område har nok været temmelig omfattende. Imidlertid er kun få af hans frembringelser bevarede for efterverdenen; på egen bekostning har han åbenbart ikke udgivet noget. Hans bevarede trykte vers forekommer altid som tillæg eller som dele af en samling.

Viborgbispen må have syntes om hans vers, siden han gav plads til dem. På den anden side havde Petraftonus nok brug for al den velvilje, han kunne få fra bispens side, samt gode anbefalinger. Han stiledede nemlig efter et præsteembede. Dertil skulle han imidlertid som forhenværende jesuiterelev have kongelig dispensation, og han har også ansøgt om den, sikkert ikke uden anbefalinger. Viborgbispen har nok lagt et ord ind for ham, og måske har Otte Rosenkrantz på Boller gjort ham følge. Selvfølgelig måtte Petraftonus, uvist for hvilken gang, afgive en erklæring om, at skønt han havde opholdt sig hos jesui-

⁴⁷⁾ »Den Trøstrige Evangeliske Historie / om den Enckis Søns Opveckelse i Nain item en Beretning om Thomas Fasthies til Vennergaard, Adelige Byrd, Christelige Leffnet oc Endeligt etc.« Kbh. 1611.

⁴⁸⁾ »In obitum Optimæ indolis &spei puellæ Magdalena, admodum reverendi & clariss. viri Dn. M. Nicolai Lavrentii Arctandri N. Wibergensi Episcopi & Catharinæ Schaweniæ Filiolæ, Anno 1602. Octob. XI cum vixisset dies XI minus octennio, lue pestifera extinctæ, elegia.« Tillægget har særskilt titelblad og omfatter 7 sider.

⁴⁹⁾ »Justa funebria piis manibus lectissimæ et magna laude dignissimæ Matronæ juvenis Mariæ Arctandræ, admodum reverendi & clarissimi viri Dn. M. Nicolai L. Arctandri N. Episcopi Viburgensis filia, Reverendi vero et ornatissimi viri Dn. Jacobi Jacobæi Holmij, Ecclesiastæ Neocopiensis, uxoris defunctæ, quæ post graves in puerperio suo primo exantlato labores gemellos enixa placida morte in Domino obdormivit Februarij die VI. Anno a partu virgineo 1614, ætatis vero suæ XXV. non completo. A. M. Johanne Petraftonano in aula Rosen-crantziana Bollever C. C.« Dette og disputatsen af 1608 er de eneste skrifter, som er registreret i Bibliotheca Danica og hos Ehrencron-Müller.

terne, så billigede han dog ikke deres religion og var den heller ikke hængiven. Han opnåede da også i februar 1617 kongens åbne brev om at måtte få kald på landsbyen; dog skulle ordinansen iagttages og superintendenten desuden påse, at han ikke lærte sine tilhørere noget, som ikke var i overensstemmelse med Guds ord og landets religion⁵⁰).

I samme forbindelse må man bemærke, at der i den danske del af monarkiet tilsyneladende er ført en mildere kurs end i Norge. Der havde en række forhenværende jesuiterelever – nogle af dem var blevet præster i mellemtiden – efter dommen på Gjerpen præstegård 1613 måttet rømme riget⁵¹). Selv om der i procesakterne hyppigt forekom navne på danskere, som havde været i Braunsberg samtidig med de anklagede, har de ikke været genstand for retsforfølgelse. Den eneste, der muligvis har mistet sit embede på grundlag af de fremdragne oplysninger, er organisten Truid Aagesen, der blev afskediget i 1614⁵²). Også blandt de i Gjerpen nævnte danske jesuiterelever fandtes folk, som var blevet præster, som f. eks. den ovenfor omtalte Gert v. Achen, og nu fik Petrafontanus endog lov til at søge landsbykald, skønt hans navn flere gange havde været genstand for omtale ved processen⁵³). Det var en sand nådesbevisning i hundredåret for reformationen, da biskop Resen selvtilfreds kunne udsende sin »Lutherus triumphans«.

Petrafontanus var nu allerede over midten af trediverne. Det ville nok have været naturligt, hvis han slog sig ned som landsbypræst et eller andet sted i Jylland, måske giftede sig med sin forgængers enke og henlevede resten af sine dage som Hr. Hans, sit sogns åndelige midtpunkt. Nogen rigdom ville det næppe bringe, men han havde da sikret sig en tålelig eksistens oven på alle sine jammerklager over fattigdom. Men denne mulighed har måske ikke tiltalt hans urolige sind; måske var ansøgningen indgivet med et bestemt bykald i sigte, og i så fald måtte udfaldet være en skuffelse for ham. I stedet for at benytte sig af den tilbudte chance gav han sig rejselysten i vold og foretrak at tage udenlands som præceptor for unge adelsmænd. Turen til Strassburg, som han havde håbet at gennemføre 1604, blev først til virkelighed ved hans ansættelse som hovmester for Jakob Lykkes sønner Niels, Erik og Ejler. Nærmere omstændigheder ved dette engagement lader sig ikke oplyse. Muligvis havde Petrafontanus allerede opgaven som lærer, mens Jakob Lykke var forlenet med Lundegaard (Mors, 1605–16)⁵⁴), men det er heller ikke udelukket, at han blev ansat

⁵⁰) Kanc. Brevb. 18. 2. 1617.

⁵¹) Se note 20.

⁵²) I et brevudtog, som blev fremlagt i Gjerpen, bad han om, at en bestemt nordmand måtte blive ordineret som katolsk præst i København.

⁵³) Foruden de ovenfor citerede brevudtog (se note 20 og 29) blev hans navn nævnt under forhøret af Hr. Herman Hanssøn (Ringius). Denne udtalte, at han havde været i Braunsberg sammen med flere danske, deriblandt Mester Peder Fontanus. Norsk Slektthist. Tidsskr. XII, s. 376.

⁵⁴) Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd 1596–1660, s. 68.

kun som rejsepræceptor. Det er muligt, at han kendte et andet medlem af familien, nemlig Mogens Lykke, der havde opholdt sig i Braunsberg o. 1601 sammen med sine fætre Morten og Peder Stygge, sønner af Mourids Stygge til Holbækgaard⁵⁵).

Også med hensyn til rejsepræceptorernes religiøse indstilling havde statsmagten truffet visse forholdsregler. Ved kongelig forordning af den 4. juli 1616 bestemtes det, at adelsmænd, der ville sende deres børn til udlandet under ledsagelse af en privatpræceptor, skulle først lade den sidste eksaminere af biskoppen i det stift, hvorfra børnene sendtes ud, så man kunne få sikkerhed for, at præceptoren virkelig var tilhænger af landets religion⁵⁶). Måske slap Petraftonus dog uden en ny erklæring om sin upåvirkethed af den katolske lære, især, hvis han var blevet ansat inden Viborgbispens Niels Arctanders død i november 1616.

Petraftonus og hans tre elever dukkede for første gang op i Giessen i efteråret 1617. Deres besøg gjaldt det stærkt luthersk prægede universitet, som var oprettet som modvægt mod det reformerte hessiske universitet i Marburg⁵⁷). De var nok blandt de landsmænd, der mødte op ved Tyge Lindenovs sygeseng for at bringe ham trøst og lindring. Tyge Lindenov, søn af lensmanden på Sølvitsborg Otte Lindenov, var sendt til udlandet sammen med broderen Otte og præceptoren, den senere Bergenbisp Ludvig Munthe. Der blev stillet store forventninger til hans akademiske løbebane, han var ikke for ingenting nevø af den berømte Tyge Brahe. Rejseselskabet var arriveret til Giessen i april, men allerede i august blev Tyge syg, og i begyndelsen af november indhentede døden ham. Den højtidelige begravelse fandt sted den 11. november. Professoren i teologi og superintendenten Johan Winckelmann holdt ligtaalen, som senere blev trykt med et tillæg af ligvers, forfattet af professorer og medstuderende. Man kan vist gå ud fra, at hele den danske koloni i Giessen er repræsenteret. Her genfinder man også Petraftonus med hans kunstfærdige digte på to sider, og hans tre elever. Den ældste, Niels, har præsteret næsten lige så meget som læremesteren, mens den yngste, Ejler, nøjedes med seks linier⁵⁸).

⁵⁵) Michael Duncius ligprædiken over Morten Stygge. Brunori 1602.

⁵⁶) Corpus Constitutionum Daniæ III, s. 483.

⁵⁷) H. Glarbo: Studier over danske Adelsmænds Udenlandsrejser (Hist. Tidsskr. 9:IV, s. 221–274) ligger til grund for denne og følgende karakteristikker af de forskellige universiteter.

⁵⁸) Johannes Wynckelman: Ein Christliche Leichpredigt . . . bey der Adelchen Begräbniss . . . Tychonis Lindenaw . . . so allhie zu Giessen . . . entschlaffen den II Novembris und . . . zur Erden bestattet den XI selbigen Monats im Jahr MDCXVII. (Giessen 1618). Dødsdatoen angives dog i teksten gentagne gange som den 3. november. Petraftonus' bidrag består af et længere »Palinodia mortis (tricolos tetraastrophos«), dernæst af to kortere digte, dels et »Eteosticon«, dels et »Menimeroreteosticon«. Han underskriver sig »M. Johannes Petrafton, Udtboneus, Giessæ ad V Id. Novembris sub exequias, sympatriotæ sui p. m. moris et honoris ergo C. Cque«. Andre danske bidragydere er: Mogens og Jakob Krabbe, Jakob Hasebard, Jakob Fincke, Olaus Slangendorp, Otto Muse, Christian Strale, Jørgen Jakobsen Grave og Svend Pedersen.

Ifølge Petrafontanus' eget udsagn har han været sammen med den jyske præstesøn Johannes Nicolai Thoropius (Hans Nielsen Thorup) i Giessen. Denne rejste dertil både i sensommeren 1617, 1618 og til sidst i april 1619, da han startede fra Kolding som præceptor for Ejler, Christoffer og Axel Juul, sønner af rigsråd Iver Juul⁵⁹). Tidspunktet for Petrafontanus' møde med sin kollega lader sig ikke bestemme nærmere, men sandsynligvis fik de allerede om efteråret 1617 lejlighed til at hilse på hinanden i Giessen. Måske har de også fulgtes ad et stykke vej. Det var almindeligt på disse tider, at landsmænd og rejssende i det hele taget slog sig sammen i grupper, så man havde både selskab og forøget tryghed. Endnu var det forholdsvis fredeligt; man skulle bare tage sig i agt for røvere og lokale skærmydsler, men snart satte 30-års krigen sit præg på de fleste rejseegne nord for Alperne.

Foreløbig gik rejsen videre for det danske firkløver, om den så er foregået på egen hånd eller sammen med andre landsmænd, der var på farten mellem Europas byer og universiteter. Dog savnes der i næsten to og et halvt år ethvert spor af Petrafontanus og hans elever. De har i denne tid kunnet foretage lange rejser sydpå, eller også vie sig til mere indgående studeringer ved et eller flere tyske universiteter. Selv til en afstikker hjem var der tid. Den følgende tids rejserute tyder imidlertid på, at de næppe har været i det sydlige udland.

I foråret 1620 er det atter muligt at opnå kontakt med Petrafontanus og hans elever. Den 26. april 1620 indskrev han i Heidelberg en venskabsforsikring i sin kollega Andreas Claudius' stambog. Niels og Erik Lykkes indførsler er dateret dagen efter⁶⁰). Skønt den reformerte trosretning var rådende ved universitetet i Heidelberg, var det dog meget besøgt af danske studenter. Imidlertid er hverken Petrafontanus eller nogen af hans elever blevet indskrevet ved universitetet, hvilket kunne tyde på, at de ikke har opholdt sig der længe; muligvis har de kun været på en udflugt. Byen var nok et besøg værd, og på lignende vis har de sikkert aflagt besøg i en række andre byer. Deres opholdssted på det pågældende tidspunkt har nok snarere været Tübingen. Her ved den berømte adelsskole »Collegium illustre« var det rette sted, hvor en ung adelsmand kunne erhverve sig den fornødne dannelse og lærdom⁶¹). Nordiske adelsmænd med deres præceptorer var hyppige gæster i Tübingen. På denne tid opholdt sig ved adelskollegiet en række svenskere, blandt dem den senere berømte statsmand Sten Bielke til Krakerum⁶²).

⁵⁹) Kirkeh. Saml. 3:IV, s. 121.

⁶⁰) Andreas Claudius var præceptor for Mogens Juel til Jullingholm; de blev indskrevet ved universitetet i Heidelberg 3. 6. 1618. Hans stambog findes i Thott 553, 8vo. P. skrev: »Nec Papavera, nec urticas / Constans et fidus semper amicus ero«.

⁶¹) H. Glarbo: En Adelskole i det 16. og 17. Aarhundrede. »Collegium illustre« i Tübingen. (1923).

⁶²) Sv. Biogr. Lex. IV, s. 230.

Han disputerede flere gange under den juridiske professor Thomas Lansius, første gang i marts 1619 og til sidst to gange med en dags mellemrum i midten af august 1620. I de hyldestvers, som blev til i samme anledning, herskede en sand skandinavisk ånd. Danskere og svenskere kappedes side om side for at berømme den disputerende yngling. Blandt danskeres bidrag lægger man mærke til en to sider lang »Onomasticon« af Petraftonus, bygget op på ordene »saxum« (sten) og »trabs« (bjælke). Også Niels Lykke gav sit besyv med og forsømte ikke lejligheden til at prise sin svenske standsfælle. Begge de nævnte vers er trykt sammen med fællesudgaven af de to sidste disputatser; forfatterne befandt sig altså i august 1620 i Tübingen⁶³).

Det næste livstegn stammer fra samme by, fra foråret 1621, hvilket tyder på, at vinteren er gået med studier der. I begyndelsen af marts indprentede Petraftonus samt Niels og Erik Lykke deres sentenser i den senere Viborgbisp Frans Rosenbergs stambog. Petraftonus' indførsel henviser til bibelcitater om at være snilde som slanger og enfoldige som duer. Den er tillige smykket med en koloreret tegning forestillende en slange, der slynger sig op ad et palmetræ. Træet har et indtegnat øje i højre side, og i venstre side et hjerte, på toppen troner der en due⁶⁴). Det anførte skriftsted har han sikkert selv haft brug for i sin omskiftelige tilværelse.

Det er påfaldende, at man hidtil ikke har mødt Petraftonus og hans elever i nogen universitetsmatrikel. Man kunne forvente, at de efter deres kendte opholdssteder var indskrevet i Giessen, Heidelberg og Tübingen. Imidlertid må man lade Giessens matrikel ude af betragtning, da den kun er bevaret i brudstykker. En stambogsindførsel er ikke nok til deraf at slutte, at dens ophavsmand har studeret ved universitetet i den pågældende by. I hvert fald kan man ikke sige noget om deres eventuelle ophold ved Heidelbergs reformerte universitet på dette spinkle kildegrundlag. Petraftonus som forhenværende jesuiterelev må ikke have befundet sig vel i denne by. Tübingens universitetsmatrikel er i behold, men her har han og hans elever nok opholdt sig ved »Collegium illustre«, som siden 1601 var uafhængigt af universitetet. Heller ikke adelskollegiets matrikel fra denne tid er bevaret⁶⁵). I stedet kan man for danskeres vedkommende benytte Frans Rosenbergs stambog. Han har ydet sit bidrag med ærevers til Sten Bielkes disputatser

⁶³) I marts 1619 disputerede Sten Bielke »De iure Regio in impunitate delicti consistente«. Fra samme år stammer hans »Commentatio de academiis«. I 1620 disputerede han om emner »De religionis cura« og »De legibus«. P. underskrev sig som »Nob. Lyckeorum de Tanderup etc. p. t. Ephorus & Philiater.«

⁶⁴) Stambog i Ny kgl. Saml. 2090^b 4to, det nævnte skriftsted findes i Matth. 10, XVI. P.s sentens lyder: »Cui cor simplicitas, oculum prudentia servat / Ille erit et serpens atque columba Deo.«

⁶⁵) H. Glarbo: En Adelskole, s. 71. En oversigt over de bevarede universitetsmatrangler i Archivalische Zeitschrift 50/51 (1955).

både 1619 og 1620, og hans stambog indeholder indførsler fra Tübingen i tiden nov. 1618–april 1621, da rejsen gik videre til Strassburg. En sammenligning af disse og universitetsmatriklen i samme periode giver som resultat, at af de fem i matriklen anførte danskere har alle på en nær skrevet i stambogen. Men deri har desuden i samme tidsrum andre tolv danskere skrevet deres navne. Hvis ikke alle, så må i hvert fald en stor del af dem have været at finde blandt studenterne i adelskollegiet. Blandt dem møder man foruden Petrafontanus og to af hans elever også Hans Nielsen Thorup med hans elever Axel og Christoffer Juul (aug. 1620) og Christian, Christoffer og Otte Skeel, sønner af rigsråd Albret Skeel til Fusingø (dec. 1620)⁶⁶).

De tre sidste var rejst ud 1619 med deres præceptor Jacob Sperling. Det første halve år blev tilbragt i Giessen, og derefter fortsatte de deres uddannelse ved adelskollegiet i Tübingen. Efter næsten tre års ophold her blev de om foråret 1622 kaldt hjem. Det blev imidlertid umuligt for den 17-årige Christoffer at efterkomme forældrenes ønske, idet han blev syg i april og døde efter et par måneders sygeleje. I den anledning holdt professoren i teologi Theodor Thumm ligprædikenen, der blev trykt sammen med universitetsprogrammet og en række vers af lærere og kammerater. Kun tre danskere figurerer blandt forfatterne. En af dem er Petrafontanus, der gav sin beklagelse til kende i vers, som fylder det meste af et par sider⁶⁷).

Kort efter gik vejen mod Strassburg. I begyndelsen af august blev Petrafontanus samt Erik og Ejler Lykke optaget i universitetsmatriklen⁶⁸). Den sidstnævnte har ellers ikke gjort sin tilstedeværelse bemærket siden klagedigtet i Giessen 1617. Det er dog næppe troligt, at han har været borte i mellemtiden. Som den yngste og den mindst fremtrædende af brødretrækløveret har han nok foretrukket tavshed i baggrunden. Det seks linier lange digt fra Giessen tyder hverken på særlige evner eller lyst til at boltre sig på det område⁶⁹). Til gengæld leder

⁶⁶) Frans Rosenberg er heller ikke selv indskrevet i universitetsmatriklen. Stambøger er i det hele taget en guldgrube for personalhistorisk forskning; der kan findes oplysninger om danske studenter i mange fremmede stambøger, så stambogsoplysninger fra forskellige lande burde egentlig samles; det kunne blive et værdifuldt supplement til universitetsmatrikler.

⁶⁷) Theodor Thumm: *Leichpredigt vber . . . Christophori Skiel so . . . den 16. Junij . . . Anno 1622 im Fürstlichen Collegio zu Tübingen . . . entschlaffen und den 19. hernach in der Stifts Kirchen zu S. Georgen . . . zur Erden bestattet worden. Tübingen 1622.* Klagevers er samlet under titlen »Obitum Generosi & Nobilissimi juvenis Dn. Christophori Skiel . . . deplorarunt Fautores, Amici, Sympatriotæ«. P.s bidrag er først en ode i hans foretrukne form (»Tricolon Tetrastrophon«), dernæst et »Onomasticon« og et »Epitymbion«.

⁶⁸) *Personalh. Tidsskr.* 5:VI, s. 150, 159.

⁶⁹) Det er heller ikke udelukket, at han kan have indskrevet sig i Frans Rosenbergs stambog. Det viser sig, at der mangler to blade efter Niels og Erik Lykkes indførsler (bl. 200–201), derefter kommer på blad 202 P.s tegning, sentens og navn. Hans indførsel er muligvis i lighed med de to andre begyndt på den modstående, nu bortkomne side; der har dedikationen og datoen haft plads. I dette tilfælde bliver

man forgæves efter Niels Lykke i Strassburgs matrikel. Hans navn forekommer ikke længere sammen med Petraftonanus'.

Både Erik og Ejler Lykke blev indskrevet ved det juridiske fakultet, mens deres præceptor blev anført som medicinstuderende. Muligvis har han beskæftiget sig med det samme fag ved andre universiteter. Han er altså i en alder af omtrent 40 år gået over til lægevidenskaben og har lagt den brydsomme filosofi og teologi på hylden. Et praktisk fag, hvor hans sindelag ikke blev gransket så nøje, var også at foretrække. I forvejen var en af hans medelever avanceret til enkedronning Sofias livlæge⁷⁰). I Strassburg har Petraftonanus kunnet lære noget af den berømte mediciner, professor Melchior Sebizius⁷¹). Byen var samlingssted for mange danskere. Navnet går igen i de mange ligprædikener fra det 17. århundrede, sjældent har udenlandsfarende adelsmænd lagt vejen udenom Strassburg. På det pædagogiske område havde Johan Sturms ideer i den anden halvdel af det 16. århundrede vundet sejr her. Hans skoletanker blev banebrydende og genstand for efterligning mange steder. For en stor del faldt hans ideer i tråd med dem, som blev praktiseret ved jesuiterskolerne, og de gamle jesuiterelever, som kom hertil som præceptorer, har nok nikket genkendende til mangt og meget⁷²). Byen havde i det hele taget ry for sin undervisning og rene lutherdom.

I Tyge Lindenovs og Christoffer Skeels skæbner har vi allerede set eksempler på, hvordan danske udenlandsfarere undervejs kunne blive ramt af sygdom og død, så den pågældende måtte begraves i det fremmede. De hyppige besøg af danske gjorde Strassburg til en by, hvor en danskers grav ikke hørte til sjældenhederne. Således døde her i 1578 rigsråd Eske Brocks broder Niels⁷³). To år senere fulgtes Paulus Noviomagus, muligvis en søn af hofpræsten med samme navn, til graven⁷⁴). I 1590 holdtes der ligprædiken over Cai Rantzau fra Holsten⁷⁵). Strassburg blev det sidste opholdssted for Mag. Niels Svaning, hovmester

der netop et blads mellemrum mellem Erik Lykke og P.; på dette blad kan Ejler Lykkes indførsel have stået.

⁷⁰) Det var den ovenfor omtalte Andreas Toxotes (Anders Skytte), elev i Braunsberg og Olmütz 1596–1602, også hovmester for medlemmer af familien Lykke (Jørgen og Frans Henriksen til Overgaard), udenlands med sine elever 1606–11, enkedronningens livlæge 1612, død 1631. Kr. Carøe: Den danske lægestand I, s. 116 f.

⁷¹) Om lærerstaben i Strassburg gives oplysninger i O. Berger-Levrault: *Annales des professeurs des academies et universités Alsaciennes 1523–1871* (1892).

⁷²) En sammenligning mellem de to pædagogiske systemer er forsøgt af flere, her skal anføres J. Kuckhoff: *Johannes Rhetius* (1929). J. R., der virkede i Køln, beskæftigede sig med lignende opgaver som Sturm, men inden for jesuiterskoler.

⁷³) Jens Gøddissøns ligprædiken over Eske Brock (1625), sml. Danm. Adels Aarbog 1889, s. 106.

⁷⁴) Ved hans indførsel i Georg Packbusch's stambog (Thott, 448, 8vo, dat. 5.10.1579) har bogens ejer tilføjet: »Obiit diem suum Arg. 7. Id. Junij 1580«.

⁷⁵) Johs. Pappus: *Leichpredigt bey Abführung Caji Rantzowe . . . d. 27. Oct. 1590. Strassburg 1591. Sml. Danmarks Adels Aarbog 1930, s. 39.*

for Otte og Jørgen Skeel, i 1592 afbrød døden hans rejse⁷⁶). Også for familien Lykke havde byen sørgelige minder. Det var ikke længere siden end i marts 1619, at Christian Henriksen Lykke, en fjern slægtning af Petrafontanus' elever, var afgået ved døden og jordfæstet i denne by. Foruden en ligprædiken tryktes i den anledning en samling sørgedigte, hvor blandt andre hans præceptor M. Torbern Jakobsen Hasebard samt elleve andre landsmænd beklagede hans bortgang⁷⁷).

Kort efter Petrafontanus' ankomst krævede døden atter et offer blandt de danske. Den unge jyske præceptor Hans Nielsen Thorup afgik ved døden den 13. august 1622. Han havde været udenlands flere år og besøgt mange tyske universiteter, deriblandt Giessen, Wittenberg, Herborn og Tübingen. Til Strassburg kom han med sine elever allerede i foråret 1621. I de urolige tider i 1622, da greven af Mansfeld drog imod biskop Leopold af Strassburg, foretrak de at tage ophold ved surbrøndene i Greisbach, 5 mil fra byen. Her blev han ramt af den sygdom, som medførte døden⁷⁸).

Atter fik bogtrykkeren til opgave at sætte de traditionelle klagevers af hans lærere, studiekammerater og venner – først og fremmest landsmænd, som han sikkert havde haft mangan en hyggelig time sammen med. Blandt forfatterne forekommer foruden hans elever Axel og Christoffer Juul også Henrik og Otte Lindenov med deres præceptor Ludvig Munthe, Niels Andersen, Christian Christensen Longolandinus og på et temmeligt fremtrædende sted Petrafontanus. Af hans klagedigt over sin landsmand og ven fremgår den konkrete oplysning, at de har været sammen ved universiteter i Giessen og Tübingen⁷⁹).

Mindre end en måned efter indtraf der et fyrsteligt dødsfald i »Collegium illustre« i Tübingen. Den 18-årige greve til Oldenburg og Delmenhorst Anton Henrik, søn af grev Anton, bukkede under efter længere tids sygeleje. Først i slutningen af januar 1623 fulgte den standsmæssige bisættelse i stiftskirken. I ligprocessionen, som en vintertorsdag klokken halv ni satte sig i gang fra kollegiet for at begive sig til kirken, vandrede en række personer, vi har mødt før. En af de fire

⁷⁶) Th. Hauch-Fausbøll og H. R. Hiort-Lorenzen: *Patriciske slægter III* (1915), s. 256. Han var søn af den kgl. historiograf Hans Svaning.

⁷⁷) Sørgedigtene findes i *Det kgl. Bibl. Christian Lykke var for øvrigt en broder til den i note 70 nævnte Andreas Toxotes' elever Jørgen og Frans Lykke. De andre forfattere er Mogens Sehested, Niels Trolle, Laurids Skinkel, Jakob Hasebard, Olav Slangendorp, Jørgen Jacobsen Grave, Jacob Sperling, Otto Muse, Søren Petersen Hegelund, Christian Strale, Christian Christensen Longolandinus. Seks af dem har forresten bidraget med digte ved Tyge Lindenovs bortgang i Giessen 1617.*

⁷⁸) Henrik Jensens ligprædiken over Axel Juul (1672).

⁷⁹) *Neniæ manibus beatissimis . . . Dn. Johannis Nicolai Thoropi . . . XIII Aug. 1622 Argentina . . . defuncti. Augustæ Trebocorum 1622. I Axel Juuls stambog (Ny kgl. S. 379^{fm}, 8vo) har otte danske adelsmænd, der opholdt sig i Strassburg 1621–22, indført deres navne. Af disse er kun Otto Lindenov repræsenteret med klagevers. De andre i stambogen er Frederik Bockwoldt, Frederik Urne, Axel Gyldenstjerne, Frans Rantzau, Mogens Krabbe, Sten Beck og Ejler Bille.*

sørgefaner af sort damask (den med Delmenhorsts våben) foran kisten blev båret af Ejler Lykke. Til fods bag fanerne og hestene gik en snes adelsmænd, i denne skare sås Holger Lindenov. Den afdøde blev båret af 16 adelsmænd, blandt dem to danskere: Christoffer Juul og Otte Lindenov. Dernæst fulgte 16 unge mænd med brændende fakler, grevens nærmeste m. fl. Efter professorerne og livlægerne var der afsat plads til hovmestre og præceptorer ved adelskollegiet. Blandt dem vandrede, side om side, Johannes Petrafontanus og Ludvig Munthe. Et stykke længere henne kom en række adelsdamer, ført af en eller to adelsmænd. Axel Juul og Henrik Lindenov havde hver sin dame at føre. Det var en talrig forsamling, som påhørte professor Theodor Thumms ligtale i stiftskirken⁸⁰). Og med denne tale fulgte flere ligvers. De unge adelsmænd havde allerede deltaget i flere sørgetog og digtet adskillige vers til minde om deres afdøde studiekammerater. De unge danske adelsmænd repræsenteres med vers af Axel Juul og Otte Lindenov. Begge præceptorer, som var med i sørgetoget, figurerer også som forfattere⁸¹). Det er imidlertid overraskende at konstatere, at Petrafontanus kun yder et kort bidrag på otte linier. Normalt plejede han at fylde et par sider med vers. Han synes nu bare at følge skik og brug uden større ildhu for sin opgave.

Petrafontanus og Munthe har haft mange fælles minder. Nogle af de sørgelige er vi i stand til at tidsfæste. For mere end fem år siden havde de begge været med til Tyge Lindenovs begravelse i Giessen, for mindre end et halvt år siden overværede de Hans Nielsen Thorups bisættelse i Strassburg. Mens Munthes senere livsvandring, som bragte ham til bispeembedet i Bergen, er forholdsvis let at følge, taber vi sporet af Petrafontanus efter 1623. Hans elever var hjemme 1624, da de fragik arv og gæld efter deres moder Sophie Eriksdatter Rud. Ejler og Erik savner man yderligere oplysninger om, de synes begge døde ugift⁸²). Niels var 1624–25 sekretær i kancelliet, deltog i de forskellige krige, havnede to gange i svensk fangenskab og døde først ca. 1683⁸³). Men Petrafontanus er som sunket i jorden. En mand med hans uddannelse kunne næppe blive borte herhjemme. Det kan være, at han har valgt at blive i udlandet, da brødrene Lykke blev kaldt hjem, muligvis på grund af deres moders død. Også 30-årskrigen kan have været årsag til hjemkaldelsen.

⁸⁰) Th. Thumm: Christliche Predigt vber der Leich . . . Anthon Heinrichs Graffen zu Oldenburg vnd Delmenhorst . . . welcher den 1. Septembris, Anno 1622 . . . zu Tübingen im fürstlichen Collegio . . . eingeschlaffen und hernach den 30. Januarij Anno 1623. daselbsten in der Stiftts Kirchen Gebürlich zur Erden bestattet worden. Tübingen 1623.

⁸¹) *Officiosa Pietas Antonio Henrico Comiti Oldenburgensi et Delmenhorsti, Jeveræ et Knipenhusij Dynastæ etc. a Tubingensibus exhibita.* Tübingen 1623.

⁸²) Danmarks Adels Aarvog 1903, s. 268.

⁸³) Niels blev ansat i kancelliet 27. 6. 1624, se Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872, s. 162.

Det kunne selvfølgelig også tænkes, at han var død kort efter 1623. Denne mulighed bliver imidlertid gjort usandsynlig ved en notits i et tysk lokalhistorisk tidsskrift, som samtidig bringer et lysglimt i mørket omkring Petrafontanus. Den meddeler kort med jesuiterkollegiets annaler i Braunsberg som grundlag, at den kongelige danske sekretær og livlæge Dr. Joannes de Petra Fontini i 1651 havde testamenteret hele sit omfangsrige bibliotek til samme kollegium. Han havde samlet dette bibliotek i løbet af tredive år, og det befandt sig dels i Tübingen, dels i Strassburg⁸⁴). Om identiteten kan der vist ikke herske delte meninger. Med hensyn til stillingsbetegnelse må man tage i betragtning, at det drejer sig om en sekundær oplysning, en oversættelse, muligvis med fortolkning, af en latinsk kilde. Dens formidler kan fra Petrafontanus' danske nationalitet have sluttet sig til hans virke hos den danske konge. Henvisning til de tredive år, han har brugt til at samle biblioteket, og dets beliggenhed peger imidlertid på de egne, hvor hans spor blev væk. Har biblioteket virkelig været omfattende, giver det grund til at formode, at det endelig var lykkedes ham at komme over sine økonomiske vanskeligheder.

Strassburg mærkede ikke ret meget til krigen; det erklærede sig neutralt, og det lykkedes byen at opretholde denne stilling under hele krigen. Tübingen kom først i berøring med krigsbegivenheder i 1631. For alvor kunne byen mærke krigen efter slaget ved Nördlingen, da slottet overgav sig til den kejserlige hær. Derefter fik konkordieformlens by besøg af jesuiter, der virkede her i lang tid og havde provstiet ved St. Georg til 1649⁸⁵). Hvis Petrafontanus har befundet sig i Tübingen, er han nok atter kommet i kontakt med sine gamle læremestre; hans testamentsbestemmelse skal muligvis ses på den baggrund. Det er sandsynligt, at hans senere skæbne kan blive oplyst ved nærmere studier i Tübingens og Strassburgs lokalhistorie⁸⁶). Han har sikkert også skrevet og fået trykt en del mere, end det her er lykkedes at opspore. Der kan let dukke et digt op i en disputats eller ligprædiken fra hans samtid.

Også Det kongelige Bibliotek har fået del i Petrafontanus' bogsamling. I det mindste een bog i dets samlinger bærer hans navnetræk. Det drejer sig om et værk af Martin Bucer⁸⁷). Kun en kalvinsk bog er det lykkedes at finde fra den forhenværende jesuiterelevs bibliotek.

Men var nu Petrafontanus virkelig tilhænger af katolicismen? Hans opførsel kunne måske give anledning til tvivl, og han har også selv

⁸⁴) Zeitschrift für die Geschichte Ermelands V, s. 390.

⁸⁵) K. Klüpfel: Geschichte und Beschreibung der Universität Tübingen (1849), s. 136 f., 140 f. Sml. Andr. Cph. Zeller: Ausführliche Merkwürdigkeiten der Universität und Stadt Tübingen (1743), som giver også en oversigt over professorerne ved universitetet.

⁸⁶) Stadsarkivet i Tübingen har som svar på en forespørgsel oplyst, at det ikke kender noget til en person af dette navn.

⁸⁷) Mart. Bucer: Enarrationum in evangelia Matthæi, Marci et Lucæ. Argent. 1527.

benægtet det. Visse omstændigheder peger dog i retning mod en katolsk overbevisning. Da han var elev ved de pavelige læreanstalter i Braunsberg og Vilna og medlem af jomfru Marias kongregation sammesteds, må man tage det for givet, at han er konverteret. Der fandtes muligvis nogle, der ikke tog det så højtideligt med den slags formaliteter, men vi har ikke grund nok til at formode, at Petraftonus var en af dem. Han nægtede efter hjemkomsten at gå til alters herhjemme, var det ikke et udtryk for en ærlig overbevisning? Han lærte efterhånden at være mere bøjelig, men spørgsmålet om nadveren må have overrumplet ham, så han muligvis først måtte rådspørge andre. Senere har han måttet afgive mange erklæringer på, at han ikke var tilhænger af jesuiternes lærdomme, erklæringer, som gav hans handlemåde skær af opportunisme. Lignende tilkendegivelser hjalp dog ikke altid, det måtte de norske for katolicisme anklagede præster i Gjerpen sande. Det har nok hjulpet Petraftonus mere, at han samtidig sikrede sig støtte fra betydelige personer. Det var måske lettere at blive martyr, men det gavnede den katolske tro knap så meget. I Braunsberg-matriklen står der også ved hans navn som senere tilføjelse »constans catholicus«. Det tyder på, at han vedblev med at være i kontakt med sin gamle skole. Hans konflikt med overordnede stammede fra Vilna, i Braunsberg har han muligvis stået på god fod med kollegiets ledere. Hans sidste handling – testamentering af sin bogsamling til det kollegium, hvor grunden lagdes til hans tro og uddannelse – synes også at levere den sidste og vægtigste bekræftelse. Han har måttet udstå en del i sit protestantiske fædreland, har måttet se sin fremtid formørket af mistillid, så hans sandsynlige eksil og levevejsskifte kan tyde på, at han med en vis bitterhed har opgivet ævred, har givet afkald på tanken om at skabe sig en tålelig eksistens herhjemme. Måske ligger bag dette også et afkald på en endnu større drøm: håbet om, at Danmark på en eller anden måde skulle blive katolsk igen.

Vello Helk.

KONGEDATTEREN FOR HISTORIENS DOMSTOL

NOGLE BEMÆRKNINGER TIL SVEND AAKJÆRS AKTORAT

MOD LEONORA CHRISTINA

Af C. O. Bøggild-Andersen.

Rigsarkivar, dr. phil. Svend Aakjærs »aktorat« mod Leonora Christina har fremkaldt nedenstående modbemærkninger fra professor, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen, der hævder, at det uden tvivl er rigtigt, at Leonora Christina har bifaldet Corfitz Ulfeldts landsfjerræderske adfærd i Stockholm 1652–55, men understreger, at denne opfattelse dog ikke er ny, selvom Svend Aakjær i nogen grad har bestyrket den ved sit studium af fru Kirsten Munks breve til datteren. Det fremføres videre, at der på væsentlige punkter gøres L. Chr.s biograf S. Birket-Smith uret, og at afhandlingen desuden ved sin dom over L. Chr. ser for meget bort fra momenter, som må tages i betragtning. Hvor meget L. Chr. har vidst om sin mands tilbud til kurfyrsten af Brandenburg 1662, kan ikke sikkert afgøres. Og hendes jangenskab i Blåtårn var ingen statspolitisk nødvendighed.

Rigsarkivar, dr. Svend Aakjærs foredrag »Leonora Christinas skyld – et aktorat«, trykt i »Jyske Samlinger«, Ny række IV, s. 233–48, tvinger mig til i al venskabelighed at fremføre, hvad vi kan kalde nogle randnoter.

For en vis unøjagtighed i enkeltheder kan Aakjær ikke frikendes. Meget betyder det ikke, at han (s. 246) kalder den i det 17. aarhundredes nordiske historie saa velkendte franske ambassadør, malteserridderen Hugues de Terlon for »Terlin« og oplyser, at han var »den engelske minister«. Men det er dog et vidnesbyrd om, at Aakjærs kendskab til denne tids politiske historie er begrænset. Er det min viden, som er for ringe, naar det er mig umuligt at finde noget tilforladeligt kildegrundlag for Aakjærs paastand om, at Corfitz Ulfeldt »lige efter Chr. IV.s død«, altsaa i 1648, da han var rigshofmester og det styrende rigsraads formand, »forsøgte... at bevæge den jydsk befolkning til frafald og oprør mod kongehuset« (s. 239) – som han vitterligt gjorde det i efteraaret 1657? Sagen har sin store interesse, bl. a. fordi Ulfeldts aand den gang (1648) ikke var saa mærket af sygdom, som den siden blev, og fordi et forsøg af denne art i tiden mellem den gamle konges død og valget af hans søn Frederik paa forhaand var dømt til at mislykkes.

Ud i de pureste fantasterier vover Aakjær sig i alt fald ved be-

handlingen af det lille stykke i Leonora Christinas haandskrift, som beretter om kong Carl X. Gustavs bryllup med Hedvig Eleonora af Holstein-Gottorp og hendes kroning i 1654 – det hvis overskrift, der modsat selve beretningen er i chifferskrift, lyder: »Ded som jeg singulier udi kong Karls regering i Sverrig haver funden«¹⁾. Aakjær kalder det en afskrift af en lille beretning om ceremoniellet ved hoffestlighederne i anledning af nævnte bryllup, en beretning, som han mener Leonora Christina har fundet i regeringens arkiv i Stockholm (s. 243). Existerer der *nu* i det svenske rigsarkiv en saadan beretning, paa hvilken hendes lille skrift mere eller mindre kan paavises at bygge? Jeg tilstaar her min uvidenhed. Givet er imidlertid, at sprog (dansk) og stil i hendes beretning er hendes egne, hvilket ogsaa gælder den ironi, som paa steder glimter frem. Det samme maa være tilfældet med den fejl, at den danske resident Peder Juel »i smug« overleverede kong Frederik III.s bryllupsgaver. Givet er endvidere, at det er fuldstændigt utænkeligt, at Leonora Christina, som Aakjær vil, under sit og mandens ophold i Stockholm 1652–55 skulde have faaet adgang til »regeringsakterne... de nyeste akter i kong Karls regeringsarkiv« (s. 243), altsaa saadanne sager som riksregistratur, raadsprotokol, indkomne breve fra gesandter og andre. Mandstugt og diskretionspligt haandhævedes med største strengthed i det svenske kancelli og »riksens archivum«. Aakjær bør spørge de i den tids historie kyndige svenske historikere, om der er det ringeste realitetsgrundlag for hans billede af den danske kongedatter, som »sad... og granskede flittigt i regeringsakterne«, mens Ulfeldt ofte var i audiens hos dronning Christina og kong Carl Gustav.

Lad mig tilføje, at ordet »singulier« i overskriften jo blot betyder »mærkværdigt«, »interessant«, og at der ikke fra kongedatterens haand er overleveret andre optegnelser om svenske forhold før »Confrontationen i Malmø 1659« end den politisk ganske uskyldige bryllupsskildring. At overskriften er chifferet behøver ingen anden forklaring end, at man i Ulfeldtkredsen yndede den slags hemmelighedskræmmeri, og at Leonora Christina maaske har tænkt sig, at hun i sit eventuelt fortsatte samtidshistoriske forfatterskab kunde fremføre meningstilkendegivelser, som ikke alle og enhver burde kunne læse.

Lige saa usandsynlig som billedet af den danske dame i lag med aktuelle svenske regeringsakter er hypotesen om, at den lille bryllupsberetning skulde være et »forstudium til de strålende hoffester, der... skulle fejres paa Københavns gamle slot, når Kirsten Munk skulde samles med dem (Ulfeldtparret og de andre børn og svigerbørn) »i glæde«

¹⁾ Leonora Christina Jammers Minde og andre selvbiografiske Skildringer, udg. af Johs. Brøndum-Nielsen og C. O. Bøggild-Andersen (1949), s. 53–54, jvf. s. 342–44. Denne udgave citeres i det følgende: Jammers Minde (1949).

igen...« (s. 243). Corfitz Ulfeldt og hans hustru, som havde oplevet »det store bilager« i København 1634, Frederik III.s og hans dronnings kroningsfestligheder samme steds i 1648 og den franske dronning Anna af Østrigs hofceremoniel i Palais-Royal og Amiens i 1647, behøvede ikke at lære den slags ting ved Mälaren.

At Aakjær vælger at bedømme Hannibal Sehested, sin tids betydeligste danske statsmand, alene paa grundlag af fru Kirsten Munks og hendes mindst lødige døtres, især »søster Lisebets« (Elisabeth Augusta Lindenows) breve, gør mig ondt. Sehesteds hovedsynd i deres øjne var jo, at han ikke vilde følge svoger Corfitz' veje, men knyttede sine fremtidsforhaabninger til genvinding af Frederik III.s naade²).

Rigsarkivarens foredrag er især polemisk vendt imod Leonora Christinas biograf S. Birket-Smith. Han giver til at begynde med dennes store tobindsværk om kongedatteren, hvad det kan fortjene af ros (s. 233). Men han er senere paa et hovedpunkt dybt uretfærdig mod den afdøde historiker. Ved førsteomtalen af Leonora Christinas delvis chiffrede brev til dr. Otto Sperling, dateret Brygge 27. april 1663 – det brev, som han for effektens skyld siden gengiver in extenso i slutningen af sit foredrag (s. 246–47), hedder det: »dette brev burde Birket Smith i hvert fald ikke have forbigået« (s. 241).

Hvor skal man overfor noget saadant søge støtte for ikke at falde om? Nævnte brev er trykt for snart hundrede aar siden (og mere korrekt, end Aakjær gør det) med daværende stud. mag. J. A. Fridericia som udgiver. Og Birket-Smith behandler det meget indgaaende og citerer dets lange slutningsafsnit³). Han ser ogsaa, modsat Aakjær, at det alene er dette, som kan faa betydning for spørgsmaalet, om Leonora Christina havde viden om Ulfeldts tilbud til kurfyrst Frederik Vilhelm af Brandenburg. Brevets begyndelsesparti (Aakjær s. 246) angaar nemlig alene Leonora Christinas frygt i anledning af de rygter, som udspreddes af generalmajor Adolph Fuchs' enkes slægt, efter at Fuchs i Brygge var blevet dræbt af Ulfeldtparrets ældste søn Christian, som hadede forældrenes plageaand fra Hammerhus, om at Frederik III. vilde sende kommissærer til Brygge for at undersøge »hvem af adelen her, eller andre, havde hjulpen min søn at salvere sig, og at med dennem skarp skulde forfares«. Her er ikke, som Aakjær vil (s. 245), tale om »store planer«.

Alle, som kender rigsarkivar Aakjær, vil vide, at han er fuldt og

²) Aakjær kalder s. 234 H. S. for »denne kloge gamle skurk«. H. S. var den gang (1654–55) c. 45 aar gammel, tre aar yngre end Corfitz Ulfeldt. Ogsaa her spores svigtende indlevethed i datidens danske politiske og personale historie.

³) Danske Samlinger VI, 1870–71, s. 227–30. S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie II, 1881, s. 157–59. (Dette værk citeres i det følgende: Birket-Smith). – Om datoen skal læses 27. april, som Fridericia gør, eller 26. april, som Aakjærs gengivelse har (s. 247), lader jeg staa hen. Det er jo ret ligegyldigt. Aakjær skriver i øvrigt s. 241: 27. april.

helt hævet over mistanke om bevidst at ville vildlede sine tilhørere og læsere. Men for en ulyksalig glemsomhed kan han ikke frikendes i denne forbindelse. Aakjær har paa sine specielle studiefelter vundet fortjent anerkendelse. Men kan det forsvares at vise mindre omhu og nøjagtighed, naar talen er ikke om f. ex. gamle vægt- og maalsystemer, men om fortidens fremtrædende personligheder og deres handlinger og andre historikerses syslen med dem?

Tilbage staar det store spørgsmaal om Leonora Christinas medskyld eller medviderskab i hendes ægtefælles landsforræderiske handlinger.

Da Aakjær i 1926 med et skarpsind, som han selv snarere underend overvurderer, havde fundet ud af, hvorledes chifferstederne i Kirsten Munks breve til hendes mest prominente datter skulde læses, fortalte han om sine studier over »svigersønnkredsen« i en række kroniker i »Dagens Nyheder« fra 8. april 1928 til og med 28. sept. 1930. Det er i alt væsentligt paa disse kroniker, han har bygget sit foredrag.

Ikke uden grund bebrejder Aakjær Birket-Smith, at han ikke satte mere ind paa at faa opløst de nævnte chiffersteder (s. 241). Naar han søger grunden dertil deri, at Birket-Smith formentlig »var bange for at få hånden i en hvepserede«, synes denne formodning dog meget usandsynlig. Birket-Smith maatte naturligvis være i høj grad interesseret i ogsaa at kunne læse chifferpassagerne, bl. a. for at senere forskere ikke paa grundlag af dem skulle kunne rokke ved hans resultater. Den naturlige forklaring er, at han ikke har ejet noget ingenium for rekonstruktion af manglende chiffernøgler (som bl. a. Ulfeldtparrets samtidige, filologen, digteren og kancellisekretæren Zacharias Lund besad det). De ikke-chiffererede dele af fru Kirstens breve – langt de fleste – gaar Birket-Smith ingenlunde uden om⁴).

Aakjær skriver: »Den opfattelse af Eleonora Christina som jeg her har søgt at underbygge... vil De ikke møde noget andet sted« (s. 240). Altsaa den opfattelse, at Leonora Christina baade billigede sin mands bestræbelser i Stockholm 1652–55 for at hidse Sverige og England til krig mod Danmark og havde del i dem. Men denne opfattelse er ikke ny. Den er bl. a. hævdet med stor styrke af J. A. Fridericia i 1894. Jeg har selv givet udtryk for samme syn i 1938 og siden⁵). Aakjær

⁴) Birket-Smith I, s. 262 ff. Nævnes bør i denne sammenhæng, at L. Chr. under Malmø-processen mod hendes mand og hende selv i 1659 bestred, at en fremlagt seddel var skrevet af hende. Birket-Smith kom efter en nøje skriftundersøgelse til det resultat, at hun løj paa dette punkt. Anf. værk, s. 395 ff. Her er intet ønske om at dølge eller dække.

⁵) J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage (1894), s. 113, jvf. Henvisninger, p. XXV (note 17). Min art. om L. Chr. i Dansk biografisk Leksikon XIV (1938), s. 253; Jammers Minde (1949), p. XIV. Fridericia fremdrog bl. a. et brev fra rigsgrev Chr. Rantzau til Fred. III af 24. maj 1661, hvori Rantzau refererer en samtale med den svenske rigsraad Clas Tott. Efter dennes mening hidrørte Ulfeldts ulykke og fordærv for største delen fra hans hustru, der havde indgivet ham alle slette planer

føjer ved sit studium af fru Kirstens breve til datteren et nyt led ind i indicierækken, men dog ikke et alt for bindende led, da disse breve jo giver et stærkt subjektivt præget reflex af de meddelelser, som Leonora Christina tilskrev moderen. Det for mig afgørende er, at den eneste vej for ægtefællerne til ydre oprejsning og hævn var en svensk krig mod Danmark, og at Leonora Christina ud fra sin kærlighed til manden, sin hustrupligtfølelse, sin egen selvfølelse og sin dybe krænkethed umuligt kan have været uden andel i, hvad exrighshofmesteren foretog sig i Stockholm.

Aakjærs foredrag er et aktorat, altsaa et anklagerindlæg, som for en domstol maa kompletteres med et forsvarsindlæg. Faa danske fulgte Ulfeldts eksempel. Men Fridericia har ret, naar han ved omtalen af de københavnske borgeres holdning efter Carl Gustavs landgang i Korsør i aug. 1658 skriver: »Fædrelandsbegrebets almene Kraft manglede vel ingenlunde, men besad langt fra den Fylde for Datidens Mennesker, som for senere Generationer⁶⁾. I og udenfor adelens rækker nærrede man efter 1648 med grund mistillid til kongeparrets danskhed. Og har Leonora Christina i sin holdning ladet det skorte paa tilbørlig »submission« overfor den unge dronning Sofie Amalie, maatte hun til gengæld døde den blodige (efter Fridericias skøn ogsaa smaalige) krænkelse, at den grevindetitel til Slesvig og Holsten, som hendes fader havde tildelt hendes moder og dennes børn, berøvedes dem. En frygtelig oplevelse var derpaa Dina Vinhofvers-sagen. Bag Dinas beskyldninger mod hende og hendes mand for planer om at myrde kongen ved gift, beskyldninger, for hvilke tre retsinstanter frikendte dem, og som ingen senere ansvarsbevidst historiker har fæstet lid til, havde Leonora Christina grund til at spore dronningens favorit, den holstenske oberst Jørgen Walter, og bag denne dronningen selv. Til Ulfeldts meget angribelige finansstyre har hun intet nøjere kendskab haft, men hun forstod, at kongen og hans andre fjender vilde søge at ramme ham her. Saa tilraadede hun ham – efter sin egen senere beretning – at forlade fædrelandet »og redde sit liv som et krigens bytte«⁷⁾. Dina-affæren maatte nødvendigvis give hende det indtryk, at ægteparrets fjender ikke vilde sky de allerlaveste midler, og at det faktisk gjaldt liv eller død. Naar Ulfeldt, efter et kortere ophold i Holland, drog til Sverige og der søgte og fik dronning Christinas beskyttelsesbrev, havde han formelt ret dertil i følge Stettinfredstraktaten af 1570.

(anf. værk, XXV. n. 17). Spørgsmaalet er imidlertid, hvor megen sikker viden Tott, som den gang var en meget ung mand, har haft om ægteparrets indbyrdes forhandlinger 1652–54, og hvor meget han slutter af den for alle, som kendte det, aabenbare kendsgerning, at hun ejede en stærkere personlighed end manden.

⁶⁾ Adelsvældens sidste Dage, s. 356.

⁷⁾ Leonora Christina Comtesse d'Ulfeldt Autobiographie 1673 (1958), facs., s. 5c, overs. s. 22.

Vigtigere for ham og hende end denne ret for adelsmanden, som følte sig krænket af sin fyrste, var dog sikkert renæssancens betoning af det store individs ret til selvhævdelse i verdensborgerlighedens navn. Ulfeldt havde tidligt ført den unge pige ind i denne tankegang. Glemmes maa heller ikke de samtidige borgerkrige i England og Frankrig, hvor stormænd og deres damer enten i kongetroskabens eller i en aristokratisk konstitutionalismes navn førte vaaben mod deres landes regeringer. Den berømte Condé indtog en holdning mod Mazarins formynderregering for den mindreaarige Ludvig XIV., som ikke afviger væsentligt fra Ulfeldts mod Frederik III.s. At saadanne eksempler spillede en rolle for Leonora Christina, ses bl. a. af »Jammers Minde«⁸⁾. Kendt af hende var ogsaa i alt fald nogle af den store franske tragedieforfatter Corneille's skuespil, hvis grundtema er pligtens, viljens og forstandens sejr over lidenskaberne. Men hvilken pligt gik forrest, den mod ægtefællen eller den mod det danske kongepar, som var saa lidt dansk? Det lutherske vielsesritual, efter hvilket hun 15 aar gammel var blevet forenet med den ægteherre, som ved sin charme og sine vennesele egenskaber bjergtog hende i den grad, at hun alt for meget gjorde sig blind for hans fejl og forseelser, var svært at komme uden om for en kvinde, hos hvem »ægte-kærlighed« forenedes med fast bibeltro. At hævnens hører Herren til og at man skal elske sine fjender, lærte hun sent og vel aldrig fuldt at erkende.

Nogen helgeninde blev Leonora Christina aldrig; de som har hævdet andet, fortegner hendes billede. Og set fra en streng fædrelandsstatslig etiks stude falder hun igennem. Men det er urigtigt at forbise, at en saadan etik paa hendes tid endnu var i støbeskeen.

Hvorledes saa hendes samtid paa den »ægte-kærlighed«, som hun som gammel gav det skønneste udtryk i ordene paa Mariboalterklædet, og paa hustruens pligter mod ægtefællen? Af stor interesse er her de udtalelser, som Frederik III. modtog fra sine raader i Holsten dr. Conrad Hesse og Rendsborgamtmanden Hinrich Blome, da han i 1661, mens ægtefællerne sad fængslet paa Hammershus, forelagde dem og andre spørgsmaalet om Ulfeldts og hans hustrus strafskyldighed i forbindelse med alle deres handlinger siden flugten fra København 1651. De to baade bibel- og lovkyndige herrer mente begge, at en hustru havde ret til at følge sin landflygtige mand uden derfor uden videre at blive hans medskyldige. Blomes skøn var endda det, at en hustru »efter guddommelig og menneskelig ret var skyldig at følge sin mand«, og kun kunde straffes, hvis det bevistes, »at hun har tenteret noget paa egen haand og uden mandens befaling«⁹⁾. Det svarer hertil, at i de »reverser« af 14. og 21. dec. 1661, som begge ægtefæller maatte under-

⁸⁾ Jammers Minde (1949), s. 160.

⁹⁾ Birket-Smith II, s. 60 f.

skrive (og ogsaa i Ulfeldts »depreciationsskrivelse« af 27. okt. samme aar), kun exrigshofmesteren tilstaar at have begaaet »mangfoldige store forseelser« mod kongen og sin ed¹⁰). Baade Leonora Christina og Ulfeldt spurgte grev Chr. Rantzau, som paa kongens vegne forhandlede med dem paa Hammershus, hvori anklagerne mod hende bestod. Rantzau vilde ikke ind paa sagen, men anførte dog til sidst overfor hende, at hun havde tilladt sig at kalde kongen for sin broder, og at det var kongen »endnu ikke fuldt vitterligt, hvorledes affæren med Dina hænger tilsammen«¹¹). Altsaa intet, som hang sammen med Ulfeldts foretagender 1651–61.

24. juli 1661 fældedes højesteretsdommen over Corfitz Ulfeldt. Indirekte rammer den naturligvis Leonora Christina uhyre haardt ved at dømme Ulfeldt fra ære, liv og gods osv., hans børn og deres efterkommere fra adeligt vaaben og al formue og til under dødsstraf ikke at maatte komme i kongens riger og lande. Men *hustruen* nævnes i domsakten ikke med et ord¹²). Uden tvivl har en aarsag været, at der ikke kunde forelægges dommerne bevisligheder for, at hun havde viden om eller andel i Ulfeldts tilbud til kurfyrsten af Brandenburgs repræsentant. Men rækkevidden af hustrupligten efter Guds og menneskers love maa ogsaa have gjort sig gældende.

Ludvig Holberg hævdede lidt over et halvt aarhundrede senere, da han med dyb interesse behandlede Leonora Christina og hendes livsløb, som sit syn: »Ingen kan vel nægte, at jo den pligt og kærlighed, man er sin konge og sit fædreneland skyldig, er større end den som en hustru er sin mand skyldig«. Han tilføjede dog: »men man maa derhos ogsaa bekende, at den heroiske dyd, nemlig at røbe sin egen husbond af affection til sit fædreneland, er rar og fast ubekendt i vore tider«¹³).

Man kan indvende, at Leonora Christina, den stærke, selvflønde kvinde, lige saa meget førte sin egen som sin mands krig. Selv om hun stillede sig ved hans side i Stockholm og siden, er det dog en kendsgerning, at hun ved flere lejligheder – rejsen til Danmark 1656, tilslutningen til Carl Gustavs hær 1657, mandens flugt til København 1660, rejsen til England 1663 – efter sit eget sigende, som der ingen grund er til at forkaste, var uenig med ham, men endte med at bøje sig¹⁴). At hun i disse tilfælde har været mere forudseende end sin ægteherre, vil hun ikke lægge skjul paa. Men i øvrigt er hun i sine

¹⁰) Historisk Aarbog, 1879, s. 79–85; Birket Smith II, s. 73–75, 85–90.

¹¹) Autobiographie, facs., s. 12b, overs. s. 50. Ulfeldts spørgsmaal erklærede Rantzau for »en ny forbrydelse«. Birket-Smith II, s. 78 f. (efter Ulfeldts »apologi«).

¹²) Hist. Aarbog 1879, s. 118–22.

¹³) Dannemarks Riges Historie III (1735, udg. 1856), s. 384.

¹⁴) Autobiographie, facs., s. 6c, 8a, 9b, 13a, overs., s. 25, 31, 36 f., 53; Jammers Minde (1949), s. 97 ff., 124.

selvbiografiske skrifter fuldt og helt hans forsvarer. Hustrutroskaben var en saa mægtig drivfjeder i hendes sind, at den bør veje tungt til ved hendes domfældelse.

Under Carl Gustavs første krig mod Danmark 1657–58 (der, som bekendt var en modoffensiv mod Frederik III.s angrebsforberedelser) sigtede efter Aakjærs opfattelse begge ægtefæller mod en svensk sejr, som førte til det danske kongepars forjagelse og Leonora Christinas indtagelse af pladsen som Danmarks dronning og (eller) Ulfeldts som statholder under den svenske krone (s. 239, 243). Maaske har Ulfeldt i de første uger, efter at han (10. juli 1657) – uden sin hustrus vidende og vilje – var traadt i svenskekongens tjeneste, drømt om en stilling som den nævnte for sig selv. Tanken om, at hans hustru skal have attraaet tronen i Danmark, savner derimod ethvert kilde- eller sandsynlighedsgrundlag. Og allerede fra sept. 1657 var Ulfeldts maal en forhandlingsfred, som lod et selvstændigt, omend lemlæstet og politisk af Sverige afhængigt Danmark bestaa, et Danmark med Frederik III. som konge, men med fuld økonomisk og anden oprejsning for ham selv. Han har muligvis senere i øjeblikke – som den svenske konge under indtryk af de militære og diplomatiske begivenheder gjorde det – svajet noget. Et sikkert vidnesbyrd derom kan man imidlertid ikke finde i det brev fra Kirsten Munk til datteren, af febr. 1658, hvoraf Aakjær citerer nogle vendinger (s. 240). Fru Kirsten udtaler her frygt for en fred, »for jeg ved din herre tror dem (dvs. den danske befolkning og især den danske adel) inte at blive under dette forbandede regimente, og før jeg vilde nu længer leve under de uoprigtige tyranner, jeg vilde før leve ved ringe middel«. Ordene om Ulfeldts mening kan bygge paa det opraaab, som han 12. aug. 1657 fra Wedel i Holsten udstedte til landsdommere og landkommissærer i Jylland, og hvori han under trusler søger at overtale dem til at underkaste sig den svenske konges beskyttelse¹⁵). Om vi i de anførte ord tør søge et vidnesbyrd om, at fru Kirsten ansaa datteren for at være mere fredsvenlig end exrigshofmesteren, er ogsaa tvivlsomt. At hun beder Leonora Christina, hvis hun kan, give hende »nogen trøst for det, jeg skriver dig til, jeg er bange for«, giver ingen holdepunkter i denne retning, hverken for eller imod. Det kan dog af stilistiske grunde siges med sikkerhed, at Wedelopraabet er Ulfeldts, ikke hans hustrus fabrikat. Det er desuden tvivlsomt, om hun var stødt til ham og den svenske hær, da han udarbejdede det¹⁶), og den trøst, som fru Kirsten ønsker,

¹⁵) Holberg: Dannemarks Riges Historie (udg. 1856) III, s. 155–58.

¹⁶) Hun rejste fra slottet Barth i Pommern efter Ulfeldt, som hun traf i Ottensen lige ved Altona (nu forstad til denne by). Wedel ligger lidt vest for Altona. Jf. Autobiographie, facs., s. 8b, overs. s. 31.

kunde datteren ikke give hende. Ved de overvejelser, som gik forud for Roskildefreden i febr. 1658, var Ulfeldt blandt dem, som fremhævede farerne ved en storm paa København. Udsigten til at blive formel chef for en dansk quislingregering under svensk militært tryk og svensk overhøjhed kan umuligt have været lokkende for hverken ham eller hans hustru. Bedre at faa godser, len og position (rigshofmesterstillingen gav han dog afkald paa) i Danmark igen, samtidig med at han fortsat tjente Carl Gustav i Skaane – altsaa med muligheder i begge riger, alt efter som forholdene udviklede sig¹⁷).

9. marts 1658 gav Leonora Christina i et brev fra Odense dr. Otto Sperling d. æ. meddelelse om Roskildefredens hovedbestemmelser. Brevet er objektivt refererende med undtagelse af to meningstilkendegivelser. Dronning Sofie Amalie skulde have Ulfeldts tidligere len Hørsholm mod, at han fik et andet len i stedet, »thi dronningen tog sig det meget nær og ydmygede sig mer derfor, end som 10 saadanne len vare værd«. Det andet sted fortælles, at 1000 ryttere og 1000 fodsoldater af de hvervede danske tropper skulde udleveres til den svenske hær »hvorfra en del officerer haver aftakket, og haver jeg ikke hørt om flere danske, der er bleven, uden Christian Urne Jørgensen, hvilket mig er kært«¹⁸. Hun glæder sig over, at kun een dansk adelsmand er villig til at tjene under de svenske faner. Kan man tvivle paa oprigtigheden af denne glæde? Og kan man, i lyset af disse ord, tvivle om sandheden af det sted i den franske selvbiografi, hvor hun forsikrer, at hun under krigen med Danmark »havde næppelig en dag uden bekymringer«¹⁹). Jo, maaske de dage, da »hun havde... den store og gode lykke at helbrede sin ældste søn og 8 af hans tjenere, som var faldne i en ond feber«²⁰). Lad os her gaa et par aar frem i tiden. Leonora Christina sad efter afslutningen af Malmøprocessen i sit hus i Malmø som fange og skrev 22. jan. 1660 et brev til grevinde Christina Catharina de la Gardie, gift med Skaanes generalguvernør, grev Gustav Otto Stenbock. Hun klager her over den »liden barmhjerlighed, som imod vores fattige tjenere bruges«. Hun tillader sig at minde om, »at de ere mennesker og skabte efter Guds billede saavel som de, der ere titulerede og sidder udi høj ære, hvorfor deres kroppe empfinder kuld og andre incommoditeter saa som andre mennesker«.

¹⁷) At Ulfeldts maal var freden, er rigtigt udviklet af Fridericia i »Adelsvældens sidste Dage«, s. 281 ff. Se ogsaa Carl Gustaf Weibull: *Freden i Roskilde. Aktstycken och framställning*, *Historisk tidsskrift för Skåneland* III (1908), s. 1–170 og samme: *Freden i Roskilde den 26 februari 1658* (1958). Jeg anser den ofte upaalidelige Pufendorfs skildring af Ulfeldt som drivende kraft ved beslutningen om overgangen over Storebælt for historisk uanvendelig, en opfattelse som C. G. Weibull (sidstnævnte bog, s. 68) synes at dele.

¹⁸) *Danske Mag.*, 5. rk. II, s. 75 (trykfejl: 57).

¹⁹) *Autobiographie*, facs., s. 8b, overs. s. 31.

²⁰) *Anf. værk*, facs., s. 8b, overs. s. 32.

Aakjær kan i Leonora Christina og hendes mand kun se »disse hovmodige mennesker« (s. 240). Vel var de stolte, som højadelige og kongebørn den gang almindeligt var det, men der var intet smaaligt eller bornert i deres stolthed, og den var hos Ulfeldt og især hos hans hustru parret med stor og hjertelig omhu for venner og tjenere. I samme brev til grevinde Stenbock udbreder Leonora Christina sig om lykkens omskiftelser. »Jeg takker Gud, som hjælper mig mit kors med taalmodighed at bære og hans hjælps time at forvente«. Det store religiøse gennembrud, som indtraadte i Blaataarn og er skildret i »Jammers Minde«, er endnu ikke inde. Men her er præludier dertil²¹).

Under den svenske Malmøproces mod Ulfeldt og hende i 1659 fik Leonora Christina brug for al sin sjælsstyrke, da hun maatte føre forsvaret for sin af et apoplektisk slag lammede mand. Han dømtes af kommissionsdomstolen fra liv og gods for forbindelse med Malmø-sammensværgelsen og det belejrede København, hun i svenskekongens unaade »for sine ubetænksomme komportementer« i forbindelse med ansøgning om pas for Ulfeldt hos den danske konge og for mundtlige og skriftlige forbindelser med Malmø-sammensværgelsens hovedmand, Bartholomæus Mikkelsen. Sandsynligvis er anklagerne berettigede, og sandsynligvis har de to ægtefæller arbejdet haand i haand. Skal der fremføres noget til deres forsvar, maa det blive, at Ulfeldt – ved siden af, at han følte sig tilsidesat af den svenske regering – var dybt rystet over Carl Gustavs angreb paa Danmark i aug. 1658, hvis maal var en svensk erobring af det danske monarki. Begivenhedernes tunge hjul rullede nu hen over dette menneskepar, som havde dristet sig til at udnytte modsætningerne mellem Nordens riger til egen genoprejsning.

Aakjærs rids af parrets skæbnetilskikkelser 1660–61 har jeg ikke meget at indvende imod. Det kunde dog være anført, at Hannibal Sehested ikke blot ud fra rent selviske motiver efter Københavnfreden udvirkede benaadning for de dømte og fangne af den svenske regering. Hans breve til Leonora Christina fra denne tid bærer ubetinget ægthedens præg; ligeledes hans argumentation overfor herrerne i Stockholm²²). Det er heller ikke uden betydning til vurdering af Leonora Christina, at hendes plan, da flugt fra Malmø var besluttet, var selv at søge i København at faa et forlig med den danske konge i stand, mens Ulfeldt til videre skulde søge ly i Lübeck²³).

²¹) Danske Mag., 5. rk. II, s. 77 f.

²²) Sml. min Hannibal Sehested I, s. 224 f., 228 f., 574 ff.

²³) Autobiographie, facs., s. 9b, overs. s. 36. Jvf. Fuchs' beretning til Frederik III., dat. Hammershus 10. sept. 1661, cit. Hist. Aarbog 1879, s. 66, n. 2. Fuchs refererer hendes klage over nogle rigsraader, som havde tilraadet flugten til København. At parret dér vilde have »lose Händel angestiftet«, er alene Fuchs' formodning – lidet sandsynlig. At L. Chr. paa Hammershus viste sig »voller Neid und Revange«, er menneskeligt forstaaeligt. – I København vilde hendes eneste udvej have været et forsøg paa udsoning med kongeparret; et retsgrundlag ydede bl. a. Københavnfredens amnestiparagraf.

I sammenligning med Hammershusfangensket under den brutale Fuchs' plagerier havde Malmøtiden været et fredens paulun. Leonora Christina maatte have været en engel, hvis hun, da ægtefællerne omsider efter at have afstaaet deres meste gods, fandt ly paa Ellensborg, var i stand til at omfatte den nu enevældige kong Frederiks III. og hans dronning med blide følelser. Hendes harme vender sig dog i selvbiografien mere mod Sofie Amalie end mod halvbroderen.

Alligevel havde hun, som ejede evne til at finde hvile i hjemlivets sysler, sikkert helst set tiden an paa Ellensborg, hendes afdøde mormoders smukke fynske herresæde. Alt – bl. a. hans breve til kongens ministre Rantzau, Gabel og Henrik Bielke og til Ludvig XIV. af Frankrig fra tidsrummet febr.–juni 1662 – tyder i retning af, at det var Ulfeldts urolige sind, som higede bort til en fremmed skueplads, hvad der muliggjordes ved, at kongen (uvist, hvorfor) gav ham $\frac{3}{4}$ aars permission til en badekurrejse til Frankrig. Her er Aakjær og jeg enige (s. 244). Men naturligvis har hensynet til mandens helbred vejet tungt til for hans hustru.

Allerede kort efter ankomsten til Amsterdam havde Ulfeldt i juli 1662 sin første samtale med den reformerte gejstlige Stephani, som skulde være informator for kurfyrsten af Brandenburgs ældste søn. I samtalen sagde Ulfeldt, at han havde meget vigtige ting at forhandle med kurfyrsten personlig om. Ved en lidt senere samtale var Leonora Christina til stede. Ulfeldt betegnede de sager, han ønskede at tale med kurfyrsten om, som saa vigtige, at denne ikke vilde kunne tro eller fatte det. Han gik derpaa til vinduet og talte med sin hustru paa dansk. Vor kilde er Stephani's over et aar senere efter kurfyrstens ordre nedskrevne beretning. Den er beediget og sikkert i det væsentlige troværdig²⁴). Men det forbliver et uløst spørgsmaal, om det, som den helt eller halvt sindssyge dansker talte om at ville forebringe for kurfyrsten, var af anden art end de fantastiske handels- og finanspolitiske projekter, som han skriftligt og mundtligt begavede Ludvig XIV. – med hvem han i okt. 1662 i Paris havde mere end een samtale –, dennes ministre og andre med. Vi kender nogle af dem. Tankegang og sprog er saa helt Ulfeldts, at det falder saa nogenlunde umuligt at tilskrive Leonora Christina nogen andel i dem. Efter at ægtefællerne var vendt tilbage til Nederlandene, var det, at deres ældste søn paa gaden dræbte den ferierejsende generalmajor Fuchs (6. nov. 1662). Hans forældre havde kun andel i drabet ved det had til plageaanden fra Hammershus, som de havde indplantet i deres børns sind. Men Ulfeldts forhold til Frederik III. blev i høj grad vanskeliggjort derved. Dette maa ses som baggrund for de udtalelser, han fremkom med til kurfyrst

²⁴) Hist. Aarvog 1879, s. 95–96; Birket Smith II, s. 113–15.

Frederik Vilhelms udsending, generalmajor v. Spaen, da denne i dec. 1662 opsøgte ham i hans bolig i Brygge. De gik, som bekendt, ud paa, at Ulfeldt tilbød at faa kurfyrsten udraabt til konge af Danmark, hvis han vilde hjælpe med at faa skabt en opstand blandt stænderne i landet, som alle var utilfredse med den nuværende styrelse.

Ved denne samtale var Leonora Christina ikke til stede. Ellers vilde v. Spaen uden al tvivl have nævnt det i sin udførlige beretning til kurfyrsten²⁵).

Har Ulfeldt meddelt sin hustru indholdet af samtalen med v. Spaen? Aakjær finder et bevis derfor i hendes brev til Sperling d. æ. af april 1663. De i denne forbindelse betydningsfulde ord er: »Dersom os er endnu længere liv forelagt, da tror jeg, at lykken os endnu noget ballotterer (tildeler). Ded er sager, som store dybe tanker foraarsager, derfor vil jeg bryde ded der af og slutte med Guds velsignelse, som jeg ønsker Eder og min lille (sønneren Leo, som var i Sperlings vare-tægt), og glæder mig, at han holder sig saa vel og er saa lystig. Kan jeg ikke hævne mig, saa kan han maaske gøre ded en dag, var jeg endda vis paa ded, saa vilde jeg dø med et content hjerte, naar ded skal være, mens, hélas, enten man er content eller ikke, man faar der an se; hvor før mig min melancolie nu paa den snak, jeg er ikke udi god humeur i dag, faar derfor at søge comedien udi eftermiddag...«²⁶).

Ordene vidner om, at ønsket om hævn under en eller anden form over ægteparrets fjender var stærkt hos Leonora Christina, da hun sad og skrev dette brev. Men der er intetsomhelst vidnesbyrd om, at hun har tænkt paa Brandenburg-sagen i denne forbindelse. Sandsynligheden er mindst lige saa stor for, at det er lykkens mærkelige gang, ned og op, for menneskenes børn – den, som hun umiddelbart før i brevet (Aakjær, s. 245), som ogsaa i 1660-brevet til grevinde Stenbock, er inde paa – som er i hendes tanker. I alt fald faar man se tiden an, og maaske bliver det ikke hende, men den lille Leo Ulfeldt, som en gang i fremtiden kan fuldbyrde hævnen.

Hverken C. Paludan-Müller, Birket-Smith eller J. A. Fridericia fandt i brevet et afgørende bevis for, at Leonora Christina kendte sin mands tilbud til kurfyrsten²⁷).

Skulde hun imidlertid have kendt det, er der en omstændighed, som gør det svært at tro, at hun har kunnet knytte forhaabninger til det, langt mere ædruelig end manden, som hun var. Det var jo et hjernesvind, som savnede enhver mulighed for at kunne realiseres. Hun udtalte selv dette under forhørene i Blaataarn i aug. 1663, da

²⁵) Beretningen, dat. 9. jan. 1663, findes nu i det danske rigsarkiv; om udgaver se Birket-Smith II, XXIX (note 79).

²⁶) Danske Saml. VI, s. 230; Aakjær, s. 245.

²⁷) C. Paludan-Müller i Hist. Aarvog 1879, s. 98, 130; Birket-Smith II, s. 157 ff.; Fridericia i Danmarks Riges Historie IV, s. 498.

kongens mistanke om hendes medviderskab blev hende meddelt: »Nu er let at tænke, at ingen forstandig mand det skulde udbyde, som ikke stod i hans magt, og han ikke for raadede... og hvad for en herre skulde ville tage derimod?«²⁸). Det er jo saa sandt, som det er sagt. Ingen magt i Europa, og allermindst Sverige, kejseren eller de andre større tyske fyrster vilde tillade en personalunion mellem Brandenburg-Østpreussen og det danske monarki. Den kloge Frederik Vilhelm indsaa naturligvis strax dette og lod derfor den danske regering tilflyde meddelelse om sagen, idet han samtidig søgte at slaa lidt politisk mønt af sin forbundstroskab. Ulfeldts flakkende aand tog næppe det hele alt for alvorligt; hans hustru maa klart have set galskaben deri. At hun ved forhøret i Blaataarn var nødt til at hævde, at hendes ægtefælle var ved »sin fulde fornuft«, da hun i maj 1663 forlod ham for, mod sit eget ønske, at drage til England for at inddrive gældsfordringer hos Carl II., er en sag for sig²⁹).

Som bekendt nægtede Leonora Christina ved forhøret i aug. 1663 at kende noget til Ulfeldts tilbud til en tysk fyrste. Kurfyrsten af Brandenburgs navn nævntes ikke under forhøret, saa lidt som i højesteretsdommen over Ulfeldt, som oplæstes for hende. Man kunde i hendes gentagne indtrængende bøn om at faa at vide, hvem den fremmede fyrste var (selvbiografien), og om at faa sagens »documenter« forelagt (Jammers Minde, selvbiografien)³⁰) se et indicium for, at hun var uden kendskab til sagen.

En saadan slutning tør jeg dog ikke drage. Brevet til Sperling betyder i saa henseende intet for mig. Men jeg kan ikke tænke mig, at hun som boede i samme hus i Brygge som sin mand, da den brandenburgske general opsøgte ham, intet skulde have faaet at vide om dette besøg og ikke skulde have udspurgt Ulfeldt om den fremmede herres ærinde. Hvilket svar hendes ægteherre fandt for godt at give hende, hvor meget han har røbet af sine udtalelser til v. Spaen, er ganske vist ukendt for os. Han kan have skammet sig, og han var i alt fald til tider utilregnelig.

Birket-Smith tror paa hendes uvidenhed om denne sag, fordi hun i fortalen til »Jammers Minde« bedyrer sin uskyld for sine børn³¹). De i denne forbindelse centrale ord lyder: »Den anden tilskyndende aarsage (til at skrive »Jammers Minde«, ved siden af vidnesbyrdet om, at Gud »rakte mig sin haand«) er den trøst, det Eder, mine kære børn,

²⁸) Jammers Minde (1949), s. 124.

²⁹) Jammers Minde (1949), s. 124. I selvbiografien hedder det om afskeden med Ulfeldt: »han var saa vel tilfreds og fuld af glæde, at hun og alle undredes derover; hun derimod var sørgmodig«. Autobiographie, facs., s. 13a, overs. s. 53.

³⁰) Autobiographie, facs. s. 15c, 16a-b, overs. s. 63 f., 65 f.; Jammers Minde (1949), s. 124, 134, 136.

³¹) Birket-Smith II, s. 162 f.

vil være... at jeg uskyldigen lider, at mig ikke ringeste sag er tillagt, og at jeg intet er bleven beskyldt, for hvilket I, mine kære børn, tør blues og øjnene skammelige nederslaa. Jeg lider for at have været elsket af en dydig herre og husbonde, for at ej have hannem i ulykken forlade villet; suspiceres derfor at vide om et forræderi, han aldrig er bleven for tiltalt, mindre overbevist, hvis beskyldnings aarsage mig ej blev forstået, ihvor smaaligen (indtrængende) og vemodeligen jeg det begærendes var. Lader det være Eders trøst, mine kære børn, at jeg haver en naadig Gud, en god samvittighed og en fri fod at staa paa, at jeg aldrig nogen skammelig gerning gjort haver³²⁾.

Der er paaviselige urigtigheder i dette stykke. Leonora Christina blev jo *beskyldt*, omend ikke dømt, for at vide om mandens forræderi, og hun fik beskyldningens motivering at vide – hvad børnene kunde læse i hendes egne forhørsreferater – selvom hun med rette, hvad der afsloges hende, krævede at faa sagens »documenter« forelagt. Ulfeldt blev jo ogsaa *tiltalt*, selvom han dømtes uden at være forhørt. Der skal desuden dristighed til at hævde om sig selv, at man aldrig har gjort nogen skammelig gerning. Og endelig: Leonora Christina siger faktisk her ikke, at hun mistænkes med urette for at have viden om det nævnte forræderi (saaledes som hun gør i forhørsreferatet i samme værk).

Tilbage staar dog stadig som uløst og vel uløseligt det spørgsmaal, hvor meget hendes mand har røbet for hende. Han havde ved andre lejligheder handlet mod, hvad hendes syn tilsagde hende som det rette. Hun maatte som hans defensor ved Blaataarnforhøret hævde, at han ikke dulgte noget for hende, som angik dem begge. Men hvem kan her med sikkerhed lodde sandheden?

Det menneskevrug Corfitz Ulfeldt, som fra hendes ungpigeaar var blevet hendes kærlighed og skæbne (som hun blev hans), vilde hun ikke svigte, heller ikke, da i fængslet hendes kongelige halvbroders naade stillede hende i udsigt, hvis hun bekendte, at hun vidste noget om Brandenburgsagen. Hun var rede til at forsøge flugt fra Blaataarn, saa længe han endnu levede, for »til sidste aandedræt at opvarte og tjene« ham; »min skyldighed havde det udkrævet«³³⁾.

Hun var, som sin fader Christian IV., et ret primitivt menneske. I en splittet verden, i hvilken hun fra ungdommen bar paa »utrolige hemmelige lidelser«, blev kærligheden til mand, børn og husstand det faste punkt i hendes tilværelse. Alle andre baand blev i sammenligning hermed skørere, med al sin senere tale om »mandelige kræfter i svage kar« var hun til roden af sin sjæl kvinde. Assessor Wilhelm, hvad enten han fremtræder under Julius Langes eller Svend Aakjærs navn,

³²⁾ Jammers Minde (1949), s. 96 f.

³³⁾ Jammers Minde (1949), s. 102.

har ud fra en strengere og maaske højere stats- og personlighedsetik end den, som fandtes i hendes tid, ret til at bryde staven over hende. Men hun appellerede selv til en domstol, som hun fandt højest. I bøn for korsets fod gennemtvang hun overfor Gud og sig selv den overbevisning, at hun kunde bestaa for hans dom. Og hun fandt den naade, hun søgte, naade til med trøstighed at leve livet i det skumle fængsel gennem nogle og tyve aar og til at erkende: »Mod viser, at man kan af fængsels beske urt – udsuge honning-trøst, vellutret, rent og purt«.

Derfor vil »Jammers Minde« og Leonora Christinas personlighed blive ved at drage mennesker til sig, saa længe ikke alle er blevet stats-, parti- eller team-robotter. Fra H. C. Andersen til Johs. V. Jensen har danske digtere ydet hende hyldest. Og ikke blot for hendes fortællekunst i hendes bedste værk, som ogsaa Svend Aakjær berømmer, men vel især for det sind, som aabner sig for os i bogen, for dets styrke og varme trods al menneskelig skrøbelighed.

Aakjær mener, at kong Frederik III. »sikrede sig i hende sin stærkeste og uforsonligste fjende og uskadelliggjorde hende uden blødsødenhed«. Han anser det for »svært, ja næsten umuligt at tro, at Leonora Christina sad uretfærdigt i fængsel« (s. 248). Jeg mindes ikke, at nogen nyere dansk historiker i den grad har ønsket at undskyldte Frederik III. og hans dronning paa dette punkt. Endog vor første enevoldskonges varmeste forsvarer i nutiden Knud Fabricius finder straffen »overdrevet haard og præget af Dronningens Hævnerrighed«³⁴). C. Paludan-Müller (som vel at mærke kendte aprilbrevet til Sperling) tager ikke med fløjlshandsker paa kongen, skønt han anfører, at frygt for at give sig det sikkerhedspant imod sønnernes hævnplaner af hænde, som han havde i moderens person, har spillet sin rolle: »Men lige meget: Kongens Uretfærdighed imod den Ulykkelige lader sig efter Ulfeldts Død ikke paa nogen Maade undskyldte«³⁵).

Den unge danske enevælde var militært stærkt beskyttet. Den var ogsaa godt værnet ved de stadig bestaaende stændermodsætninger. Efter at hun havde modtaget budskabet om sin mands død (i febr. 1664), var Leonora Christina endnu mindre farlig for Frederiks kongetrone, end hun var før i tiden. Han kunde vel ikke vide – men nok formode – at dommen over manden skabte en »jordrystelse« i hendes sjæl, og at hendes indstilling efter Ulfeldts død var den, at »den selvtagen frihed os (hende og hendes børn) paa alle sider mere skadeligt end som gavnligt være vilde«³⁶). Men hun lod ham forstaa, at hun var rede til med et forsonligt sind at modtage den naade, han

³⁴) Schultz Danmarkshistorie III, s. 376.

³⁵) Hist. Aarvog 1879, s. 131.

³⁶) Jammers Minde (1949), s. 102.

vilde lade hende blive til del, da hun i slutningen af 1664 sendte ham det lille lerbæger, paa hvis bund var indridset Corneille-»citatet«: »Hvis der er en Cinna, saa vær I en Augustus«³⁷). Han havde uden risiko kunnet lade hende ende sine dage paa Ellensborg; nogen virkelig konspiratornatur var den storladne kvinde ingen sinde og allermindst nu.

Men ganske vist: i saa fald var »Jammers Minde« ikke blevet til.

Det er et værk, om hvis forfatterinde der tør siges det samme, som er sagt om hendes samtidige Thomas Kingo: »en vældig kristen, i hvis sjæl gik jordlivets storme« (F. J. Billeskov Jansen). Intet under, at hun følte aandsslægtskab med den store danske digterbiskop, som siden paa Maribo kloster skulde blive hende en kær gæst. Men hun var jo nok den af de to, som havde bragt de største og tungeste kærligheds-ofre.

Vær varlige, historikere, naar I drager dommerkapperne paa.

C. O. Bøggild-Andersen.

³⁷) Anf. værk, s. 177 ff. At ordene ifølge selvbiografien (Autobiographie, facs., s. 17d, overs. s. 73) er rettet til dronningen, er i denne sammenhæng uden betydning; slut-adressaten var dog kongen.

LEONORA CHRISTINAS DOMMER

Af Svend Aakjær

I sit svar til professor, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen vedgår rigsarkivar, dr. phil. Svend Aakjær nogle unøjagtigheder i sit aktorat, men understreger, at det for ham er uomtvisteligt, at Leonora Christina i Stockholm har haft adgang til svenske regeringsakter. Svend Aakjær fremhæver videre, at det vil være uberettiget at undskylde ægteparret Ulfeldt med, at tiden manglede fædrelandsfølelse – en sådan var til stede i vide kredse, og det understreges, at der hersker enighed om, at ægtefællerne har arbejdet hårdt i hånden om anslagene mod Danmark.

Professor Bøggild-Andersen har sikkert ret i, at jeg skulle have holdt mig på min måtte, ældre dansk landbrugs- og bebyggelsehistorie: »Aakjær har paa sine specielle studiefelter vundet fortjent anerkendelse. Men kan det forsvares at vise mindre omhu og nøjagtighed, naar talen er ikke om f. ex. gamle vægt- og maalsystemer, men om fortidens fremtrædende personligheder og deres handlinger og andre historikerses system med dem?»

Da bibliotekar Aage Marcus var blevet kronikredaktør ved Dagens Nyheder, bad han mig om en kronik om »et eller andet spændende fund i Rigsarkivet«, og da jeg just havde fundet ud af lønskriften i Kirsten Munks breve, lod jeg mig bevæge til at skrive om »Leonora Christina og hendes Moder« 8. april 1928. Både Aage Marcus og hans chefredaktør Gunnar Helweg-Larsen blev så glade for emnet, at de bad mig fortsætte, og det gjorde jeg i ny og næ til 1931.

Bøggild-Andersen har ret i, at mit foredrag i Odense i fjor, som blev trykt i Jyske Samlinger 1958, i alt væsentligt hviler på disse kroniker, og han har også ret i, at min historiske viden på disse områder var temmelig mangelfuld. Derfor afslog jeg også et par venlige opfordringer fra Haases og fra Reitzels forlag om at skrive en bog om emnet, men man ønskede en samlet fremstilling af Ulfeldts og hans kreds' forhold til kongen og til dansk udenrigspolitik, og det var jeg klar over, at jeg absolut ikke var kompetent til at påtage mig.

Derfra stammer den fæle fejl med Terlin for Terlon. Jeg var sikkert på det tidspunkt ikke på hat med Hugues de Terlon. Bøggild-Andersens prægtige og vægtige bøger om Statsomvæltningen 1660 og om Hannibal Sehested var endnu ikke kommet, to bøger, som jeg altid har omfattet med den største beundring og regner for nogle af de lødigste indenfor dansk historisk forskning. Den første, om diktaturets (enevæl-

dens) indførelse, læses som en spændende kriminalroman, den sidste søger sin lige i grundighed og veldokumenteret lærdom, og er tilmed skrevet i en stil, som passer så godt til baroktiden.

Jeg indrømmer med nogen flovhed fejlen, men får trøste mig med B-A.s venlige ord: »Meget betyder det ikke«, og så iøvrigt undre mig over, at ikke blot jeg selv, men også redaktionens tre fremragende faghistorikere Vagn Dybdahl, Troels Fink og Johan Hvidtfeldt, har ladet »die Bestie stehen bleiben« (som salig gehejmeråd Goethe udtrykte det).

Derimod giver jeg mig ikke m. h. t. Leonoras lille aktstykke. Når hun selv som overskrift i cifre kalder det »Ded som jeg singulier udi Kong Karls regering i Sverrig haver funden«, så finder jeg det ikke dristigt eller »de pureste fantastier« deraf at drage den slutning, at hun har haft adgang til regeringsarkivet i Stockholm, og at hun ville skjule denne kendsgerning ved at skrive oplysningen med lønskrift. »Aakjær kalder det en afskrift o. s. v.«, nej, det er jo Leonora selv der gør det, og det er også Leonora og ikke mig, der begår den fejl, at Peder Juel overleverede bryllupsgaverne »i smug«.

Selvfølgelig er det uklædeligt for en gammel herre på 65 at kalde Hannibal Sehested for »gammel«, når han kun var 45, og jeg vil også gerne indrømme, at det er lidt for stærkt at kalde ham en »skurk«. Når man har læst B-A.s bog om ham, er man ikke i tvivl om, at han var tidens betydeligste statsmand, selv om jeg ikke finder ham personlig slet så sympatisk som B-A gør.

Heller ikke er det mig, der har opdigtet de »store planer«. L. C. skriver jo i brevet af 1663: »Dersom os er endnu længer liv forelagt, da troer jeg, at lykken os endnu noget balloterer. Ded er sager, som store, dybe tanker forårsager«. Store, dybe tanker om fremtidens succes, er det ikke »store planer?«

Lad os heller ikke undskylde Ulfeldt og hans hustru med, at der ikke fandtes noget begreb »fædreland« på deres tid. Fædrelandsfølelsen er jo dog ingenlunde opstået i 1848. Netop på Ulfeldts tid var der en udpræget nationalfølelse. Tænk på Peder Syv eller på sangen Danmark, dejligst Vang og Vænge, som vedblev at være den danske nationalsang til et langt stykke ind i det 19. årh. Ulfeldts standsfæller så med afgjort misbilligelse på hans færd, selv om han påstod, at det jo altid »haver været bekendt, at jeg er en god patriot«.

Det er sikkert nok, at han selv havde den ældgamle opfattelse af vasalforholdet, som også kom til orde i folkevisens linjer

Der er ingen tilsammen viet
uden munken og han kappe.
Hovmand kommer og hovmand går,
ihvor han vil tage til takke.

Han bygger en stor del af sit forsvarsskrift i Malmø på denne tankegang – det skrift, som blev så brat afbrudt ved hans slagtilfælde. Men denne tankegang deltes ikke af flertallet af hans standsfæller, at man var berettiget til at opsig kongen sin tjeneste og gå over til hans og rigets arvefjender.

Der er vel ingen tvivl om, at L. C. stærkt følte sin pligt mod sin ægtefælle til at følge ham i ondt og godt, men hun var dog Christian IV.s datter, og hvorfor følte hun ikke også kongedatterens pligt mod sit fædreland?

Jeg har utvivlsomt lov at tro, at B-A og jeg er enige i hovedsagen, når han kan skrive: »Nogen helgeninde blev Leonora Christina aldrig; de som har hævdet andet, fortegner hendes billede. Og set fra en streng fædrelandsstatslig etiks stude falder hun igennem.«

Hun nævnes ikke i den domsakt, hvorefter Ulfeldt blev dømt. »Uden tvivl har en aarsag været, at der ikke kunde forelægges dommerne bevisligheder for, at hun havde viden om eller andel i Ulfeldts tilbud til kurfyrsten af Brandenburgs repræsentant«. Derfor blandt andet har jeg ikke turdet antyde noget om hendes andel i *dette* forræderi. B-A. mener ikke, det er ganske udelukket, at hun har vidst om det: »Men jeg kan ikke tænke mig, at hun, som boede i samme hus i Brygge som sin mand, da den brandenburgske general opsøgte ham, intet skulde have faaet at vide om dette besøg og ikke skulde have udspurgt Ulfeldt om den fremmede herres ærinde«. »Tilbage staar dog stadig som uløst og vel uløseligt, det spørgsmaal, hvor meget hendes mand havde røbet for hende«. »Men hvem kan her med sikkerhed lodde sandheden?«

Jeg er ganske enig i, at B-A betegner Ulfeldt som »den helt eller halvt sindssyge dansker« eller »et menneskevrage«, da han begik de sidste forræderier, og jeg har også undskyldt ham hermed.

Men allerede i anledning af Malmøprocessen 1659 siger B-A: »Sandsynligvis er anklagerne berettigede, og sandsynligvis har de to ægtefæller arbejdet haand i haand«. Det er jo rene ord, som vidner om, at B-A og jeg er enige i hovedsagen om, hvad B-A kalder »dette menneskepar, som havde dristet sig til at udnytte modsætningerne mellem Nordens riger til egen genoprejsning«.

Morsom er Ludvig Holbergs udtalelse: »Ingen kan vel nægte, at jo den pligt og kærlighed, man er sin konge og sit fædreland skyldig, er større end den som en hustru er sin mand skyldig«, »men man maa derhos ogsaa bekende, at den heroiske dyd, nemlig at røbe sin egen husbond af affection til sit fædreland er rar og fast ubekendt i vore tider«.

Det er vel ikke usandsynligt, at B-A kan have ret i, at Leonora undertiden har bøjet sig for Corfitz, selv om hun var uenig med ham.

B-A siger dog, at der i L. C.s forsvar i Jammersmindet findes påviselige urigtigheder, og endda, at »L. C. siger faktisk her ikke, at hun mistænkes med urette for at have viden om det nævnte forræderi«.

At hun, skønt jeg må fastholde, at hun var både hovmodig og forfængelig, ofte kunne vise »stor og hjertelig omhu for venner og tjenere«, vil jeg ikke benægte, og at ægteparret kunne have grund til at føle sig krænket og ængstiget ved Dina-sagens forløb, giver jeg gerne B-A medhold i.

Jeg har vel heller ikke undladt at yde hende nogen hyldest, som B-A siger: »Og ikke blot for hendes fortællekunst i hendes bedste værk, som ogsaa Svend Aakjær berømmer, men vel især for det sind, som aabner sig for os i bogen, for dets styrke og varme trods al menneskelig skrøbelighed«.

Ligesom Knud Fabricius, hvem Bøggild-Andersen tilslutter sig, synes jeg, at Frederik III og dronningen gav hende en straf, som var »overdrevet haard og præget af dronningens hævngræde«. Om B-A har ret i, at »nogen virkelig konspiratornatur var den storladne kvinde ingen-sinde«, kunne der måske være noget mere tvivl om.

Jeg er klar over, at »kærligheden til mand, børn og husstand var det faste punkt i hendes tilværelse. Alle andre baand blev i sammenligning hermed skørere«. B-A indrømmer dog ogsaa mig, at jeg »har ud fra en strengere og maaske højere stats- og samfundsetik end den, som herskede i hendes tid, ret til at bryde staven over hende«.

Da Bøggild-Andersen i sin tid viste mig den store ære og venlighed at bede mig låne sig mine kroniker til brug for udarbejdelsen af biografien over Leonora Christine i Biografisk Leksikon, skal jeg ikke nægte, at jeg med stor spænding ventede på at se, om det nye syn, som cifferstederne i Kirsten Munks breve måtte fremkalde på spørgsmålet om Leonoras skyld, kom frem i den nye biografi. Mit hovedindtryk var dog, at der i biografien blev lagt mere vægt på, at hun var sin mand en trofast hustru. Den opfattelse, at L. C. både billigede sin mands bestræbelser i Stockholm 1652-54 for at hidse Sverige og England til krig mod Danmark og havde del i dem, syntes mig ikke at træde så klart frem, som B-A synes at mene, skønt han selv mener at have givet udtryk for samme syn i Dansk biografisk Leksikon XIV s. 253, 1938. Men nu er jeg ikke mere i tvivl om, at Bøggild-Andersen og jeg er enige i hovedsagen.

B-A skriver: »Jeg anser den ofte upaalidelige Pufendorfs skildring af Ulfeldt som drivende kraft ved beslutningen om overgangen over Storebælt for historisk uanvendelig, en opfattelse som Carl Gustav Weibull i sin bog *Freden i Roskilde* den 26. februar 1658 (1958) synes at dele«. Det bør dog tilføjes, at broderen professor Curt Weibull i et glimrende og elegant foredrag på det nordiske historikermøde i Göte-

borg, som siden blev trykt i Scandia 1953-54, bd. XXII. 164 ff. Historisk forskning och Tåget över Bält. Jeg er glad for, at denne skarp-sindige forsker har ment at måtte give Pufendorf ret i, at det kan være Ulfeldt, der gav Carl Gustav den skæbnesvangre idé.

Jeg hører dog ingenlunde til »de selvsikre historikere«, som B-A. laster. Det ville også være uklædeligt for en mand, der kun har dyrket historien con amore, som amatør. Jeg er jo også kun i al beskedenhed »aktor« og ikke en mand i »dommerkappe«.

Jeg er glad for, at mit beskedne, men ingenlunde selvsikre »aktorat« har givet anledning til, at Bøggild-Andersen, visselig »i al venskabelighed«, har fremført sine »randnoter«, hvoraf det trods alt synes mig at fremgå, at vi er enige i hovedsagen.

Jeg indlader gerne mit aktorat for højesteret, som i denne sag uden al tvivl er professor Bøggild-Andersen, og jeg er glad for, at »aktoratet« har afstedkommet, at han nu har fået »dommerkappen« på, og har fældet en retfærdig og urokkelig dom over den stolte kongedatter, der – selv om hun ikke var en helgeninde – alligevel altid vil stå som en af de interessanteste og mest storladne skikkelser i vor historie.

Svend Aakjær.

CHRISTIAN BERNSTORFFS AFSKED FRA DANMARK

Af Georg Nørregård

Med benyttelse af kilder fra en række europæiske arkiver søger dr. phil. Georg Nørregård at forklare, hvorfor Christian Günther Bernstorff blev afskediget som Danmarks udenrigsminister i 1810, og hvorfor han siden forlod det danske diplomati for at overtage stillingen som udenrigsminister i Preussen 1818. Flere årsager kan anføres i begge tilfælde, således ved afskedigelsen 1810 Bernstorffs helbred, hans økonomi og hensynet til familiegodserne. Sandsynligt er det også, at Bernstorff var uenig med kongen om visse retningslinier i udenrigspolitikken. Den dybestgående forklaring kommer man dog til ved at se afskedigelsen som et led i det »tyske« adelspartis vigen for det »danske« i monarkiets styrelse. Bernstorffs udtræden af dansk tjeneste 1818 belyses derimod ikke helt klart i de hidtil fremdragne kilder. Hensynet til økonomi og berømmelse var medvirkende; men konservative kredse i Preussen greb aktivt ind; muligt gjorde russisk indflydelse sig gældende, og måske har den bernstorffske families oprindelige tyskhed bidraget til embedsskiftet.

Det har hidtil stået uklart, hvorfor Christian Günther Bernstorff trådte tilbage fra dansk statstjeneste og i stedet blev udenrigsminister i Preussen. Han var søn af den store Andreas Peter Bernstorff, der måske var den mest fremragende udenrigsminister, Danmark har haft. Han var født og opdraget i København, og da han ved faderens død i 1797 selv blev Danmarks udenrigsminister, nåede han i en såre ung alder så højt i sin karriere, som det overhovedet var muligt. Alle både i Danmark og udlandet beundrede ham, og så vidt man ved, havde han kronprins Frederiks, senere kong Frederik 6.s, fulde tillid. Rent umiddelbart forstår man ikke, hvad det var, der fik ham til at svinge sit fædreland og gå i fremmed tjeneste.

Nu var det at skifte tjeneste fra en stat til den anden ikke så besynderligt i den tids øjne, som det ville være i vor, især ikke inden for det tidligere rysk-romerske kejserriges område. Den navnkundige preussiske udenrigsminister i Napoleonstiden, fyrst Hardenberg, skiftede således tjeneste gentagne gange og var dog ikke ringere anset af den grund. I Rusland havde zaren en lang række udlændinge i sin tjeneste, og man fandt intet unaturligt heri.

Alligevel kræver Christian Bernstorffs afsked fra Danmark en nær-

mere forklaring. Hans fratræden foregik i to tempi. Det første skridt tog han i 1810, da han nedlagde udenrigsministerposten. Det blev dog ikke hans endelige farvel til Danmark. 1811 blev han udnævnt til dansk gesandt i Wien, 1816 i Berlin, og den endelige udtræden af dansk tjeneste indtraf først 1818, da han tiltrådte sit preussiske embede.

Både 1810 og 1818 søgte han selv om sin afsked. Ansøgningen om afsked fra udenrigsministerposten indgav han den 22. april 1810. Kongen blev ved den lejlighed vistnok overrasket og svarede først med at spørge, om han ikke ville blive i stillingen, til krigen var forbi, eller i det mindste til en passende afløser var fundet. Bernstorff indvilligede kun i det sidste, og da kongen hurtigt besluttede, hvem afløseren skulle være, kunne Bernstorffs afsked dateres allerede den 27. april 1810. Samme dag udnævntes han til gehejmekonferensråd. Sammen med Christian Günther Bernstorff søgte og fik også broderen Joachim Bernstorff, der beklædte stillingen som direktør i udenrigsdepartementet, sin afsked, og som ny udenrigsminister udnævntes baron Niels Rosenkrantz¹⁾.

Som årsag til nedlæggelsen af posten som dansk udenrigsminister angav Bernstorff selv sygdom. Dette fremgår af afskedsansøgningen såvel som af afskedigelsesbrevet. Der var heri det rigtige, at Bernstorff både dengang og senere led alvorligt af gigt, ofte måtte holde sengen og af den grund periodevis kunne betegnes som uarbejdsdygtig. Man kan ikke frigøre sig for den tanke, at han måske led af discus prolaps eller lignende svaghed i rygsøjlen. Nogen absolut hindring for fortsat tjeneste frembød sygdommen dog tilsyneladende ikke.

Ligeledes anførte Bernstorff i afskedsansøgningen som årsag til ønsket om at fratræde hensynet til sine godser i Mecklenburg og til familieanliggender. Også heri var der noget rigtigt, men der foreligger dog intet på disse felter, der kunne berettige til at forlade et så betydningsfuldt embede som en udenrigsministerpost.

Endelig har man som den umiddelbare anledning til afskeden anført en affære, som indtraf lige i forvejen, og som nok kan have spillet en vis rolle. Det drejer sig om Rist-affæren. Den danske generalkonsul i de af Napoleon erobrede nordtyske landskaber, Johan Georg Rist, var tilbøjelig til at fraråde for stor eftergivenhed, når Frankrig pressede på for at få kontinentalspærringen gennemført. Kongen fulgte

¹⁾ Chr. Bernstorffs afskedsansøgning 22. 4. 1810, Frederik 6.s skr. til B. 24. 4. og B.s svar 25. 4. ligger alle i kopi i privatarkivet fra Stintenborg, pakke nr. 52, i Rigsarkivet i København; smst. ligger selve afskedsskrivelsen 27. 4. i original; skr. 24. 4. er trykt i J. G. Rist: *Lebensrinnerungen II*, Gotha 1880, s. 75; skr. fra Frederik 6. til Niels Rosenkrantz 28. 4. 1810 er trykt i Aage Friis: *Udenrigsministerskiftet 1810*, *Hist. Tidsskr.* 7 I, 1897-98, 229-30; Joachim Bernstorffs afsked omtales i cirk. til statsråderne 28. 4. 1810 i pakken: DfuA, Direktører i Dept. 1800-48, alle ændringerne i cirk. til gesandterne 1.5. 1810, koncept i pakken DfuA, Korrespondancesager vedr. cheferne for dept. 1772-1848.

derimod helst Napoleons henstillinger. Rist havde nu blandet sig i indførelsen af nogle varer, som ellers var henlagt under en kommission i Altona. Kongen var blevet vred herover og havde tvunget Bernstorff til at meddele ham en irettesættelse. Rist var imidlertid en meget dygtig mand og Bernstorffs protegé. Bernstorff udførte derfor kun kongens ordre med den største uvilje, så meget mere som kongen ved samme lejlighed havde kritiseret udenrigsdepartementets holdning i sagen²).

Efter alt at dømmes kan denne affære dog højst have været dråben, der fik bægeret til at flyde over. Der må have været andre og alvorligere meningsforskelle mellem kongen og Bernstorff, og i tidens løb har man anført forskellige årsager, som kunne tænkes at have indvirket.

Således ræsonnerer Ludv. F. J. Moltke ud fra Rist-affæren og siger, at det almindeligt antages, at Bernstorffernes afgang var fremkaldt ved, at de var mindre tilbøjelige end kongen til at følge Frankrigs politik, og at de navnlig med hensyn til kontinentalsystemet ville holde igen mod de fordringer, der blev stillet af franske agenturer i Hamburg³).

Edvard Holm går videre i tankegangen. At det skulle have været Frederik 6.s franske alliancepolitik, som var Bernstorff imod, tror han knapt nok. Vel var Bernstorff formentlig en fjende af Napoleon; men Holm tænker sig, at han anså det for lykkeligst for Danmark-Norge, at det blev Frankrig, der sejrede i krigen med Østrig, og han anfører til støtte herfor en udtalelse af grevinde Schimmelmans om, at had til englænderne var blevet en fikts ide hos Bernstorff. Så længe Napoleons stilling var, som den var, oven i købet med den indflydelse, han havde i Skt. Petersburg, regnede Bernstorff det ikke alene for såre farligt at bryde med ham, men der kunne måske endog være håb om ved hans hjælp at ydmyge England. Derimod tænker Holm sig, at det, Bernstorff var utilfreds med, var tilsidesættelsen af statsrådet siden Frederik 6.s tronbestigelse 1808, da styrelsen i stedet kom til at gå gennem kongens adjutanter, de såkaldte »røde fjer«⁴).

Han bygger her på en depeche fra den svenske gesandt i København, friherre Carl Gustav Oxenstierna. Nogle dage efter Bernstorffs afsked vendte han tilbage til sin post, og han søgte naturligvis at

²) Rist-affæren omtales i: Oxenstiernas depeche 8. 5. 1810, Danica, Riksarkivet, Stockholm; nekrolog i Preuss. Staats-Zeitung 18. 4. 1835 (hvoraf udklip i pakken Stintenburg nr. 54); J. G. Rist: Lebenserinnerungen II, 75; Elise v. Bernstorff: Aus ihrer Aufzeichnungen, 2. Ausg., Berlin 1896, 103-04. I øvrigt henvises til Rubin: 1807-14, Kbh. 1892, 391-92, hvor kilderne vedr. affæren anføres.

³) Ludv. J. F. Moltke i Hist. Tidsskr. 4 II, 1871-72, 48-49. Hermed kan sammenstilles, at Ad. Oehlenschläger i sine erindringer III, 1850, 13, har den bemærkning, at man bebrejdede Bernstorff, at han troede Englænderne for godt, og at han var aristokrat.

⁴) Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1720-1814, 7 II, 207-09; grevinde Schimmelmans udtalelse er trykt i Bobé: Reventlowske Papirer V, Kbh. 1902, 46.

komme til klarhed over, hvad der var foregået. Han fandt, at afskedigelsen ikke kom som nogen overraskelse for dem, der kendte forholdene. Siden kongens tronbestigelse blev der taget mindre og mindre hensyn til Bernstorffs mening. Navnlig gjaldt dette i spørgsmålet om kapervæsenet, hvor man uden skrupler tog alt, hvad man kunne få fat på. Da Oxenstierna sagde nogle forbindtlige ord til Bernstorff i anledning af afskedigelsen, svarede denne med overbevisning, at når en mand i et embede som hans ikke kunne virke for det gode og det almene bedste, var det hans pligt at gå af. Og dertil føjede han fuldt korrekt nogle anbefalende ord om efterfølgeren Rosenkrantz⁵⁾.

Over for dette har det sin interesse at se, hvad andre fremmede diplomater i samtiden beretter fra København. Den svenske chargé d'affaires, Gustaf Daniel Lorichs, der fungerede under Oxenstiernas fraværelse, indberettede allerede den 29. april om begivenhederne, og hans depeche tillader andre slutninger end Oxenstiernas. Den skildrer, hvorledes præsidenten i Danske Kancelli, F. J. Kaas, blev overrasket, da han modtog ordren om Bernstorffs afskedigelse. Der var just gæster ved hans bord. Han viste sig meget forundret, og lod skrivelsen gå fra hånd til hånd.

Lorichs fik sine efterretninger fra en af de tilstedeværende. Han omtaler, hvad ordren gik ud på og tilføjer derefter: »Efter alt, hvad man kan se, vil flere ændringer i ministeriet komme til at finde sted. Statsministrene Schimmelmänn og Reventlow kommer formodentlig til at afgå som hørende til det tyske parti. Formodentlig også grev Dernath⁶⁾. Unge baron Selby, som ledsagede hr. Rosenkrantz til Jönköping⁷⁾ og står meget godt hos ham, vil vel nu blive forfremmet. Admiral Bille bliver gennem sin indflydelse hos hr. Rosenkrantz endnu mægtigere⁸⁾).

Disse bemærkninger er i virkeligheden højst oplysende. Når det siges, at også Schimmelmänn og Reventlow kan belave sig på at få deres afsked, så må deri lægges, at kongen har overvejet helt at skille sig af med det såkaldte tyske parti, den adelige klike Bernstorff-Schimmelmänn-Reventlow, der havde regeret Danmark siden 1784, det parti, som med så stor bravour gennemførte bondefriheden og handelens liberalisering, men som efterhånden kørte Danmarks pengevæsen i afgrunden. Kongen gik dog ikke så vidt. Som bekendt kom Schimmelmänn og Reventlow aldrig til at gå af som statsministre, men i december 1813 måtte de opgive deres poster som chefer henholdsvis for finansstyrelsen og rentekammeret⁹⁾. I stedet rykkede modparten, det danske

⁵⁾ Oxenstiernas dep. 5. 5. 1810, Danica, Sth.

⁶⁾ Gesandt i Stockholm, svigerfader til Chr. Bernstorff.

⁷⁾ Ved fredsunderhandlingerne 1809.

⁸⁾ Lorichs dep. ligger blandt Friherre Oxenstiernas dep. 1810 i Danica, Sth.

⁹⁾ G. Nørregård: *Freden i Kiel 1814*, Kbh. 1954, 74.

parti, efterhånden ind i vigtige stillinger. Således blev Niels Rosenkrantz udenrigsminister 1810; samtidig rykkede Frederik Moltke ind som statsminister, og partiets fører, den gamle Joachim Godske Moltke til Bregentved, blev statsminister og leder af finanserne 1813. Bernstorffs afsked i 1810 var altså ikke i første række resultatet af meningsforskelle om udenrigspolitikken, men i hovedsagen et træk i det indenrigspolitiske spil, som foregik i disse år.

Også den østrigske gesandt i København, baron Frantz v. Binder-Kriegelstein, havde forstået, at der bag ved afskedigelsen lå en dybere uenighed mellem kongen og Bernstorff. Han skriver, at der i nogen tid havde været et spændt forhold til stede, og at det havde ligget bag afskedsansøgningen. En mellemmand havde efter Rist-affærens opkomst søgt at mægle, men forgæves. Gesandten antog, at kongen kun ugerne havde besluttet sig til at indvilge i afskedigelsen¹⁰).

Officielt fastholdt man imidlertid, at afskeden skyldtes sygdom, og Chr. Bernstorff selv udtalte, at han gerne ville rejse til badene i Karlsbad. Han kunne imidlertid ikke forlade sin post, før efterfølgeren, baron Niels Rosenkrantz, var parat til at overtage den. Han befandt sig for tiden i Paris som dansk repræsentant ved Napoleons formæling med Marie Louise af Østrig, og han kom først tilbage i juli 1810. Bernstorffs afrejse trak dog ud langt over den tid. Det tog tid at rydde op i papirerne, og lejlighedsvis tænkte han på at blive på Bernstorff slot vinteren over¹¹).

Noget brud mellem Frederik 6. og Bernstorff indtrådte heller ikke, hvilket stærkt er blevet fremhævet af Edv. Holm. Ved afskedsaudiensen var kongen mild og nådig og udtalte, at Bernstorff nu ikke måtte komme til at ærgre sig over, at han havde sagt fra¹²).

I første øjeblik følte Bernstorff stor lettelse ved at kunne vælte hele ansvaret fra sig, men da han så, at Rosenkrantz, straks fra begyndelsen kunne klare forretningerne uden at bede om hans hjælp, undredes han. Da han et par måneder senere indbød Rosenkrantz til sig, fandt han ham meget artig og mere åbenhjertig, end han ønskede; men siden skrev han, at hvad han havde hørt om Rosenkrantz' forretningførelse, var lidet opmuntrende¹³).

Først henimod november forlod Chr. Bernstorff København og da blot for at rejse til sine godser i Mecklenburg. Det kære Bernstorff slot forlod han ikke uden at prise dets skønhed¹⁴), og i foråret 1811

¹⁰) v. Binders dep. nr. 19, 5. 5. 1810, Dänemark, Staatsarchiv, Wien.

¹¹) v. Binders dep. nr. 18, 19, 30 og 31, 1. 5., 5. 5., 10. 7. og 14. 7. 1810, Staatsarchiv, Wien; Chr. Bernstorff til Joachim Bernstorff 21. 7. og 27. 8. 1810, privatarkiv Ober Ellguth, pakke nr. 20, i Rigsarkivet i Kbh.

¹²) Chr. B. til Joachim B. 4. 7. 1810, Ober Ellguth nr. 20.

¹³) Chr. B. til Joachim B. 21. 7., 24. 7., 28. 7., 20. 9. og 20. 10. 1810, Ober Ellguth nr. 20.

¹⁴) Chr. B. til Joachim B. 16. 10., 20. 10. og 27. 10. 1810, Ober Ellguth nr. 20; v. Binders dep. nr. 13, 3. 11. 1810, Staatsarchiv, Wien.

var han tilbage i København. Længe varede det heller ikke, før han på ny trådte i kongens tjeneste. Med glæde meddelte den østrigske gesandt sit hof, at der var udsigt til, at Bernstorff ville blive udnævnt til gesandt ved kejserhoffet i Wien. »Han er med hensyn til rang, ånd, grundsætninger, dannelse og elskværdighed den mest udmærkede mand i landet«. Det kunne ikke optages som andet end bevis på Frederik 6.s venskabelige følelser over for kejseren i Wien. Det var Bernstorff selv, der ved den hidtidige gesandts død havde udbedt sig posten. Også grevinde Bernstorff anbefalede den østrigske gesandt på det bedste for åndrighed og elskværdighed¹⁵).

Allerede i maj 1811 fulgte udnævnelsen, men først i september forlod Bernstorff København og rejste på ny til de mecklenburgske godser. Det var hensigten, at han skulle have fortsat til Wien inden vinteren; men da der indtraf en ildebrand på godserne, fik han tilladelse til at blive der vinteren over, og først i foråret 1812 nåede han Wien¹⁶).

Han kom her til at opleve den spændende tid, da Napoleon gik til angreb på Rusland og blev besejret af den russiske vinter, den påfølgende befrielseskrig i Tyskland, Napoleons afgørende nederlag ved Leipzig, Carl Johans angreb på Holsten og Norges afståelse ved freden i Kiel. Under Wienerkongressen gjorde han endnu kong Frederik 6. og Danmark værdifulde tjenester og ved sin efterfølgende rejse til Frankrig i 1815 stod han fremdeles som dansk udsending. Af sine omgivelser regnedes han på denne tid for en af Europas mest fremtrædende diplomater, værdig til denne anerkendelse ved sin fuldendte optræden og sit smidige sprog.

Hans optræden som dansk diplomat var endnu fuldkommen korrekt. Dette kom således frem i hans holdning over for den tyske romantiker A. W. Schlegel. Ganske vist værdsatte han denne mand som digter og sprogkunstner, men han glemte ikke de skandskrifter, som Schlegel i Carl Johans tjeneste havde skrevet mod Danmark. Da Madame de Staël-Holstein præsenterede de to for hinanden, vendte Bernstorff demonstrativt ryggen til¹⁷).

Mens Bernstorff var i Paris, plagedes han af smerter og dårlige nerver, og hans tanker optoges stadig mere og mere af hans private forhold. Han længtes stærkt efter slægt og hjem og overvejede, hvad der var at gøre ved familiens slette pengeaffærer¹⁸). Rentekammeret

¹⁵) v. Binders dep. nr. 46 og 47, 4. 5. og 7. 5. 1811, Staatsarchiv, Wien.

¹⁶) v. Binders dep. nr. 47, 69 og 85, 7. 5., 7. 9. og 14. 12. 1811, Staatsarchiv, Wien; Chr. Bernstorff til Rosenkrantz 7. 12. 1811, koncept i Stintenborg nr. 49; Chr. B. til Joachim B. 3. 6. 1812, Ober Ellguth nr. 20.

¹⁷) Bilag 39 i Diverse Ekstrakter m. m., Stintenborg nr. 53.

¹⁸) Chr. B. til Joachim B. 30. 7., 27. 8. og 21. 9. 1815, Ober Ellguth nr. 20, Chr. B. til Rosenkrantz 21. 9. 1815, Niels Rosenkrantz' privatarkiv I, Rigsarkivet, Kbh.

krævede nu skat af Bernstorffs holstenske godser for 1811¹⁹⁾, og samtidig var broderen Joachim på farten mellem godserne i hertugdømmerne for at rede op i den Neergaardske fallit, hvor Chr. Bernstorff havde halvdelen af sit eje i klemme²⁰⁾.

I denne forbindelse fulgte Chr. Bernstorff med særlig opmærksomhed de muligheder, han selv og broderen havde for at opnå de forskellige poster i det danske diplomati. Således om Joachim Bernstorff kunne opnå posten ved den kommende forbundsdag i Frankfurt, og siden, da denne blev forbeholdt gesandten i Berlin Fr. v. Eyben, om posten i Berlin var til at få. Chr. Bernstorff overvejede også, om han selv skulle søge stillingen i Berlin. I hans øjne syntes den at have visse fortrin for posten i Wien. I Berlin var der på den tid mere liv og bevægelse i gemytterne, klimaet ansås for sundere, og der var bedre uddannelsesmuligheder for børnene. Særlig tiltalte det dog Bernstorff, at han derved kunne komme noget nærmere til familiegodserne i Mecklenburg og Holsten. Men han fandt tillige store ulemper ved Berlin. Egnens natur var tør og død. Selskabslivet og hoflivet var meget tvungent, også for damerne, der ved visse lejligheder blev indbudt, uden at herrerne var med. Tilværelsen i Berlin blev meget kostbarere end i Wien, hvor man lettere kunne isolere sig og indskrænke sig. I første omgang havde Chr. Bernstorff derfor intet imod at renoncere på stillingen i Berlin til fordel for broderen, men han syntes nok, at lønnen burde forhøjes²¹⁾.

Så snart han kom bort fra Paris, følte han en bedring i sit helbred, men da han om vinteren sad hjemme på Dreilützow, familiegodset i Mecklenburg, rådede lægen ham alligevel til at tage til Karlsbad²²⁾. Han rejste dog først til Sjælland, kom undervejs til skade ved en kørselsulykke og måtte søge ind på Holsteinborg, men blev, da han kom til København, modtaget med stor honnør²³⁾. Først hen på sommeren gik turen til Karlsbad, men rejsen hertil blev en skuffelse. Badene virkede mere irriterende end beroligende, og hvad der måske var lige så vigtigt, Chr. Bernstorff kom ikke i kontakt med preusserkongen Frederik Wilhelm 3., som han åbenbart havde håbet. Kongen var nok til stede, men modtog ingen, og om aftenen, når han kom i salonen, var han optaget af en datter af den franske gesandt i Dresden²⁴⁾.

¹⁹⁾ Rosenkrantz til Chr. B. 11. 7. 1815, Stintenburg nr. 49.

²⁰⁾ Joachim B. til Chr. B. 18. 7. 1815, Ober Ellguth nr. 9. Joachim B. benyttede til hjælp ved disse transaktioner den bekendte jøde S. J. B. Dehn, hvorom Eyben til Rosenkrantz 11. 12. 1815, Rktz. privatarkiv VIII.

²¹⁾ Joachim B. til Chr. B. 11. 8. og 22. 8. 1815, Ober Ellguth nr. 9; Chr. B. til Joachim B. 30. 7., 27. 8. og 21. 9. 1815, Ober Ellguth nr. 20; jfr. Rktz. til Chr. B. 10. 8. 1815, Stintenburg nr. 49.

²²⁾ Chr. B. til Rosenkrantz 25.10. 1815 og 5. 3. 1816, Rktz. privatarkiv I.

²³⁾ Tawasts dep. 9. 6. 1816, Danica, Sth.; Berks dep. nr. 21, 11. 6. 1816, Staatsarchiv, Wien; v. Brienens dep. nr. 37, 29. 6. 1816, Moskvafilm i Rigsarkivet, Kbh.

²⁴⁾ Chr. B. til Rosenkrantz 8. 4. og 10. 9. 1816, Rktz. privatarkiv I.

Man spørger sig selv, hvad Bernstorff havde at tale med preuserkongen om. Måske dog mere, end man skulle vente. I juli 1816 vidste den engelske gesandt i København, A. J. Foster, at fortælle, at der var udsigt til, at Chr. Bernstorff skulle flytte fra Wien til Berlin²⁵), og et par måneder senere skrev Bernstorff til Rosenkrantz, at han ville være højst taknemmelig for at få posten i Berlin, ligesom broderen Joachim nu også var parat til på ny at indtræde i kongens tjeneste. De mørke sider ved Berlin faldt altså ikke mere så meget i øjnene. Endvidere udtrykte Chr. Bernstorff sin tilfredshed med, at det var lykkedes Rosenkrantz at forpurre, at grev C. H. A. Hardenberg-Reventlow fik stillingen i Berlin, endskønt hans fader, den preussiske kansler fyrst Hardenberg, var gået ind for ham. Bernstorff ville dog ikke over for fyrsten stå med skylden for, at Hardenberg-Reventlow var blevet vraget²⁶).

Ikke længe efter blev sagen afgjort. Chr. Bernstorff blev rappelleret fra Wien og udnævnt til posten i Berlin, og broderen Joachim arvede posten i Wien. I egenskab af gesandt ved et stormagts-hof fik hver af dem 16.500 rd. sølv i gage, så man kan ikke sige andet, end at regeringen i København gjorde sig umage for at op hjælpe familiens velstand²⁷).

Hovedformålet med denne omplacering har dog set fra Frederik 6.s og Niels Rosenkrantz' side formentlig ikke så meget været at sikre Bernstorffernes økonomi. Snarere har den hardenbergske indblanding nødvendiggjort, at der blev udnævnt en så fornem diplomat til posten i Berlin, at Hardenberg-Reventlow ikke kunne føle sig forbigået, og ved at flytte Chr. Bernstorff dertil blev dette jo fuldt ud opnået. Dette hindrede ikke, at man udadtil lod det se ud, som det skete til bedste for Bernstorffernes økonomi, og for at Chr. Bernstorff kunne komme nærmere til sine godser og oftere besøge dem for at se efter med dem og skaffe sig rekreation²⁸).

Trods vedholdende dårligt helbred ankom Chr. Bernstorff til Berlin allerede ved udløbet af januar 1817, medens broderen endnu var optaget af familiens pengesager og først kom af sted til Wien hen i sommeren²⁹).

²⁵) Fosters dep. nr. 43, 20. 7. 1816, F. O. 22/74, P.R.O., London.

²⁶) Chr. B. til Rosenkrantz 15. 9. 1816, Rktz. privatarkiv I. Om Hardenberg-Reventlow, se G. Nørregård: *Freden med Preussen 1814*, Festskrift til Knud Fabricius 13. 8. 1945, 240-52, og samme: *Mødet på Hardenberg 1816*, Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1955, 46-58.

²⁷) DfuA Forest. 11. 10. 1816; udnævnelsesdokumentet 30. 10. 1816, Stintenburg nr. 52, Frederik 6. til kejser Franz 30. 10. 1816, Staatsarchiv, Wien.

²⁸) Berks dep. nr. 49, 8. 10. 1816, Staatsarchiv, Wien; Fosters dep. nr. 60, 20. 10. 1816, F. O. 22/74, P. R. O., London; Chr. B. til Metternich 6. 11. 1816, kopi i bilag 43 til *Diverse Ekstrakter m. m. i Stintenburg nr. 53*; forflyttelsen meddeles i *Danske Statstidende* 11. 11. 1816.

²⁹) Chr. B. til Rosenkrantz. 15. 11., 2. 12. og 31. 12. 1816, 1. 2. 1817 samt Joachim B. til Rktz. 15. 10. 1816, Rktz. privatarkiv I; Tawasts dep. 8. 6. 1817, Danica, Sth.

I de følgende måneder synes brødrene at være faldet til ro, hver på sit sted; men i foråret 1818 spores nye overvejelser vedrørende Chr. Bernstorffs stilling, pegende frem mod hans endelige tilbagetræden fra dansk tjeneste.

Hvad der kan have ligget bag ved af storpolitisk intrigespil er foreløbig uklart. Sådan som Bernstorffs hustru Elise Bernstorff skildrer det i sine erindringer, var Preussen kommet i en vanskelig stilling. Fyrst Hardenberg var blevet for gammel til at varetage udenrigsministerens hverv sammen med stillingen som statskansler, og man var ikke tilfreds med grev A. A. F. v. d. Goltz, der havde været udenrigsminister i Napoleons magtperiode 1807–14. Man overvejede en tid, om man skulle udnævne Wilhelm v. Humboldt eller Hardenbergs yndling, statsråden J. L. Jordan; men da var det, at den gamle feltmarskal G. L. Blücher kom på den idé, at Chr. Bernstorff, selv om han var udlænding, var meget mere velegnet. Blücher skaffede sig adgang til statskansleren, med hvem han i øvrigt levede på en spændt fod, og erklærede diktatorisk over for ham, at han burde foreslå grev Bernstorff til kongen på en måde, som ikke kunne afvises. Dette forslag gik igennem, og Blücher fik selv det hverv af kongen at fremsætte forslaget for Bernstorff, hvilket skete den 10. april 1818. Bernstorff afviste det først ganske; men mod slutningen af maj blev forslaget indtrængende gentaget, og Hardenberg gav denne gang ikke op, før Bernstorff havde lovet at forelægge sagen for kong Frederik 6. og lade ham afgøre det. Den 28. maj sendte Bernstorff derfor sin legationssekretær C. L. E. v. Moltke under et påskud til København, men med det formål at æske kongens mening³⁰).

Det er nu værd at se, hvad de samtidige kilder siger om alt dette. Den engelske gesandt i Berlin meddeler, at Bernstorff i flere uger havde haft mange og lange forhandlinger med grev W. L. G. Wittgenstein, der siden 1814 var preussisk stats- og politiminister³¹). Gesandten siger også senere, at Hardenberg i 1817 tilbød Jordan udenrigsministerposten, men han sagde nej og foreslog Humboldt; ham ville Hardenberg ikke antage, fordi han var gået hårdt i opposition i statsrådet. Også mellem Hardenberg og preusserkongen var der ifølge den engelske gesandt jævnlig gnidninger³²).

Ifølge Chr. Bernstorffs egne meddelelser til broderen var det Wittgenstein, der kom til ham den 10. april og talte om Frederik Wilhelms

³⁰) Elise v. Bernstorff: Aus ihrer Aufzeichnungen, 2. Aufl., Berlin 1896, 236–37; jfr. Chr. B. til Rosenkrantz 28. 5. 1818 i pakken Korrespondancesager vedr. det danske gesandtskab i Preussen II, Danske Gesandter 1808–46, koncept hertil, bilagt med kopi af Frederik Wilhelm til Frederik 6. 1. 6. 1818, Stintenborg nr. 52.

³¹) Roses dep. nr. 25, 30. 5. 1818, F. O. 64/113, P. R. O., London; jfr. Taubes dep., apostille 25. 8. 1818, Borussia, Stockholm.

³²) Roses dep. nr. 33 og 38, 27. 6. og 23. 7. 1818, F. O. 64/113, P. R. O., London.

forlegenhed med hensyn til udenrigsstyrelsen³³). Det må så være med urette, Elise Bernstorff inddrager Blüchers navn i denne affære. Wittgenstein var en udpræget konservativ, der gjorde hvad han kunne for at få så mange af sit eget parti ind i regeringen som mulig, og følgelig måtte han være en skarp modstander af den liberale Humboldt. Han arbejdede efter samme retningslinier som Metternich og Fr. v. Gentz i Wien, og han havde megen indflydelse på Frederik Wilhelm³⁴). Det er givet, at Bernstorff i almindelighed sympatiserede med den metternichske politik, og det stemmer godt hermed, at de liberale i Tyskland altid siden regnede ham til de reaktionære.

Chr. Bernstorff skriver imidlertid videre, at sålænge det kun var Wittgenstein, der kom for at friste ham til at træde i preussisk tjeneste, satte han sig derimod og tillagde ikke det hele synderlig vægt. Anderledes da selve fyrst Hardenberg talte til ham og pressede på. »Da lod jeg mig, skal jeg sige bevæge, overtale eller forlede til at love at forelægge sagen for min konge og underkaste mig hans afgørelse«.

Det blev meget spændende dage for Bernstorff og hans familie, mens han ventede på svaret fra København. Over for broderen tilstod han, at hvis Frederik 6. ville beholde ham, ville han ånde lettet op, og hele den ængstende drøm, som var kommet over ham, ville hurtigt svinde bort; men hvis man i København veg tilbage for at træffe en afgørelse og lod ham have frit valg, ville han tage mod det preussiske tilbud, og hvis man fra dansk side viste nogen utilfredshed over for ham, ville han hverken være i dansk eller preussisk tjeneste. »Thi jeg tror«, skriver han, »ikke at fortjene nogen bebrejdelse og ville bagefter befinde mig i et spændt og uudholdeligt forhold«.

Bernstorff drømte også om, hvis han fik den preussiske post, da at få broderen til dansk gesandt i Berlin. Han savnede bestandig at have ham om sig; men han forstod, at det vanskeligt lod sig gøre, bl. a. fordi man ikke så godt kunne flytte en gesandt fra Wien til Berlin endnu engang³⁵).

Et foreløbigt svar fra København fik Bernstorff hurtigt, idet Rosenkrantz skrev, at Frederik 6. ikke ville sætte sig imod hans overgang til Preussen. Fra dansk side måtte man trøste sig ved, at Danmark og Preussen havde fælles interesser, og at der var det bedste forhold mellem de to landes konger. Men Frederik 6. var blevet meget overrasket, og han havde tænkt over det et par dage, mente heller ikke, han kunne svare, før han havde modtaget et brev fra kongen af Preussen, som havde lovet at skrive personlig til ham om sagen. Rosenkrantz skrev og-

³³) Chr. B. til Joachim B. 15. 6. 1818, Ober Ellguth nr. 20; Wittgensteins navn nævnes også af Chr. B. til Rosenkrantz 28. 5. 1818, Rktz. privatarkiv I.

³⁴) Karakteristik if. Allgemeine Deutsche Biographie.

³⁵) Chr. B. til Joachim B. 15. 6. og 22. 7. 1818, Ober Ellguth nr. 20.

så, at man ville få svært ved at finde en afløser som dansk gesandt i Berlin. Man ville gerne sende en mand, som Bernstorff satte pris på; der kunne være tale om grev Carl Moltke og baron Ch. B. Selby, ja måske om Krabbe, der var gesandt i Stockholm; men det sidste var et meget delikat forslag. Man ville gerne høre Bernstorffs egen mening³⁶).

Frederik Wilhelms brev til Frederik 6. afgik først den 7. juni, og den danske konges svar dateredes først den 29. juni³⁷). Selv om det gjorde ondt at miste Bernstorff, syntes Frederik 6. alligevel, at det preussiske tilbud var for ærefuldt. Rosenkrantz var også synlig imponeret over det. De ledende i København forestillede sig dog nok, at det blev et vanskeligt embede, Bernstorff fik, da der var gnidninger mellem Preussen og Rusland, og Frederik 6. var forberedt på, at Bernstorff ligefrem ville blive en torn i øjet på zaren³⁸).

I juli fik Bernstorff lejlighed til at tale endnu engang med sin gamle konge. Han var ved den lejlighed stærkt bevæget, så at kongen blev helt ked af det på hans vegne. Kongen skrev bagefter, at han ikke kunne forstå, hvorfor Bernstorff ville overtage en post, som han selv fandt så vanskelig. Han fandt ham også mere syg, end han havde ventet³⁹).

Bernstorff talte ligeledes til kongen om broderen, der havde tilbragt en del af sommeren i Karlsbad og nu fik tilladelse til at rejse til Mecklenburg⁴⁰). Brødrene fik derved lejlighed til at være sammen i nogle uger og nyde landlivets glæder. Bernstorff havde i den forbindelse ikke noget imod, at det trak lidt ud med hans afsked fra Danmark⁴¹).

Selve afskedigelsen fra dansk tjeneste fandt først sted den 14. august. Kongen forærede ved den lejlighed Bernstorff en ring, prydet med sit portræt, og i bladene udtaltes påskønnelse af hans lange og tro tjeneste⁴²).

Alt var hidtil foregået i hemmelighed, selv de øvrige danske ministre vidste intet derom⁴³), og først en uges tid senere slap man den

³⁶) Rosenkrantz til Chr. B. 10. 6. (i kopi) og 11. 6. 1818, Stintenburg nr. 52; Chr. B. til Joachim B., post scriptum 16. 6. 1818, Ober Ellguth nr. 20; Bernstorff foretrak som dansk gesandt i Berlin Moltke, jfr. skr. til Rosenkrantz 20. 6. 1818, Korrespondancesager vedr. det danske gesandtskab i Preussen II, Danske Gesandter 1808–46.

³⁷) Kopi af begge skr. i Stintenburg nr. 52.

³⁸) Frederik 6. til Rosenkrantz 1. 7. og 15. 7. 1818, Rktz. privatarkiv I.

³⁹) Frederik 6. til Rosenkrantz 18. 7. 1818, Rktz. privatarkiv I.

⁴⁰) Joachim B. til Rosenkrantz 6. 7. og 30. 7. 1818, Rktz. privatarkiv I; Chr. B. til Joachim B. 22. 7. 1818, Ober Ellguth nr. 20.

⁴¹) Chr. B. til Rosenkrantz 11. 8. 1818, Rktz. privatarkiv I.

⁴²) DfuA Forestillinger 14. 8. 1818; Rosenkrantz til Chr. B. 14. 8. 1818, kopi i Stintenburg nr. 52.

⁴³) Fosters dep. 22. 8. 1818, F. O. 22/80, P. R. O., London.

sensationelle nyhed løs, i øvrigt tidligere i København end i Berlin⁴⁴). Den danske gesandt i Frankfurt, grev v. Eyben, så i det skete en sikring af det gode forhold mellem Preussen og Østrig, noget, som måtte være lige glædeligt for danske og tyske; men han mente, Bernstorff ville komme til at angre, fordi han ville få en hård kamp at bestå mod Humboldt og hans parti⁴⁵).

Den meddelssomme østrigske chargé d'affaires i København Lothar v. Berks skrev, at Chr. Bernstorff, selv om han kunne takke faderen for en del af sit ry, havde retfærdiggjort danskernes stolthed over at eje ham; med rette blev han anset for den mest fortjenstfulde danske statsmand på den tid, og Berks kunne ikke forstå, at Bernstorffs økonomiske stilling hidtil havde været så ringe, når Frederik 6. dog var så gavmild over for ham⁴⁶).

Den preussiske gesandt i København, W. H. M. von Dohna, lod henrykt over, at Preussen havde erhvervet en så fortræffelig mand⁴⁷).

Den engelske gesandt i Berlin roste Bernstorff til skyerne og anførte det som den almindelige mening, ikke blot et partis opfattelse, at Bernstorff besad fasthed, retfærdighedssans, åbenhed lutret af klogskab, godt humør, en ophøjet æresfølelse og uplettet finfølelse, der gjorde ham ude af stand til ikke bare at bifalde, men overhovedet at udholde alt, hvad der var lavt og korrupt⁴⁸).

Interesserede kredse i Berlin undredes naturligvis over, at den danske konge gav slip på en så fremragende statstjener⁴⁹). Wittgenstein kunne glæde sig over, at den offentlige mening i Tyskland stort set udtalte sig med den største tilfredshed⁵⁰). At Metternich var velfornøjet, fremgik af hans udtalelser til v. Eyben⁵¹), og zaren udtrykte sin taknemmelighed, da han kort efter mødtes med prins Christian⁵²).

Mindre venlige bemærkninger over det passerede undgik man dog ikke. Den danske gesandt i London, Danmarks kløgtige forhandler ved Kielerfreden Edm. Bourke, udtrykte sin forbavselse. Han mente, han kendte Bernstorff godt og havde altid troet, at han foretrak magelighed

⁴⁴) Roses dep. nr. 51, 29. 8. 1818, F. O. 64/114, P. R. O., London; Danske Statstidende 21. 8. 1818; Dagen 24. 8. 1818. I Berlin behandlede sagen endnu 25. 8. som en hemmelighed, jfr. Taubes dep., 25. 8. 1818, apostille, Borussica, Riksarkivet, Stockholm.

⁴⁵) Eybens dep. fra Frankfurt 22. 8. 1818. I øvrigt undrede Eyben sig meget over, at Chr. Bernstorff forlod sit fædreland; han anfører, at han selv havde afslået stillinger som Württembergs gesandt i Wien 1803, som statsminister i Mecklenburg-Strelitz 1803 og i Nassau-Weilburg 1807.

⁴⁶) Berks dep. nr. 179, 29. 8. 1818, Staatsarchiv, Wien.

⁴⁷) Tawasts dep. 23. 8. 1818, Danica, Sth.

⁴⁸) Roses dep. nr. 57, 29. 8. 1818, F. O. 64/114, P. R. O., London.

⁴⁹) Taubes dep. 25. 8. 1818, apostille, Borussica, Riksarkivet, Sth.

⁵⁰) Wittgenstein til Chr. B. 28. 8. 1818, kopi i Stintenburg nr. 52.

⁵¹) Eyben til Rosenkrantz 12. 9. 1818, Rktz. privatarkiv VIII; jfr. Joachim B., til Chr. B., 24. 12. 1818, Ober Ellguth nr. 9.

⁵²) Rosenkrantz ordre til Bourke nr. 77, 6. 10. 1818, Gesandtskabsarkiv, England I, Rigsarkivet, Kbh.

fremfor alt andet. Han fandt det derfor gådefuldt, at han ville påtage sig et så brydsomt embede⁵³).

Den danske gesandt i Paris, grev E. E. Waltersdorff, mente at have forstået på den derværende preussiske gesandt, grev K. H. F. v. d. Goltz, at han ikke var glad for at få en udlænding til chef, skønt han blev fri for Humboldt, der engang havde søgt at få hans embede. I det hele taget undredes Waltersdorff over, at der ikke i det hele Preussen fandtes en mand, der kunne bruges til udenrigsminister. Et par russere ytrede endog den formodning, at Bernstorffs udnævnelse var blevet aftalt i Petersburg. Waltersdorf svarede intet hertil⁵⁴).

Denne russiske opfattelse er ikke uden interesse.

Hvad der også blev kommenteret en del i den diplomatiske verden, var Frederik 6.s valg af Chr. Bernstorffs efterfølger som dansk gesandt i Berlin. Selvfølgelig kunne der ikke være tale om at udnævne broderen til posten, selv om de to Bernstorffer gerne ville være sammen. Det kunne afstedkomme altfor farlige situationer, og Joachim Bernstorff forblev på sin post i Wien indtil kort før sin død 1835.

I stedet blev gesandtstillingen i Berlin tildelt Fritz Reventlow til Emkendorf, der tidligere havde været dansk gesandt i Stockholm og London, men havde forladt den diplomatiske løbebane allerede 1788. Han var nylig blevet enkemand og trængte i sin sorg til nyt klima og havde derfor bedt om embedet. Valget af ham vakte imidlertid stærk undren, fordi han var en af førerne for det holstenske ridderskab og derfor stod i kraftig modsætning til kongen. I øvrigt var han broder til Cay Reventlow, som 1816 var blevet udnævnt til landdrost, d. v. s. øverste embedsmand, i det nyhervervede hertugdømme Lauenburg⁵⁵).

Under broderen, Joachims, klage over afskeden forlod Chr. Bernstorff den 8. september 1818 sit mecklenburgske gods for at rejse til Berlin, og derfra gik rejsen til Aachen for at deltage i stormagtskongressen⁵⁶), hvor han endnu en gang fik lejlighed til at gøre Danmark væsentlige tjenester. Det kan tilføjes, at Fr. Reventlow lod hans beretninger herfra gå videre til Niels Rosenkrantz⁵⁷).

Bernstorffs helbred skal ved denne tid have været betydelig bedre end et par år tidligere⁵⁸). Han begyndte derfor på sit nye hverv med forholdsvis godt humør og fandt det i begyndelsen heller ikke værre end forudset. En periode, da Jordan var fraværende fra udenrigsdepartementet, benyttede han til en reorganisation⁵⁹). Jordan synes at

⁵³) Bourke til Rosenkrantz 8. 9. 1818, Rktz. privatarkiv VII.

⁵⁴) Waltersdorff til Rosenkrantz 31. 8. 1818, Rktz. privatarkiv XII.

⁵⁵) Berks dep. nr. 189, 31. 10. 1818, Staatsarchiv, Wien.

⁵⁶) Joachim B. til Rosenkrantz 8. 9. 1818 og Chr. B. til samme 8. 9. 1818, begge i Rktz. privatarkiv I.

⁵⁷) Disse skr. findes i Rktz. privatarkiv IX.

⁵⁸) Rists dep. 15. 9. 1818, DfuA, Hamburg II, pakke 70.

⁵⁹) Chr. B. til Rosenkrantz 8. 12. 1818, Rktz. privatarkiv I.

have fundet sig i det, og straks efter nytår blev han udnævnt til preussisk gesandt i Dresden, en post, som han beklædte næsten lige til sin død i 1848; selv Humboldt tog til en begyndelse begivenhederne med anstand⁶⁰).

Først efter kongressen i Aachen tiltrådte Bernstorff fuldt ud sit nye embede som stats- og gehejmeminister og chef for udenrigsdepartementet i Preussen⁶¹), og arbejdet blev da uden tvivl stort. Allerede i foråret 1819 forlød det, at han fortrød, han var trådt i preussisk tjeneste, og at hans hang til hypokondri tiltog. Hen på sommeren tog sortsynet overhånd. Både med sin stilling og med sit helbred var han da yderst misfornøjet. »Det er så langt fra«, hedder det, »at greven gør sig illusioner med hensyn til den ånd, der hersker i hans souveræns stater, og de farer, som truer samme, at han meget mere synes at se tingene fra den mest truende side«. Det var tydeligt, at han savnede sin fordums fredelige eksistens, og det dårlige helbred lod ham føle arbejdsbyrden endnu tungere. Mangelen på folk, han kunne have tillid til, førte også til, at han måtte uddanne et næsten helt nyt personale i sit ministerium⁶²).

Hen på sommeren 1819 mødtes han med Metternich i Karlsbad⁶³), og herfra udgik de berømte Karlsbadbeslutninger, rettet mod de frisindede bevægelser i Tyskland. Humboldt tog heraf anledning til at forlade sin ministerpost, og siden lysnede det åbenbart i politisk henseende for Bernstorff. Næste år så han meget lysere på forholdene.

Begge Bernstorfferne mødtes da i Dresden, og endnu var Chr. Bernstorffs helbred meget slet, men i det påfølgende efterår begyndte det at bedre sig. En tid var hans næsten apatiske ro veget for et opfarende væsen, der lejlighedsvis kunne skræmme selv prøvede diplomater. I længden fandt hans modstandere ham imidlertid energiløs, tilbageholdende og frygtsom og påstod, at hans skræk for kong Frederik Wilhelms preussermanerer førte til, at han foredrog sine sager skriftligt, hvorved han mistede en del af den indflydelse, som personlig tilstedeværelse kunne skaffe⁶⁴).

Man bør dog sikkert vogte sig for at tillægge de liberale skumlerier alt for stor værdi. Man må ikke lukke øjnene for, at Bernstorff bevarede magten til sin død. Det kunne han næppe have gjort, hvis han helt igennem havde været så svag.

Om Bernstorfferne og Danmark er der endnu at fortælle, at Joachim Bernstorff i 1824 fik tilbudt stillingen som dansk udenrigsminister, men sagde nej. Niels Rosenkrantz var da død, og Frederik 6. havde

⁶⁰) Bourke til Rosenkrantz 8. 9. 1818, Rktz. privatarkiv XII.

⁶¹) Zichys dep. nr. 41, 29. 12. 1818, Preussen 104, Wien.

⁶²) Irgens-Bergh til Rosenkrantz 16. 5. og 31. 7. 1819, Rktz. privatarkiv IX.

⁶³) Nikolajs dep. nr. 47, 28. 8. 1819, Moskvafilm i Rigsarkivet, Kbh.

⁶⁴) Irgens-Bergh til Rosenkrantz 15. 6. og 16. 11. 1819, 5. 9. 1823, Rktz. privatarkiv IX.

først udnævnt den danske gesandt i Skt. Petersburg grev Otto Blome til posten, men han undslog sig. Joachim Bernstorffs afslag kom for samtiden som en overraskelse, og den engelske gesandt i København A. J. Foster, udtrykte formentlig en udbredt opfattelse, når han skrev, at der på baggrund af den gunst, som danske konger havde vist familien, ingen undskyldning var for denne handlemåde. I Chr. Bernstorffs tilfælde havde man efter Fosters opfattelse dog kunnet henvise til, at hans overtagelse af udenrigsministerposten i Berlin havde været en velgerning for Europa. Blandt Joachim Bernstorffs grunde til at afslå forfremmelsen var, at den medførte lønnedgang – Niels Rosenkrantz havde kun fået 6000 rd. om året – men Foster antager, at Bernstorff kunne have fået mere, hvis han blot havde forlangt det. En bedre undskyldning var det derimod, at Frederik 6. efter sigende ikke havde syntes ret godt om Joachim Bernstorff, da han i broderens udenrigsminister-tid var direktør for udenrigsdepartementet⁶⁵).

Så vidt ses, var der flere grunde til, at Chr. Bernstorff trak sig ud af dansk statstjeneste. Det var med nogen ret, han i 1810 kunne henvise til sit dårlige helbred; men han havde det periodevis senere tåleligt godt, og det var ikke hovedgrunden. Derimod vides det, at der bestod en politisk uoverensstemmelse mellem ham og kongen, og Rist-affæren viser, at de to i detailler var uenige om politikken over for kontinental-systemet og Napoleon. Heller ikke dette synes dog at have været hovedgrunden. Efter det foreliggende må den dybere årsag søges i det bag kulisserne eksisterende modsætningsforhold mellem de to højadelspartier i Danmark, det såkaldte tyske parti, som Bernstorfferne tilhørte, og det såkaldte danske parti, og det afgørende tvistepunkt mellem kongen og Bernstorff var da, at kongen foretrak det danske parti for det tyske.

Som forklaring på, at Chr. Bernstorff i 1811 påny trådte i Frederik 6.s tjeneste som dansk gesandt i Wien, behøves vel blot en henvisning til hans privatøkonomi; men man tør også gå ud fra, at udsigten til at komme til Wien var tillokkende. Her var jo også meningsfællen Metternich at se hen til.

Forflyttelsen til Berlin 1816 kan forklares ved Chr. Bernstorffs ønske om at komme familiegodserne nærmere og om at kunne skaffe broderen posten i Wien; men hovedårsagen har rimeligt nok været, at den danske regering behøvede en diplomat af fornemste rangklasse til at beklæde posten i Berlin, så man kunne blive fri for at give den til fyrst Hardenbergs mindre velegnede danske søn, grev Hardenberg-Reventlow.

Vanskeligst at forklare bliver stadigvæk Chr. Bernstorffs definitive

⁶⁵) Fosters dep. nr. 97, 6. 6. 1824, F. O. 22/93, P. R. O., London; Langenaus dep. nr. 68, 76 og 79, 12. 1., 10. 3. og 25. 3. 1824, Staatsarchiv, Wien.

udtræden af dansk statstjeneste og overgang til preussisk tjeneste 1818. Atter kan man henvide til omsorgen for familiens økonomi som dokumenteret bevæggrund, men ligesom for 1810 spørger man, om den officielle bevæggrund er den rigtige. De to russeres bemærkning om, at affæren i virkelighed var blevet ordnet ved zarhoffet, er i den forbindelse værd at agte på. Som bekendt var der også andre europæiske problemer, som i den periode fandt deres højesteret i Skt. Petersburg. Det er blot i dette tilfælde til dato ikke lykkedes at fremdrage de fornødne aktmæssige beviser.

Endnu er der en mulighed, som man kunne fristes til at diskutere, selv om den aldeles ikke kommer til syne i kilderne. I sin egenskab af holstensk godsejer var Chr. Bernstorff medlem af det holstenske ridderskab. Den holstenske adel slækkede ved den tid på sin tilknytning til det danske kongehus, hovedsagelig vel af irritation over, at man ikke til gengæld for plyndringer under krigen slap billigere i skat. Men også fordi man under den tyske nationalfølelses almindelige opvågning lod sig gribe af tyskhedsfølelse og derved kom i modsætning til danskheden og det nationale nybrud i Danmark.

Dertil kommer endnu et moment. Der opstod i begyndelsen af det 19. århundrede en forbindelse mellem kredse i Berlin og det holstenske ridderskab. For de mere fremskuende i Berlin må dette have været indledningen til at skaffe Preussen herredømmet over det strategisk og kommercielt vigtige hertugdømme Holsten. Den holstenske adel lod sig bruge i denne forbindelse, og Chr. Bernstorffs overgang til preussisk statstjeneste var et led i denne udvikling. Som født i Danmark af tysk indvandret familie og som ejer af godser såvel i Danmark og Holsten som i Tyskland i øvrigt stod Chr. Bernstorff på overgangen mellem dansk og tysk. Da både tysk og dansk nationalbevidsthed i begyndelsen af det 19. århundrede øgedes så stærkt, kan Bernstorff have følt det som sin pligt at vælge mellem disse to og foretrak da at følge sin slægts tyskhed. Dette hindrer dog ikke, at både han og hans familie altid omtalte kong Frederik 6. af Danmark med den største venlighed.

Georg Nørregård.

JAC. CHR. LINDBERG —

ET OPPOSITIONSINDLÆG

Af *P. G. Lindhardt*.

Med professor, dr. theol. P. G. Lindhardts opposition mod cand. theol. Kaj Baagøes disputats: Magister Jac. Chr. Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kamp (380 s., Gads forlag), har redaktionen ikke alene ønsket at bringe en anmeldelse af det betydningsfulde arbejde, men hensigten har også været at bringe en kildepublikation, der for en senere tid kan give et indtryk af disputatsformen i vore dage. Fra oppositionen til trykningen indskrænker ændringerne sig derfor kun til enkelte sproglige rettelser. Disputatsen fandt sted på Århus Universitet den 22. november 1958.

Højtærede præses. Højlærde professorer og doktorer. Mine damer og herrer.

Siden det teologiske fakultet i Aarhus opnåede jus promovendi har der været ialt syv disputatser, men dog er den ottende idag en historisk begivenhed for såvidt dagens doktorand er den første, der har fået hele sin teologiske uddannelse og sin embedsexamen her; jeg behøver næppe at frygte at blive taget til indtægt for jysk lokalpatriotisme, når jeg udtrykker glæde over, at en af »vore egne« nu er nået såvidt som til universitetets højeste grad, og det er mig naturligvis en særlig tilfredsstillelse at dette første specimen af hjemmeavl er et særdeles vellykket arbejde der ikke blot vidner højt om sin forfatters velkendte flid og arbejdssevne, men også har alle de egenskaber som med rette kræves til en disputats: et meget betydeligt og besværligt arkivalisk stof er fremdraget, gennearbejdet og suppleret med et væld af trykte (og lige så kaotiske) kilder, og der er skabt en bog, som ikke blot væsentligt udvider vor viden, men også kortlægger indtil de mest minutiøse enkeltheder et afsnit af vor kirkehistorie som – hvordan man nu end vil bedømme det – har haft afgørende betydning til denne dag. Skønt der unægtelig har været arbejdet på feltet af mange og betydelige historikere – derom vidner bl. a. den forskningsstatus som præses indleder med – er det dog lykkedes både at skaffe en mængde nyt stof til veje, at anlægge væsentlig nye synspunkter og formulere markante teser, hvorom der med rette kan disputeres. At disse teser måske ikke er så epokegørende nye, som en doktorand selv vil være tilbøjelig til at mene, er en sag for sig; det skader ikke at sætte sagerne noget på spidsen, ialtfald ikke når det som her sker med velafbalanceret iudicium

og grundig dokumentation. Bogen vidner ikke blot om lærdom, men om evne til at se med egne øjne på problemerne, om beherskelse af et stort materiale, om sporsans og klar målsætning. Der har for mit vedkommende aldrig været mindste tvivl om at dette var en dygtig disputats på den »realhistoriske« linie som går tilbage til J. Oskar Andersen, den første æresdoktor ved dette fakultet. Hvad der ved forsvarehandlingen falder af kritiske bemærkninger – jeg siger det skønt det burde være overflødig, men erfaringen viser at det er det ikke – skyldes at det foreliggende arbejde har en kvalitet som gør det værd at disputere om. På en enkelt eftermiddag kan det ifølge sagens natur ikke blive til meget, men bogen vil blive læst og studeret flittigt af mange, og ingen som arbejder med den vil kunne undgå at lære af, endsige at tage stilling til den.

J. C. Lindberg kan let »bære« en disputats; han var ingen tilfældig »vakt« kværlant som forstyrrede datidens kirkelige idyl, men en videnskabsmand af format, som semitist og numismatiker på internationalt plan, og en mand hvis talenter fik afgørende betydning både for tyvernes kirkekamp og for tredivernes møde mellem kirke og vækkelse. At han (som præses siger) med urette har stået i Grundtvigs skygge er ligeså oplagt, og på baggrund af den intense Grundtvig-forskning der har foregået siden 1947 må man i høj grad glæde sig over at der også arbejdes grundigt med dem der tildels stod i anden række; kirkehistorieskrivningen vilde miste al balance om man blot holdt sig til de største og ikke hele tiden søgte at få alt relevant stof draget med ind. Man må i virkeligheden undre sig over at ingen – det store Lindbergarkiv og den righoldige samtidige litteratur taget i betragtning – før har givet sig i kast med denne opgave.

Et egentligt Lindberg-portræt får vi ikke i bogen; den er ingen fuldstændig Lindberg-biografi, men samler sig især om årene 1824–40, og den psykologiske studie af personligheden har interesseret forfatteren mindre; han lægger mere vægt på gesta end på vita; for ham er historieskrivning, ialtfald i dette arbejde, mere dokumentation end karakteristik, men følger man ham til ende fremgår der dog af de mange enkeltheder et klart billede af Lindbergs person, også af hvordan han virkede når han skrev og hvordan han kunne virke helt modsat i personlig omgang. Billedet rummer disparate træk, men det betyder jo ikke at personligheden i sig selv står flimrende – tværtimod.

Værdifuldt forekommer det mig at vi nu har et nogenlunde sikkert indtryk af Lindbergs udvikling: fra barndommen i det oplysningsprægede præstehjem, hvor gavnelyst og kamp for de små i samfundet var ledestjerner, over den mæglingsteologi som især repræsenteredes af Jens Møller og J. P. Mynster, mellemproportionalen mellem ny-orthodoxi og liberal, rationalistisk teologi, og frem til det grundtvigske stade

som er udtrykt i de bibelske prædikener. Fra tidligere arbejder af præses – der er allerede ikke så få – ved vi hvilken vægt han tillægger fremvæksten af en dansk repristinationsteologi, med bibelsk og konfessionelt præg, og i denne kreds omkring Theologisk Maanedsskrift passer Lindberg udmærket ind. Vigtigt er det også at linierne er draget til en bredere baggrund: ny-ortodoxien er led af en almindelig reaktionsbevægelse mod det 18. århundrede og revolutionerne, og der er en sammenhæng mellem teologisk og politisk højrekurs på den ene side og mellem politisk og teologisk liberalisme på den anden side, mens de vakte kommer i en karakteristisk klemme fordi de fra først af var særdeles loyale mod den landsfader der havde løst stavnsbåndet, men blev drevet mod »venstre« ved gang på gang at komme i konflikt med regeringen og de frihedselskende rationalistiske sognepræster, for hvem frihed først og fremmest var gejstlige friheder, ikke sans for menighedens frihed. Interessant er det at regeringen ingeniunde begunstigede de rationalister som embedsmændene havde kulturelt fællesskab med, med hvem de vel oftest teologisk var på linie, men revolutionsfrygten tvang dem ind på en konservativ kurs som ofte kom Lindbergs kamp og de vakte til gode. Gennemgangen af kancelli-arkivet har været meget givende til forståelse af alle slige problemer, ligesom præses' studier i arkiverne i Herrnhut har kastet skarpt lys over brødremenighedens centrale position, ialtfald i den københavnske vækkelse.

Præses' første hovedtese må man stort set anerkende; det forekommer mig overbevisende godtgjort at kirkekampen 1824–32 først og fremmest var en kamp for repristination, for at gennemføre den lutherske symbolforpligtelse og derved genskabe de gamle kirkelige tilstande og drive den uberettiget invaderede rationalisme ud af kirken. Vi får en solid skildring af de vrede unge teologers holdning – paralleller kan drages til Københavns og Malmøs reformatorer i 1520erne og til Tidehvervsbevægelsen i 1920erne – og det synes mig væsentligt rigtigt at Kirkens Gienmæle og hvad derefter fulgte nok blev centrale indlæg i kirkekampen, men mest fordi man ikke forstod at her virkelig var tale om et helt nyt syn; med urette opfattedes *den kirkelige anskuelse* som et led i den almindelige lutherske repristination, og med rette tegnes Grundtvigs deltagelse i kirkekampen derfor som tilbagetrædende. Denne kamp skildres bredt, set ud fra Lindbergs skrifter og processer, og at dens resultat virkelig, også for de liberales vedkommende, betød en kraftig understregning af de symbolske bøger synes der ikke at være tvivl om; den dogmatiske og liturgiske debat tenderede overalt mod konservative standpunkter. Kirkekampen gav Lindberg solid kontakt med de vakte, men skabte samtidig hos dem og ham separatistiske, ja sværmeriske og apokalyptiske tilbøjeligheder, og præses' skildring af udviklingen fra kalkbrænderiforsamlingerne til Grundtvigs virksomhed i Fre-

derikskirken rummer et meget værdifuldt bidrag til den københavnske vækkelses historie; jeg skal senere knytte en bemærkning hertil. Disse be-
givenheder og den samtidige proces om præsten Visbys lære danner over-
gangen til det følgende, og da jeg ikke yderligere kommer ind på Visby-
processen skal jeg her blot understrege at præses med rette fremhæver
at Højesteret virkelig dømte på dogmatiske præmisser; det er sandt at
det ikke er sket siden, men jeg kunne tilføje at i Arboe Rasmussen-sagen
af 1916 blev der ganske vist ikke fældet realitetsdom, dog understregede
Højesteret klart sin kompetence i så henseende, kun at der konkret ikke
var grundlag for en dom på dogmatiske præmisser. Standpunktet fra
1834 står stadig ved magt.

1832 slutter Lindberg sig klart til den grundtvigske anskuelse, og
hans kamp bliver nu en anden, omend han jo selv var den samme – også
dette skal jeg vende tilbage til – og nu kommer det især til at dreje sig
om de vaktets stilling til kirken. Tesen i dette afsnit er at Lindberg mere
end nogen anden bragte de vakte i kontakt med grundtvigske ideer, teo-
logisk og kirkepolitisk, og væsentligt bidrog til at hindre at flertallet af de
vakte gled ud i separatisme eller baptisme. Denne tese er ikke ny; det
nye er at den her virkelig er underbygget, og at der gennem tredivernes
religiøst-kirkelige kaos er lagt en linie som virkelig sætter tingene på
plads og bygger en bro ad hvilken man kan færdes med betydelig sik-
kerhed. Vi orienteres grundigt om Lindbergs rejser, hans Kirketidende,
hans strid for den gamle dåbsform, ja i det hele for det gamle ritual,
og ikke mindst for sognebåndsløsningen som den krumtap hvorom alt
drejer sig, den generalløsning på alle kirkelige og kirkepolitiske pro-
blemer som det grundtvigske parti almindeligt accepterede. Man kan
mene at sognebåndsløsningssagen er skildret for bredt – hvad kom
sognebåndsløsning til syvende og sidst til at betyde i Danmark? – men
det er ialtfald rigtigt at sognebåndsløsning og præstefrihedsdebat med
rette kan være vehikel for en meget væsentlig del af århundredets kir-
kelige diskussion og at den giver de bedste muligheder for at se facet-
terne i alle impliceredes standpunkter. Mest værdifuldt i sidste afsnit er
nok billedet af Lindbergs strid for de vaktets frihed; offentligt stiller
han sig ubetinget på deres side, gang på gang faldet i ryggen af Grundt-
vig, men indadtil, i de vakte kredse selv, må han ofte føre opslidende
kampe for at holde dem i det rette kirkelige spor, og den »forfølgelse«
som ved Mynsters tiltræden af bispeembedet bryder løs var i høj
grad motiveret ved ønsket om at lamme Lindbergs aktivitet. Vi får gen-
nem hans forhold til de degnekristne et værdifuldt supplement til dr.
Bannings disputats, og rigtigt indplaceres hans bibeloversættelse i den-
ne sammenhæng. Særlig interesse knytter der sig også til hans stilling
til baptismen – som jeg skal vende tilbage til.

Til sidst præsenteres vi for Lindberg som politiker, også her bestemt

af modsætningen til de liberales drøm om et af borgere og akademikere ledet demokrati, en kamp for enevælden og de smås ret på samme tid; den lå ikke i de mere radikale vaktens linie, men bidrog vel i almindelighed – under den politiske opvågning omkr. 1840 – til at skabe interesse for politik mellem de vakte.

Med disse indledende bemærkninger har jeg kort præsenteret bogen for auditoriet, og derpå skal jeg gå over til kritik og diskussion. De skriver, højtærede præses, et godt sprog i den forstand at det er klart hvad De mener, og De udtrykker Dem uden maner og skruer; men at »Modersmål er vort hjertes sprog« fornemmer man nok mindre. Den arkitekt som i sin tid byggede mit hus havde et forunderligt gloseforråd; han sagde f. ex. ikke »sygeplejerske«, men »sygetæmmerske«, og det er måske meget korrekt; ham kom jeg til at tænke på ved at læse Deres værk; De *plejer* ikke det danske sprog, De *tæmmer* det. Det følger sig nok efter Dem – det gør det også bedst i, for ellers brækker De det simpelthen – men »let og lifligt« bøjer det sig ikke. De har det med at bruge passiver (Hohlenberg »blev fulgt eftertrykkeligt til dørs og *givet* en lille lektion i at læse fønikiske indskrifter«, 129f.), og De har også andre midler til at tynde sproget uden derfor at give det vægt: »*Nogen* fuldstændig beretning om denne forfølgelse, som til tider var ret dramatisk med arrestationer og hårde straffe, *falder* uden for denne afhandlings rammer« (271), og skønt en akademisk afhandling om et dansk emne naturligvis bør prises for ikke at ligge for langt fra dagligt sprog, er der dog stødende spor af moderne dialekt: »P. E. Müller og især Jens Møller *bakkede* derimod Lindberg kraftigt *op*« (53), eller (254) »*godt nok* var den nuværende ordning... uretfærdig«. »Godt nok« i betydningen »ganske vist« er købstadjysk og står her måske som en tribut til de fire jyske byer hvori De har haft Deres bolig – men kønt er det sprog nu ikke. De skriver godt og klart, men netop fordi De nu snart forlader landet vil jeg tillade mig at minde om at dansk ikke blot skal tæmmes, men også plejes; i Deres pen minder modersmålet mere om en skrap og dygtig kone, med lidt stramme træk i masken, end om hin ædle kongebrud digteren sværmer for; ynde er også en egenskab at dyrke.

Trykfejl i banal forstand er der få af; De må have haft god hjælp til korrekturlæsningen; dog vil jeg spørge om det sære ord »consensus« (216) er en tryk- eller skrivefejl? I sidste fald, hvad deriverer De da ordet af? Dog vel af consentire? Så det altså hedder »consensus«! Og som i samtlige teologiske examensopgaver hvor det på nogen måde er muligt skriver De »ufejlbarlighed« for »ufejlbarhed«, og De taler (321) om et »erklæringsskrift« hvor »erklæring« eller »skrift« havde været fuldt tilstrækkeligt.

Om brugen af kilder har jeg væsentligt kun godt at sige; gengivelsen

er omhyggelig og tolkningen som regel kongruent. Men somme tider får De lovlig meget ud af dem. Det er f. ex. (37) et uretfærdigt udråbstegn De medgiver P. E. Müller (noten henviser til Apologetikken § 18 og til Moralsystemet § 276, jfr. 69–70). Det »endnu« som vækker Deres forargelse og fremkalder udråbstegnet har ikke hos Müller den betydning De tillægger det, betyder ikke: et »stykke tid endnu« er troen på Kristus (eller en åbenbaret moral) nødvendig, men snarere: »endnu, dvs. selv i vore oplyste tider«, er den nødvendig; thi ganske vist kan – teoretisk – fornuften ved selvtænkning nå alle nødvendige religiøse og moralske sandheder, men åbenbaringsens opgave er at slå til lyd for, vække, gøre opmærksom på fornuftens stemme og berøve mennesket alle de tvivl som spidsfindighed og selviskhed kunne opkaste mod pligtens hellighed. Det er rigtigt at P. E. Müller 1808–10 var talsmand for »en moderat kantiansk rationalisme«, og deri indgår også forestillingen om f. ex. dogmernes statutariske og foreløbige karakter indtil engang alle er nået frem til en religion indenfor rammerne af den blotte fornuft; men De har gjort Müller til en lovlig radikal kantianer; videre læsning i både apologetik og moralsystem vilde snart have overbevist Dem om at han ikke formår at gennemføre den kantianske holdning han utvivlsomt dengang ønskede at anlægge, og forskellen på hans skrifter af 1808–10 og dem i tyverne ikke er så stor endda.

Jeg er i almindelighed enig i Deres noget kritiske vurdering af Jørgen Larsens disputats om H. N. Clausen, men jeg må finde at Deres affejning (64) – at Jens Møller aldeles ikke modtog Clausen (som Jørgen Larsen mener) »med uskrømtet velvilje« – skyder over målet. Jørgen Larsen har jo dette udtryk fra Clausens optegnelser, men det går her kun på den rent personlige modtagelse i fakultetet og står på ingen måde i kontradiktorisk modsætning til Møllers brev til Brøndsted (note 48, p. 64) at »man« nærer frygt for Clausens »Heterodoxie«; selvom »man« her vel er Møller selv, så var *han* dog netop en mand der vilde modtage en ny kollega med al personlig velvilje skønt han måske frygtede virkningerne af hans heterodoxi. Jeg tror at Deres (ikke ugrundede) lyst til at hale Jørgen Larsen frem ved ørerne og blotte hans arbejdes svagheder har ladet Dem se for meget i denne kilde.

De siger (320) at Mynsters dåbssyn var beslægtet med baptismens og »pudsigt nok udnyttede baptisterne Mynsters forslag (nl. til dåbsritual) i deres propaganda«. Efter dette venter man en noget mere fylldig dokumentation end den som står i noten: at baptisten B. Hassing i et privatbrev til sin broder N. P. Hassing gengiver Mynsters opfattelse som sin egen. Her er text og note ikke kongruente; der skal mere til for at dokumentere det pudsige (hvorfor forresten »pudsigt«?) i at baptisterne udnyttede Mynsters ritual i deres »propaganda«.

Deres litteraturkendskab er slet og ret imponerende. Kun den der

selv er noget inde i tingene kan skønne hvilket kæmpeslid det har været at komme denne mængde af tit helt uordnede arkivalier igennem, få dem læst, exciperet, sorteret og ordnet til en sammenhængende og meningsfyldt fremstilling. Det samme gælder tidens trykte litteratur, ikke mindst de besværlige tidsskrifter, aviser, småtryk, skillingsviser og hvad De nu altsammen har tyret med en arbejdssevne og oplagthed som virker inspirerende på Deres læsere. Men netop fordi jeg i det væsentlige må anerkende Deres lærdom vil jeg fremhæve et par ting jeg har savnet: De beskæftiger Dem (92) med Grundtvigs embedsnedlæggelse 1826 og finder i audiensen af 8. maj den nok som bekendte dråbe der fik bægre til at flyde, så han samme dag indgav sin afskedsansøgning fordi kongen havde taget Clausens parti og kaldt Grundtvig injuriant. Denne ansøgning er velkendt, trykt flere gange, sidst af Glædemark i en stor afhandling (KS. 6, III, 201–304) der omhyggeligt gennemgår problemerne vedrørende nedlæggelsen og i konklusionen skelner mellem fjernere årsager: 1) den psykiske depression som Grundtvig skal have lidt under siden nov. 1825, opblusset i april-maj 1826, og 2) retskendelsen af 10. april 26; men som den direkte og konkrete årsag nævner Glædemark ligesom De audiensen af 8. maj (a. s. 303). De er altså enig med Glædemark i at kongens udtalelser under audiensen var afgørende, men De antyder end ikke (92, note 47) at Glædemark har behandlet problemet; De nøjes med at henvise til Lindbergs (i denne forbindelse temmelig irrelevante) beretning (fra Hist. Maanedsskr.), hvor man nærmest får indtryk af at forbudet mod at bruge »Den signede Dag« ved tusindsårsfesten var afgørende, hvad Glædemark har påvist at det ikke var. Her må jeg spørge: hvorfor er Glædemarks arbejde ikke anført? Netop når De er enig med ham om audiensens store direkte betydning – og iøvrigt har Deres egen mening om den fjernere baggrund: at Grundtvig ikke kunde følge »de unge« i deres kamp for symbolforpligtelsen og ikke vilde stride for statskirkens love – måtte det have været rigtig at tage stilling til Glædemarks grundige og centrale afhandling, sige Deres mening om hans analyse og resultat og bl. a. gøre rede for hvordan audiensen 8. maj kunde være så afgørende når Grundtvig allerede 7. maj i et brev til biskop Münter de facto havde søgt afsked; var det under alle omstændigheder hans mening at gå af, eller opsøgte han dagen efter kongen i håb om at høre noget som kunde fritage ham for det?

232ff. giver De den store strid om det lille »e« og alt hvad der kan tilkomme den af plads, men hvorfor nævnes det ikke at O. Kolsrud 1915 udgav en hel bog om det spørgsmål; den må jo da formentlig være Dem bekendt, selvom den er norsk. Jeg indrømmer at Kolsruds værk er næsten ulæseligt af bare sammenhobet lærdom, men det er nu engang så at sige håndbogen i striden om det lille »e«, og den afhand-

ling af J. Pedersen (KS. 7. III, 158f.) som De synes tilfreds med at have henvist til nævner den da også i en afsluttende note p. 190.

361f. behandler De kort og summarisk Lindbergs præstetid på Falster; det er i sin orden at det er summarisk, for det er jo ikke det De vil skrive om, men det er ialtfald lovlig spinkelt når De (foruden lidt tilfældigt stof fra Lindberg-arkivet) nøjes med (362, note 26) at anføre Clausen-Bagges elendige lille Lindberg-biografi der jo ikke rummer mere end der ville stå i et lille leksikon, mens De ganske forbigår at der 1955 udkom et (som det hedder) stateligt festskrift om Lolland-Falsters stift, hvori så habile kirke- og teologihistorikere som afdøde biskop Plum og Dr. A. Nyholm har oplyst adskilligt om Lindberg som præst på Falster i bisperne Brammers, Gads og Monrads tid. De har brev-vexlet med biskop Høgsbro (361, note 24) om vitaprotokollen og takker for det bispen »velvilligst« har meddelt Dem; burde De ikke have kvitteret for velviljen ved at anføre det på ingen måde ubetydelige festskrift samme biskop har udgivet?

Jeg skal også nævne et eksempel på at De undlader at kolorere fremstillingen hvor det godt kunde være gjort med god virkning. De kan jo så svare med alle doktoranders klassiske replik at bogen er stor og dyr nok i forvejen, hvortil jeg vil duplicere med alle opponenter: at der godt kunde være skåret ned adskillige steder, især i tredie hovedafsnit hvor fremstillingen virkelig er både bred og ikke uden gentagelser.

De nævner (317) – »helt rigtigt«, for at bruge Deres eget sprog – at Birkedals angreb på Mynsters forhold til sognebåndsløsningen gjorde »det stærkeste indtryk«; jeg er ikke klar over om De mener at det var på Mynster Birkedal gjorde det stærkeste indtryk, men det kunde da have været både relevant og interessant om De her blot havde henvist til at Birkedal i sine erindringer meget udførligt skildrer det yderst pinlige besøg han efter offentliggørelsen af sit angreb på Mynster aflagde i bispegården; det har åbenbart været et højst dramatisk sammenstød – selvom Birkedals erindringer jo er en lidt flosset kilde, og det han beretter altid har en kedelig tilbøjelighed til at blive til fordel for ham selv og til miskredit for dem han beretter om, venner som fjender iøvrigt; og i Mynsters brev til Faber af 15. marts 1839 (Mynster-breve, 391) har man en interessant kilde for det indtryk Birkedals frafald til de grundtvigske gjorde på Mynster; også den kunde vel være antydte.

Og så synes jeg forresten – Deres bog vil jo blive læst af mange der ikke har speciel sagkundskab *i*, men des mere interesse *for* Deres emne – at De ikke blot skulde have angivet reskripter, cirkulærer etc. efter det arkivalske findested, men også have lettet læserne arbejdet ved at anføre dem (når de findes der naturligvis) efter en af de eksisterende gejstlige eller verdslige lov- og reskriptsamlinger.

Endnu nogle småting skal fremdrages før jeg giver mig i kast med

et par mere principielle betragtninger. De skriver (72) at ifølge kongebrev af 17. december 1624 blev de *teologiske* professorer med ed bundet til at lære i overensstemmelse med C. A., og De finder åbenbart deri oprindelsen til præsteeden. Men hvor har De den oplysning fra? Ikke fra Glædemark som De henviser til i note 1 sst. – jeg har ialtfald ikke kunnet finde at Glædemark omtaler dette kongebrev; derimod er det gengivet f. ex. i KS. 2. V. 611 og i Corpus Constitutionum Daniæ IV, 332f. og heraf fremgår at det 1) er udstedt ikke 1624, men 1625, og 2) at det ikke drejer sig om en speciel ed for teologerne, men om at rektor og det teologiske fakultet skal sørge for at der overhovedet ikke ansættes nogen professor i noget fakultet »med mindre hand sig tilforne declarerer att were Augustanæ Confessionis anni thredue«; og begrundelsen for således at konfessionsbinde *hele* universitetet er tydelig nok: »att efftersom stor wenighed er wdj Religionen«, dvs. at kongen just som han begyndte sit tyske felttog (tredivåarskrigen) mod de kejserlige og katolske i Tyskland af rent propagandamæssige grunde måtte forlange at hans hjemlige universitet stod helt bag ham i rollen som defensor fidei evangelicæ. Ikke blot er Deres datering forkert – hvorfor jeg går ud fra at De har den på anden hånd – men kongebrevet er også misforstået.

I forbifarten vil jeg spørge hvorfor De (73) skriver at »selv Grundtvig« var enig med hyrdebrevet af 1817 i at bibelen stod over bekendelsen. Hvad skulle han ellers mene i 1817?

De taler (30) om den »skæbnetro« som trods al »oplysning« stadig levede i folket, også i præstefamilien i Ribe. Snarere end skæbnetro var det vel tro på varsler og drømme, men det jeg vil anke over er udtrykket »trods al »oplysning««; det er dog netop højst karakteristisk at det 18. århundredes oplysning trivedes i bedste velgående sammen med mystisk og ekstatiske religiøsitet; tysk kirkeliv vrimler deraf, i Norden er swedenborgianismen et smukt eksempel på kombinationen, og netop i de højeste cirkler synes den slags overtro (eller hvad vi skal kalde det) at have stået i fuldt flor; præstegårdene var ingen undtagelse, tværtimod.

I anledning af 214, note 32 vil jeg spørge om dateringen af N. F. Larsens brev til Lindberg er rigtig? De har selv engang været så venlig at meddele mig en afskrift af dette brev, men jeg kan ikke få datoen til at stemme; Kierkegaard blev vitterlig først syg 2. oktober, og det ville da være mere end profetisk hvis N. F. Larsen allerede på Grundtvigs fødselsdag 8. september skulde være istand til at skrive som anført.

Må jeg også bemærke at når De (282) henviser til min afhandling i Sorø Amts hist. Årsskrift 1953 for oplysningen om at Lindberg havde konciperet Jens Larsens ordinationsansøgning, burde De istedet have citeret min afhandling i Holbæk Amts hist. Årsskrift 1952 hvor selve

ansøgningen er trykt og hvor det er oplyst – dog ikke på grundlag af Add. 369. II – at Lindberg var forfatteren.

Deres bemærkning (290, note 20) at det »fortrinsvis var gårdmænd, ungarle og sypiger som købte Lindbergs bibel« lader jeg stå ved sit værd; den synes anført i fuldt alvor, men burde vel have haft et ud-råbstegn eller to. For det er da ikke Deres mening at man kan lægge nogen vægt på den?

Ifølge 338 blev de to kredse på Hindsholm og i Kerteminde senere til to valgmenigheder hvoraf den ene består endnu; men der har aldrig været mere end een valgmenighed, nemlig den i Kerteminde som hele tiden har haft og stadig har en filial eller et annex i Dalby på Hindsholm.

Og endelig: er De sikker på (343) at plakaten af 20. december 1842 officielt godkendte at baptisterne var trådt ud af statskirken? For det første beklager jeg at måtte sige at Deres dato er forkert; plakaten er af 27. december, og at den tillod baptisterne at træde ud af statskirken har vi hørt før, nemlig af Glædemark som i sin disputats 1948 kraftigt understregede dette synspunkt, fordi han i plakaten så det første spor af at regeringen anerkendte en inkongruens mellem stat og statskirke; ja han mente ligefrem at plakaten betød en officiel anerkendelse af at statskirken var ophævet i Kongelovens og Danske Lovs forstand. Jeg har aldrig kunnet se at han havde ret, ej heller altså at De har det. Plakaten tillader 1) baptisterne at oprette en egen menighed i Fredericia, men det har intet med udtrædelse af statskirken at gøre; 2) at de i riget bosiddende baptister kan samles til husandagt, ja endog nadver, hvis de vel at mærke anmelder forsamlingen til sognepræst og politi og i det hele efterkommer konventikelplakaten af 1741; baptisternes børn skal *fortsat* døbes i statskirken, kun gøres der indrømmelser m. h. t. hjemmedåb; børnene skal *fortsat* deltage i den almindelige undervisning; ved voxen alder kan de selv lade sig optage i baptistsamfundet, men kun i Fredericia; sker det ikke *skal* de konfirmeres på deres dåbspagt. En baptist kan kun gifte sig med en som tilhører landets almindelige religion, når der skriftligt oprettes kontrakt om at børnene skal opdrages evangelisk-luthersk; baptister *skal* begraves af statskirkens præster og svare alle de lovlige økonomiske ydelser til statskirken. Det er mig ganske umuligt at se at der på disse magre indrømmelser kan bygges så meget som først Glædemark og nu De gør. Det regeringen gjorde betød netop en indrømmelse, men intet principielt brud med statskirkesystemet; af den slags indrømmelser – omend de her går ganske vidt – var der gjort adskillige både i og siden pietismens tid, og det hang simpelt hen sammen med at både pietisme og oplysning havde skærpet sansen for samvittighedsfrihed uden at drage religionsfrihedens konsekvens; det sidste skete ganske rigtigt først ved grundloven; det er også sandt

at regeringen med plakaten foretog et tilbagetog fra baptistforfølgelsen, men de fortsatte og ved politiets hjælp udførte tvangsdåb og desuden selve plakats tekst viser at det ikke kan være rigtigt (som De siger) at det »heri blev officielt godkendt at baptisterne var trådt ud af statskirken«. De burde have undersøgt om Glædemarks tolkning holdt stik før De så helhjertet overtog den.

Hvad jeg hidtil har fremført har mest tjent til at dokumentere at jeg, som min embedspligt byder, omhyggeligt har læst Deres bog og derved tjent min løn med rette. Samtidig kan de eksempler jeg noget tilfældigt har fremført dog siges at danne en slags linie; de fleste af disse småting tyder nemlig på, at De af og til har arbejdet lovligt hurtigt, det meste kunde jo nemt være rettet ved et nærmere eftersyn; det er mig ikke ubekendt at De har været under hårdt pres af knap tid, og det er min uforbeholdne mening at Deres arbejdspræstation har været imponerende, Deres fysiske og psykiske menneske har virkelig stået sin prøve, og den energi vi altid har vidst Dem i besiddelse af lover godt for fremtiden, som jo nok vil stille endda meget store krav til Deres evner og arbejdskraft. Men man har jo sin styrke hvor man har sin svaghed, og til svaghederne regner jeg ikke blot disse – mere eller mindre – bagateller, men der er også på mere afgørende punkter et vist *flimmer*, en slørethed, ikke formelt, men sagligt, som tyder på at De trods sliddet ikke er blevet helt færdig. I det store og hele skal bogens to hovedteser nok holde, men en række enkeltheder forekommer mig at vise afhandlingens svage sider, både i den forstand at De – som naturligt er for den, der virkelig er en dygtig sporhund og har hvad jeg vil kalde heuristisk talent – har overbetonet egne resultater (også i forhold til forgængerne) og i den betydning at De ikke overalt er nået til en helt klar fremstilling af Deres egne synspunkter.

Jeg er f. ex. ikke klar over hvori Lindbergs »folkelighed« efter Deres mening bestod; nok at den (jfr. 106ff. og mange andre steder) førte til at søge kontakt med de vakte i den dobbelte hensigt at vinde dem for et kirkeligt syn (så de ikke blev sekteriske) og samtidig at udbrede egne standpunkter, først den lutherske symbolforpligtelse, siden den kirkelige anskuelse, iblandt dem; med rette siger De – hvad vi har vidst før – at Lindberg i den forstand var *folkelig* at han virkelig gjorde sig lige med og lærte af skomagere og skrædere, mens Grundtvig – det vil visse grundtvigske nok bebrejde Dem – vel havde en folkelig »filosofi«, men iøvrigt personlig var alt andet end folkelig. Men jeg er lidt betænkelig ved Deres tale om Lindbergs folkelighed. For det første anfører De Fr. Hammerich (106f.) som vidne; men den ærkereaktionære Hammerichs erindringer, skrevet da han i 1870erne var yderst bitter mod alt »venstre«, er næppe noget godt vidne. For det andet siger De ikke blot at Lindbergs folkelighed var en arv fra hans fader –

hvilket lyder troligt nok – og ikke en frugt af Grundtvigs tanker (113), eller Grundtvigs folkelige filosofi (114); og i bogens sidste afsnit redegør De fortræffeligt for at hans folkelighed ikke havde noget politisk perspektiv i liberal forstand, for kampen mod den politiske liberalisme var for Lindberg kun et led af kampen mod den kirkelige, dvs. rationalismen; De siger også at folkeligheden hang sammen med Lindbergs patriotisme og kongetroskab – det er sikkert sandt – og ganske særligt finder De – det er næppe mindre sandt – at den fremfor alt viser sig »i en varm kærlighed til de små i samfundet og i kirken og en brændende nidkærhed for at skaffe dem deres ret« (114). Hvis det er rigtigt passer det også godt ind i Deres billede af Lindberg, som den forskrækkelige polemiker der samtidig i personlig omgang kunde udfolde den mest vindende charme (317). Men hvad jeg så ikke kan forstå er (113), at Lindbergs folkelighed har »sin rod i oplysningens demokratiske ideer«. Hvad er det for ideer? Menneskerettighedserklæringerne fra Amerika eller Frankrig? Oplysningsfilosoffernes politiske anskuelse, bygget på naturretslæren? Eller hvad menes der med oplysningens demokratiske ideer? Og hvordan går sådanne ideer i spænd med Lindbergs – af Dem (346) dokumenterede – påstand om at alle tiders ulykker skyldtes det 18. århundredes ugudelige og umoralske – også politisk umoralske – oplysningsfilosofi? Hvordan forlignes de med hans arbejde som absolutismens folkelige agitator, hans forsøg på at skrue tiden tilbage til dengang da kongemagten lå fast hos Herrens salvede, kirken var uantastet og det kopernikanske system blot en tåbelig hypotese? Lindbergs folkelighed var ganske rigtigt en ukompliceret royalistisk patriotisme og en dyb sans for de smås ret til at være fri for et vantro præsteskabs exegetiske og sogneherrelige overlegenhed eller for et politisk-akademisk-liberalt demokrati med tyngdepunkt i det højere borgerskab; denne kamp lå glimrende for hans specielle talenter, men det er at bringe uklarhed ind i dette meget klare billede at tillægge ham en arv fra oplysningstidens demokratiske ideer – det ville passe bedre til Rs. Sørensen – og det er mig umuligt at se at disse demokratiske ideer hører hjemme i arven fra faderen. Man kan godt sige at Lindberg havde social samvittighed, men det var fordi han slet og ret havde samvittighed, og fordi han stod i en kamp, hvor han havde al tænkelig brug for den samvittighed; demokratiske ideer havde han næppe.

Jeg tror at De i skyndingen har fået de demokratiske ideer galt i skrivemaskinen, men der er også et andet sted, hvor De efter min mening har villet sige det rigtige, men er kommet til at sige for meget, og da det nu engang var sagt måtte De køre videre uden at vende om og revidere – og derved kommer der noget af den samme uklarhed over billedet. Hvordan bedømmer De nemlig kalkbrænderiforsamlingerne og »gudstjenesterne« i Frederikskirken? At der var separatisme og frikir-

ketendenser blandt de vakte og ved tredivernes begyndelse også hos Lindberg, derimod aldrig for alvor hos Grundtvig, det er klart nok. 162 hedder det at i efteråret 1831 »var bruddet med statskirken allerede i realiteten sket«. Nå, siger man til sig selv, nu skal vi se gennemført en interessant tese om kalkbrænderiforsamlingerne som en frimenighedsdannelse. Des mere forbavset bliver man (163) ved at høre at Lindberg begyndte den første forsamling med at oplæse konventikelplakaten af 1741 for at vise, at der slet ikke var tale om brud, men om en fuldt lovlig gudelig forsamling; at han så prædikede om statskirkens frafald er noget andet og lader sig udmærket forene med statskirkelig pietisme. Andre ønskede et mere gudstjenstligt præg (164), og det var måske udtryk for separatisme når de indrettede forsamlingerne omtrent som en aftensangsgudstjeneste uden altergang og efter et temmelig fast ritual, og vel kalder De også (165ff.) trofast disse forsamlinger »gudstjenester«, men brugen af gåseøjne viser at De godt er klar over, at der slet ikke er tale om gudstjenester, men om gudelige forsamlinger, hvilket Lindberg da også sagde til politiet (167), som bestred pastor Siemonsens ret til at prædike ved forsamlingerne, ja han anmeldte endda for at glæde politiet og overholde forordningen, husandagterne til Trinitatis sognepræst. Det er muligvis rigtigt at Lindberg just da var på gled ud i separatisme (168), og at mange ønskede en frimenighedsdannelse omkring Grundtvig er oplagt, men foreløbig berettiger intet til at hævde påstanden (162) at bruddet i realiteten allerede var sket. Men nu har De engang sagt det og må så fortsætte til den bitre ende. Grundtvig bliver blandet ind i opgøret, lover at komme til »gudstjenesterne« (stadig anførselstegn, 171), og nu er »det åbne brud med statskirken ... umiddelbart forestående«, men altså dog ikke sket; Grundtvigs optræden syntes at »skulle føre til en lovstridig frimenighedsdannelse« (172 – og lovstridig var jo enhver frimenighedsdannelse), ja Grundtvig indså klart at kalkbrænderiforsamlingerne måtte opløses om det *ikke* skulde komme til »et lovstridigt brud med statskirken« (174). Men at forestillingen om en frimenighedsdannelse stadig står Dem i hovedet fremgår af oplysningen om at grosserer Holms loft blev indrettet til (uden anførselstegn) »kirkesal« (174, note 25); her anfører De ikke mindre end 4 kilder: 1) Grundtvigs samtale med biskop Müller (refereret i note 30), hvor der ikke står eet ord om kirkesal, men kun om forsamlingssal. Det samme gælder 2) den sene kilde, Kirkespejl, også her bruger Grundtvig udtrykkeligt kun ordet »forsamlingssal«. I 3) brevet til G. Busck siger Grundtvig kun at han med bispen blev enig om at »kalde Forsamlingerne Bede-Timer, hvad jeg umuelig kunde vægre mig ved«, og 4) det brev hvori Grundtvig lejer grosserer Holms loft for 120 rdl. pr. halvår – ikke så lidt! – nævner heller ikke et ord om kirkesal. Dvs. at dette ord som indicerer kirkebrud og gudstjeneste

er Deres opfindelse, tolket ind i kilderne, og meget naturligt brugt fordi De begyndte hele udredningen med at konstatere at bruddet i realiteten var sket. Det var ikke gudstjenester som skulde holdes på pakhusloftet (174), men gudelige forsamlinger, og det er ikke rigtigt, at Grundtvig søgte bispens tilladelse til disse »gudstjenester« – nu uden anførselstegn – for hos bispem taltes der kun om forsamlinger og bedetimer, og det var heller ikke (176) »gudstjenester« som blev holdt i Frederikskirken, selvom De siger at »på en måde var frimenigheden i Frederikskirken således blevet en kendsgerning«. Her viser det sig at De er ganske klar over, at der ikke var tale om frimenighedsdannelse, hverken formelt eller reelt, for der var ingen sakramentforvaltning, og Grundtvig var i Frederikskirken alt andet end »frit« stillet; derfor arbejdede de separatistiske da også stadig for en »rigtig frimenighed« (177), og Grundtvig mistede position i den københavnske vækkelse fordi hans forkyndelse blev så skikkelig at selv aviserne roste den. Da først Grundtvig kom ind i billedet kom alt til at dreje sig om at *undgå* kirkebrud, tanken derom har vel fyldt ham med skræk og rædsel, og Grundtvigs senere trusler om udtrædelse – de fortsatte jo regelmæssigt så længe han levede – har sikkert været fremført med en vis oprigtighed, men de har kun været alvorligt ment som en propaganda der skulde hidføre sognebåndsløsning og præstefrihed og derved gøre opholdet i den borgerligt betryggede statskirke religiøst bekvemt. Man kan godt undre sig over at Grundtvig 1832 fandt sig i det mere end magre forlig han havde tiltaget sig hos myndighederne, men Lindberg skal jo have haft en ganske anderledes kraft og konsekvens, og dog: har De i virkeligheden noget holdepunkt for at Lindberg – som begyndte med at oplæse den statskirkelige konventikelplakat for at bevise forsamlingernes lovlighed og som lydigt anmeldte dem til øvrigheden – på noget tidspunkt (trods separatistiske tendenser i forkyndelsen) for alvor har tænkt sig at oprette en frimenighed med egen sakramentforvaltning og eget præsteembede, altså overhovedet har tilsigtet et brud med statskirken, og mon ikke hans sadlen om i 1832 først og fremmest hænger sammen med erkendelsen af at *nu* var løbet kørt til ende; nu måtte kampen for symbolforpligtelsen føre til en frimenighedsdannelse, og det kunde, vilde eller turde han ikke gå med til, af respekt for kirkens orden, for præsteembedet, for kongen og enevælden eller fordi han overhovedet ikke var i stand til at skelne radikalt mellem statskirke og Kristi kirke? Og i denne nødssituation fandt han en udvej ved at slå sig på den kirkelige anskuelse. De taler (201 f.) om hans pludselige omvendelse, men begrundet ikke denne omvendelses psykologiske forudsætninger nærmere, henviser blot til at Grundtvig ikke kan have betragtet Lindbergs hidtidige kamp med sympati og at Lindberg »efterhånden må have indset det berettigede i hans stilfærdige kritik« (202). At *det* kan være et moment i omvendelsespro-

cessen (ligesom Visbyprocessen) nægter jeg naturligvis ikke, men hele forklaringen tror jeg heller ikke det er; den må snarere søges i at Lindberg erkendte umuligheden af et virkelig radikalt skridt i retning af frimenighedsdannelse, og dermed begreb han omsider at kirkekampen i sin hidtidige fase var endt i en fuldkommen blindgade.

Jeg mener at De dygtigt har udredet de indviklede københavnske forhold omkr. 1830–32 og ser derfor med stor forventning hen til det specielle arbejde De derom skal udgive; men De er nok lidt rap til at få ideer som klinger vel flot og kan sættes lovlige dramatisk op. Deres fremstilling bliver derfor let lidt sløret, kendsgerningerne passer ikke helt til ideerne, og helt opgive ideerne vil De heller ikke; thi stædighed hører til Deres karakteregenskaber – som forfatter. Den stadige oscilleren (162–79) mellem kirkebrud og åbent eller lovstridigt kirkebrud, mellem frimenighed og rigtig frimenighed, mellem kirkesal og forsamlingssal etc. viser at De har lagt situationen omkr. forsamlingerne 1831–32 lidt for hårdt op; fremstillingen har fået en svag biklang af det skurrende, og – hvad der er vigtigere – De går glip af et psykologisk rimeligt motiv for Lindbergs pludselige og begejstrede (201) omvendelse til den kirkelige anskuelse og den kirkelige frihedspolitik som deraf kunde afledes.

For jeg mener – og det er det sidste jeg skal diskutere med Dem – at Lindberg anlagde den kirkelige anskuelse fordi han i sin nød fik brug for dens kirkepolitiske konsekvenser; vi er ganske enige om at han anlagde den og at de første sikre vidnesbyrd derom findes i sommeren 1832 og helt klart i programartiklen til Nord. Kirketid. i jan. 1833; *men* mener De at Lindberg nogensinde virkelig forstod den kirkelige anskuelse til bunds? Vi kan også sige: forstod han den som Grundtvig forstod den, og hvis ikke, var det da ikke fordi han var kommet til den ad kirkepolitisk vej?

Det er vist rigtigt hvad De (206, jfr. 211) indvender mod Dr. Høirup at Lindberg i Historiske Oplysninger af 1830 endnu anså trosordets apostolicitet for et historisk, ikke et kirkeligt spørgsmål, at det altså drejede sig om et led i den almindelige teologiske reoprindelse, ikke om den kirkelige anskuelse; videre at programartiklen af 1833 har en klar opfattelse af at det »levende ord« er det som »ledsager« sakramenterne, at kætteri kun er hvad der strider mod apostolicum etc. (207f.). Men det er ikke derfor givet at han – som det hedder i konklusionen (363) – »fuldt og helt« tilegnede sig den kirkelige anskuelse, hvilket yderligere defineres i Deres summary (366) – således: »this means that he no longer looked upon the Bible as the Word of God; the Word could be heard only in the Apostolic Creed at baptism«. Det sidste er nu en meget summarisk gengivelse af den kirkelige anskuelse der jo også kender andre ord af Herrens mund end dåbsordet, og desuden mener De

jo (213) at ikke påstanden om »mundsordet«, men selve kirketeorien var det afgørende for Lindberg; i den nuværende kirkes eksistens finder han sin trøst; *den* sætter han sin lid til. Jeg skal først bemærke at det igen virker flimrende når De ud af disse kirke-betragtninger leder at Lindberg (313) var endt i en »katolsk kirkeopfattelse«; jeg er ikke klar over hvor meget der menes med »katolsk« heller ikke når De andetsteds understreger at der i selve den kirkelige anskuelse ligger noget »katolsk«; det betyder åbenbart ikke romersk-katolsk, for Lindberg vilde trods den højkirkelige ordinations- og embedsbetragtning (som kampen mod de vaktet sekterisme tvang ham (og Grundtvig?) ud i, ialtfald i 1830'erne, og som prægede hele det ældre slægtled af grundtvigske præster) dog ikke vide af kirken som et hierarkisk samfund. Men hvad betyder da »katolsk«? Blot i almindelighed noget fælleskirkeligt? med tendens til interkonfessionalisme? en slags økumenik på apostolicums grund som man kender den senere i århundredet? Jeg kan ikke se at hvad De (213) og andetsteds meddeler om Lindbergs syn på kirken går ud over f. ex. C. A. VII–VIII, og netop fordi man – både i vakte og i konservativt kirkelige kredse i det 19. århundrede – vidt og bredt mente at grundtvigianisme var et forstadium til katolicisme burde De vel noget bestemtere have sagt i hvilken forstand den kirkelige anskuelse rummede et stykke katolicisme, og hvad De mener med at Lindberg 1835 var endt i en katolsk kirkeopfattelse. De anser det ikke for et tilfælde at Lindbergs svoger konverterede til Rom, nej, det kan nok være; i note 41, p. 121 har De udtrykkeligt citeret hans egne ord for at han ialtfald selv følte sig ledet derhen af Grundtvig; det er der mange der har sagt – den sidste jeg mindes er Peter Schindler i Vejen til Rom 1949 – og fra højkirkelig side foreligger adskillige stridsskrifter mod grundtvigianismens på dette grundlag.

Men dernæst: det er sandt at Lindberg var kirkepolitiker, ikke dogmatiker (214) og at en abstrakt (hvorfor ikke konkret?) redegørelse for hans udformning af den kirkelige anskuelse ikke har interesse – *med mindre* det da skulde vise sig at han slet ikke havde forstået denne anskuelse til bunds, men blot kirkepolitisk har haft afgørende brug for den; i så fald måtte det nemlig være en legitim forskningsopgave i et skrift som Deres, og en opgave som De ikke til fulde har løst, at skildre hans stilling til den kirkelige anskuelse.

Den er jo ikke blot hvad De af og til kalder apostolicums-teorien, eller dogmet om ordet af Herrens egen mund, deduceret frem ved det logisk-rationelle principium contradictionis eller modsigelsens grundsætning. Den kirkelige anskuelse er først og fremmest en *profeti* som hviler på en genuin religiøs-kultisk erfaring; altfor tit er den kirkelige anskuelse af Grundtvig selv, og da des mere af venner og efterfølgere, gjort til dogmatik og endda til jura, men i sit væsen er den kult-

religion og skal ikke forstås ud fra en teologisk debat indenfor den lutherske kirke, men ud fra religionshistoriske paralleller. I kultens drama, i de sakramentale handlinger skaber den opstandne og levende Kristus sin menighed; i dåben bliver den til, i nadveren forener han sig bestandig på ny med den og dermed voxer menigheden som Kristi åndelige legeme sig sammen med ham selv som hovedet; fuldendelsen af denne væxt er eet med Kristi genkomst. Man begriber ikke den kirkelige anskuelse før man har fattet at den hviler på et sakramentalt syn, udsprunget af kultoplevelsen. Deraf afledes så resten, og under denne afledningsproces får først dogmatik og siden jura hvad der tilkommer dem, og mere til.

Den kirkelige anskuelser religiøse baggrund i kultdramaet mærker man ikke meget til i Deres bog som jo heller ikke handler om Grundtvig, men om Lindberg, og jeg betvivler at Lindberg nogensinde har forstået det afgørende hos Grundtvig og tror at denne mangel på forståelse er forklaring på mangt og meget – også i Deres bog.

Først hører vi (220) at de vakte opfattede den kirkelige anskuelse som en ny lov, ikke (som hos Grundtvig) et befriende evangelium; det er jo soleklart; de vakte omkr. 1830 så i anskuelser en lov hvormed der kunde holdes opgør med rationalistiske præsters vantro, ganske som de vakte omkr. 1530 greb den reformatoriske bibelopfattelse som en *lex nova* hvormed man kunde bekæmpe de katolske præster og om muligt forjage dem af kirken. I Niels Knud Andersens disputats om københavnerbekendelsen vil De kunne finde slående paralleller til hvad De skriver p. 220. Og at trosbekendelsesteorien gav bl. a. de sjællandske og fynske vakte et fast »ståpunkt« (jfr. 264) overfor præsterne er vist nok. Men hvad gjorde Lindberg? Vel omtrent det samme! De siger ialtfald (228) at han opfattede det levende ord som »en samling trosætninger, den kristne med nødvendighed må holde for sande, om han vil have »fuld sikkerhed««, ja De dokumenterer (231) at hans rastløse roden i gamle alter- og lærebøger for at fastslå trosbekendelsens uændrede text gennem tiderne var et forsøg på at »godtgøre »det levende ords« uforanderlighed ved hjælp af skrevne formularer«, og når han fortsatte med den metode (som i striden om det lille »e«) drager De med rette den slutning at det faldt ham såre svært at skelne mellem det levende og det skrevne ord. Også Grundtvig kunde jo tale om trosordet som »salighedsvilkår«, men eftervise det levende ord ved hjælp af papirlapper indlod han sig dog ikke på; for ham hvilede alt på den kultisk-sakramentale erfaring og dens logiske underbygning med selve det han kaldte helligåndens logik, altså det rationelle princip, modsigelsens grundsætning.

Allerede Lindbergs historiske undersøgelser over trosbekendelsens text viser at han ikke, og slet ikke »fuldt og helt«, havde fattet den kir-

kelige anskuelse; men afgørende forekommer det mig at være (hvad De nævner 328) at Lindberg giver baptismen ret i at NT næsten ikke nævner barnedåb, og at Kristus selv (Mt. 28.19f.) nævner »lære« før »døbe«, hvilket betyder at omvendelsen og den personlige tros bekendelse går forud for dåben og betinger den. Det kunne Rs. Sørensen og mange andre have sagt, og det viser sandt nok at Lindberg havde baptistiske tendenser, men da han så giver sig til at holde opgør med baptismen (330ff.) om dens dåbsteologi (som bl. a. netop hviler på rækkefølgen af »lære« og »døbe« i Mt. 28), er det så den kirkelige anskuelse han slår den i hovedet med? Vel er det ej – til trods for at både De og han (333) anser kirkebegrebet for det vigtigste i opgøret med baptismen. Dermed vilde man jo også komme til kort for baptismen bestrider som bekendt ikke troen på en hellig, almindelig kirke. Nej, det afgørende argument er det som De så interessant har fremdraget (332): at Lindberg giver sig til at ransage skrifterne for at se om det forholdt sig som baptisterne mente med rækkefølgen af tro og dåb, og tilsidst nedkom han med en splinterny og på filologiske argumenter bygget oversættelse af Mt. 28.19f., en oversættelse som siden blev officiel og ifølge hvilken »lære« og dermed »tro« ikke går forud for »døbe«, men følger efter. Men er det at bekæmpe baptismen med den kirkelige anskuelse? Er det ikke at slå den på dens egen mark ved hjælp af skriftteologi og lærde undersøgelser af de berygtede papirlapper? Og er den der ikke blot forstår apostolicum som en ny lov, en samling trossætninger som salighedsvilkår, men som også overfor baptismen argumenterer med skrift og filologi, virkelig, »fuldt og helt«, den kirkelige anskuelses mand? Har han overhovedet nogensinde fattet det kultisk-sakramentale syn? Er han kommet længere end til kirkepolitik, jura og dogmatik? Og skyldes den bristende forståelse ikke at han fik øje på anskuelserne fra dens kirkepolitiske aspekt og *det* forstod han, men resten havde han alle dage tydeligt besvær ved at komme til rette med. I den klemme han selv kom i gennem forsamlingerne af 1831–32 og siden i forsøget på at redde de vakte for kirken og Grundtvig blev anskuelserne ham til hjælp, men til bunds forstod han den ikke. Derfor tror jeg også, at De tager Kierkegaards (214) ros til Lindberg på Grundtvigs bekostning for alvorligt; ironien har heller ikke her forladt ham, og ligesom De andetsteds – som jeg har givet eksempler på – har absoluteret Deres i det væsentlige forstandige og velunderbyggede teser for meget, således har De – mener jeg – ikke ført afgørende bevis for at Lindberg »helt og fuldt« var den kirkelige anskuelses mand.

Der var også andre ting, jeg gerne ville have diskuteret med Dem, f. ex. om hvor meget der skal lægges i den hyppigt anvendte gløse: »det grundtvig-lindbergske parti«, men tiden er gået, og vi er alle trætte og sultne. Jeg skal derfor slutte hvor jeg begyndte.

Du ved, kære præses, at blandt alle de lykønskninger dagen vil bringe kan du ikke få nogen oprigtigere eller hjerteligere end den som kommer fra mig. Siden du for 13 år siden begyndte dine studier har jeg haft lejlighed til at følge og på mange måder arbejde sammen med dig, såvist ikke blot i snæver faglig forstand; jeg har megen grund til at sige dig tak for de år, og den bog vi idag har diskuteret har det været mig til stor oplivelse at arbejde med; jeg har i den mødt samme arbejdsglæde og oplagthed som jeg kendte så vel. Det er jo godt at du har dokumenteret både lærdom og metodisk evne, at du kan faget kort sagt, og til din bog og den titel som følger ønsker jeg naturligvis først og fremmest til lykke, men dertil føjer jeg et ønske for din fremtid. Det bliver jo nok ikke *disse* problemer som kommer til at stå i forgrunden, men jeg kan ikke tænke mig andet end at som du vil få rundeligt brug for dine rige evner til undervisning i faget – evner som du må vide har været meget påskønnet her på stedet – sådan vil der, uden at hverken du eller jeg idag kan sige hvordan, åbne sig helt nye og spændende forskningsopgaver for dig. *Dem* ønsker jeg dig lykke til, og *gør* det så meget des gladere fordi jeg kender dine ikke blot faglige, men personlige kvalifikationer. »Menneske først« – det gælder vel også i videnskaben, i forskning som i undervisning. Derfor: hjerteligt til lykke.

P. G. Lindhardt.

ET BIDRAG TIL SYSTEMSKIFTETS HISTORIE

OVERPRÆSIDENT VALDEMAR OLDENBURGS HENVENDELSE

TIL CHRISTIAN IX I APRIL 1901

Ved folketingsvalget den 3. april 1901 led højrepartiet et alvorligt nederlag. Oppositionen mod den siddende højre-regering, der havde Hannibal Sehested som chef, samlede 173.000 stemmer og opnåede 106 mandater, medens højre med 56.000 stemmer kun opnåede 8 mandater. Samtidig var regeringens politiske grundlag i landstinget i året 1900 blevet svækket ved dannelsen af gruppen »de otte«, der senere fik partibetegnelsen »de frikonservative«. Det var en vidt udbredt opfattelse, at det nu var nødvendigt at lade venstre komme til magten. Blandt dem, der følte sådan, var også Københavns overpræsident, V. Oldenburg. Han fandt det påkrævet med den autoritet, der lå i hans embede, at anbefale den gamle Christian IX nu at lade oppositionen komme til magten. Det varede imidlertid flere måneder, før systemskiftet fandt sted. Først den 24. juli 1901 udnævntes ministeriet Deuntzer. Overpræsident Oldenburgs henvendelse forløb ikke uden mislyd, som det fremgår af beretningen, der er nedskrevet inden minister-skiftet. En efterskrift, dateret 12. august 1901, da systemskiftet var en kendsgerning, viser, at det gode forhold mellem kongen og overpræsidenten snart blev genoprettet. Foruden denne efterskrift samt et brev, der var vedlagt beretningen, meddeles også to avisartikler, som der refereres til i teksten.

Valdemar Oldenburg (1854–1918) begyndte sin embeds-karriere som auditør; fra 1871–77 var han vicepolitidirek-tør i København, derefter var han byfoged i Odense og fra 1888 birkedommer i Nordre Birk, indtil han i 1900 blev overpræsident i København. Dette embede beklædte han indtil 1910. Han skildres som en korrekt, dygtig, myn-dig og tillige human embedsmand, med stor interesse for filantropisk og social virksomhed.

Det her meddelte stykke er et uddrag af et større manu-skript med titlen »Nogle Bidrag til en levnedsskildring af Valdemar Oldenburg. Samlet mange steder fra af hans søn Paul Oldenburg«. (1943). Manuskriptet er i familiens eje og Jyske Samlingers redaktion takker Valdemar Olden-burgs sønnesønner for tilladelse til at trykke dette bidrag til systemskiftets historie.

Efter Udfaldet af Folketingsvalgene d. 3. April 1901 blev det min Overbevisning, at det nu var nødvendigt at tage et Ministerium af Venstre. Ikke alene vilde Landets Interesser lide ved en Udsættelse, da Systemskiftet dog inden lang Tid vilde være uundgaaeligt, men det

samme vilde blive Tilfældet med Kongemagten og Kongens Prestige. Derimod vilde det endog styrke Kongens Prestige, dersom han vilde fremkalde Forandringen nu. Opsættes det indtil Uundgaaeligheden absolut foreligger, vilde Forandringen stærkere faa Karakter af at være fremtvungen. Dertil kommer, at med Kongens høje Alder kunde et Tronskifte let indtræde, og vi kunde da faa det uhyggelige Syn, at Kronprinsen maatte strides med Rigsdagen om sin Civilliste.

Kongen har flere Gange forhen talt til mig om Muligheden af at maatte tage et Venstreministerium uden at jeg under saadanne Samtaler udtalte nogen Mening i den Retning. Nu besluttede jeg at søge Audiens, hvad jeg jævnlig har gjort paa den Tid af Aaret for at hilse paa Kongen, og, hvis Samtalen gav Lejlighed dertil, udtale min ovennævnte Mening. Men for at optræde med fuld Loyalitet underrettede jeg skriftligt min foresatte Minister, Bramsen¹), om mine Tanker, idet jeg tilføjede, at dersom det var ham imod, at jeg udtalte mig saaledes for Kongen, vilde jeg helt undlade at søge Audiens. Fra Bramsen fik jeg da indlagte Brev af 12. April, hvori han billiger min Tanke²). – I de samme Dage havde jeg truffet Hagemann³) og for ham omtalt, hvad jeg paatænkte. Han bestyrkede mig paa det ivrigste deri, idet han tilføjede, at jeg maaske derved kunde forebygge et af »Politiken«s Kreds og Andre paatænkt Folketog til Kongen for at paavirke ham til Ministerskiftet. At slige Demonstrationer var paatænkte, havde jeg ogsaa hørt fra anden Side foruden at det var umiskendeligt, at Agitationen mere og mere rettede sig mod Kongen selv. Jeg vilde saare gerne bidrage til at forskaane min gamle Konge, hvem jeg altid har været en tro Tjener og som har vist mig megen Venlighed og Naade, for sligt.

Den 15. April havde jeg Audiens. Lejligheden til at tale om den politiske Situation frembød sig let under Samtalen. Jeg udtalte da, at det nu var min Mening, at Hs. Majestæt burde tage et Venstreministerium, hvad dog sent eller tidligt vilde blive nødvendigt og derfor helst maatte ske nu efter Kongens eget Initiativ. Jeg tilføjede, at jeg havde den største Agtelse for de nuværende Ministres Dygtighed og tildels stod dem personligt nær, at jeg godt saa Betæneligheden ved et saadant Systemskifte, hvorved jeg som uforandret Højremand og ikke sympathiserende med »de Otte« ikke kunde glæde mig, men at jeg betragtede det som uundgaaeligt; endelig bemærkede jeg gentagne Gange, at Hs. Majestæt selvfølgelig burde have Tid og Ro til at overveje sin Beslutning. Kongen, som forøvrigt udtalte sig bittert om »de Otte«, navnlig

¹) Bramsen, Ludvig Ernst (1847–1914). Direktør, folketingsmand (højre) 1892–98. Indenrigsminister 1899–1901. Landstingsmand 1906–14.

²) Dette brev er ikke fulgt med optegnelsen.

³) Hagemann, Gustav Adolph (1842–1916). Ingeniør og industrimand. 1882 valgtes Hagemann til medlem af borgerrepræsentationen i Kbh. på den liberale liste og bestred dette hverv til 1902.

de iblandt dem, der ere kongevalgte, hørte særdeles venligt paa mig, udtalte, at han selvfølgelig selv havde tænkt over dette Spørgsmaal, og efter at Samtalen, stadig venligt fra Kongens Side, var fortsat i nogen Tid, endte den med de Ord fra H.s. Majestæt: »Ja, nu kan vi jo se i Løbet af Sommeren«. Jeg kunde heraf umuligt faa andet Indtryk end at et Ministerskifte i den angivne Retning mulig vilde ske i Sommerens Løb, og jeg omtalte ikke, hvad jeg havde erfaret om paa-tænkte paatrængende Demonstrationer. Jeg mente ikke at kunne sige til Kongen, at han udsatte sig for sligt, hvis han ikke tog et Venstreministerium. Dette vilde lyde lidt skræmmende, og efter Hs. Majestæts Karakter viger han allermindst for Sligt. –

Det var jo givet, at hvis jeg vilde opnaa mit Formaal at hindre Demonstrationen maatte jeg omtale for Hagemann mit Indtryk af Samtalen med Kongen. Imidlertid vilde jeg dog først meddele Kronprinsen, som jeg vidste, at jeg vilde se Onsdag 17. April paa Skydebanen, hvad jeg havde sagt til Kongen. Dette gjorde jeg da ogsaa efter Middagen. Det var klart nok, at min Handlen ikke fandt Hs. kgl. Højheds Bifald. Han syntes ikke at dele min Mening om Nødvendigheden af et Systemskifte men han var ikke uvenlig. Jeg har senere hørt, at han fandt min Optræden uklog.

Samme Aften fortalte jeg ogsaa Prins Valdemar⁴⁾, at jeg havde raadet Kongen til at tage et Venstreministerium, hvortil Prinsen aabenbart i fuld Overbevisning svarede, at det var jo fortræffeligt gjort. Endelig fortalte jeg ved samme Lejlighed Rosenstand⁵⁾ om Samtalen med Kongen, at jeg af denne havde faaet det ovennævnte Indtryk, og jeg tilføjede, at jeg vel maatte kunne omtale dette. Rosenstand, til hvem jeg som bekendt har staaet i et snart 50aarigt Venskabsforhold, og som ogsaa havde hørt om de omtalte Demonstrationer, hvad han dog, – sikkert med Urette, thi Meningen var sikkert alvorlig nok, – tillagde mindre Betydning, svarede mig, at naar jeg virkelig havde faaet dette Indtryk maatte jeg ogsaa kunne omtale det. Først derefter skrev jeg samme Aften til Hagemann, hvilket Indtryk jeg havde bragt fra Audiensen hos Kongen og overlod ham efter Diskretion at benytte denne Meddelelse til Forebyggelse af Demonstrationerne. Af Hagemanns vedlagte Svarskrivelse af 18. April fremgaar, at han har fundet det nødvendigt at bruge lidt for stærke Ord om mit Indtryk, men under en Samtale nogle Dage senere, under hvilken vi var enige om, at enhver Meddelelse i Aviserne maatte undgaas, fortalte han mig, at Demonstrationerne var opgivne og at Venstrebladenes Agitation vilde mildnes og saaledes et af Formaalene med min Optræden naaet.

⁴⁾ Valdemar (1858–1939). Prins af Danmark. Søn af kong Christian IX, gift 1885 med prinsesse Marie af Orleans (1865–1909).

⁵⁾ Rosenstand, Frantz Ferdinand Vilhelm (1836–1910). Gehejmekonferensråd, kabinetssekretær 1885–1910.

Venstrebladene holdt Løftet, Agitationen standsede eller blev dog kendelig mildere. Derimod fremkom der i Højres Provinsblade en Række usande og ganske forvirrende Meddelelser om min Audiens hos Kongen. Jeg har ikke set nogen af disse Meddelelser men fandt dog Anledning til at søge Konseilspræsident Sehested⁶⁾ for at give ham en Fremstilling af Sagens rette Sammenhæng. Han var imidlertid rejst til Broholm, saa at jeg ikke traf ham, og jeg lod dermed Sagen bero.

Saa indeholdt Politiken for 27. April, der vedlægges, en Meddelelse efter Aalborg Amtstidende, hvis Indhold det erklærede for rigtig, men hvori der stod, at efter Kongens Udtalelse til mig maatte det betragtes som *sikkert*, at der snart maatte blive indsat et Venstreministerium. Dette var jo ikke mine Ord, men hvorledes skulde jeg faa dem berigtigede? Samme Dag kom min Fætter Carl Rothe⁷⁾, Redaktør af »Samfundet«, til mig for i Anledning af »Politiken«'s Artikel at faa Sandheden at vide. Den fortalte jeg ham, særlig at jeg kun havde sagt, at mit Indtryk kun var, at der *muligvis* kunde ventes et Ministerskifte i Løbet af Sommeren. Vi redigerede i Forening en Artikel, som jeg tillod ham at offentliggøre, hvad ogsaa skete samme Aften, men at det skete i officiel Form særlig med udhævet Tryk, laa udenfor min Tanke, og det havde jeg ikke tilladt. Det er C. Rothes eget Indfald. Bladet vedlægges. Jeg ved ikke, om Artiklen er optaget i andre Blade. — — —

Fredag 3. Maj var jeg til Taffel paa Amalienborg ved Storchertugen af Mecklenburgs Besøg. Kongen drak Glas med dem, der høre til samme Kategori som jeg, hvad han ogsaa plejer at gøre med mig, men denne Gang sprang han mig over, saa at jeg fik en Anelse om, at jeg havde tabt Hs. Majestæts Naade, hvorom jeg snart skulde faa Vished. Under Kuren efter Taflet, medens jeg stod sammen med Indenrigsminister Bramsen, General Hedemann⁸⁾ og Herman Trier⁹⁾, udbrød Kongen, idet han forlod min Sidemand og henvendte sig til mig, med høj Røst: »Jeg har en Høne at plukke med Dem, vi har talt sammen, det er kommet i Avisen, jeg har læst det i Flensborg Avis¹⁰⁾).

Jeg: »Jeg tror at kunne forklare mig for Deres Majestæt«.

Kongen: »Det havde jeg ikke ventet af min Overpræsident, hvem jeg altid har holdt for en kongetro Mand«. *Jeg:* »Det tror jeg at være endnu,

⁶⁾ Sehested, Hannibal (1842–1924). Stamhusbesidder, landstingsmand (højre) 1882–1910. Konsejlspræsident og udenrigsminister 1900–1901.

⁷⁾ Rothe, Carl Ludvig Kirstein (1859–1923). Forfatter og journalist. Redaktør af det nærmest frikonservative dagblad »Samfundet« 1899–1902.

⁸⁾ Hedemann, Marius (1836–1903). Generaløjtnant og kommanderende general i 1. generalkommandodistrikt. 1887–92 folketingsmand (højre) og fra 1893 kongevalgt landstingsmand.

⁹⁾ Trier, Herman (1845–1925). Politiker og pædagog. Folketingsmand (venstre) 1884–87 og 1890–1909. 1898–1907 formand for Københavns borgerrepræsentation. Medlem af landstinget 1909–1924.

¹⁰⁾ Artikel i Flensborg Avis 30. april 1901 med overskriften: »Københavns Overpræsident hos Kong Christian«.

Deres Majestæt«. *Kongen*: »Farvel«. Derefter gik Kongen til den næste. Dette er nøjagtig, hvad der blev sagt. Det bemærkedes i Salen, at Kongen var vred, men ingen har dog formentlig hørt Udtalelsen i Enkelthederne, da mine Sidemænd trak sig tilbage. Heldigvis skulde strax efter Alle bryde op.

Jeg følte mig i høj Grad rystet. Af Trier, med hvem jeg kørte bort, tog jeg Løfte om Tavshed, for at jeg i alt Fald kunde overse Situationen, og dette Løfte har han sikkert holdt. Med Bramsen har jeg ikke nærmere drøftet Situationen, men han har ikke vist mig mindre Velvillie. Kongen har fortalt Rosenstand og flere, f. Ex. Prinsesse Marie¹¹⁾, at han havde givet mig en følelig Tilrettevisning. Rosenstand, med hvem jeg næste Aften ved den østrigske Fest talte derom, lovede at lægge et mildnende Ord ind hos Kongen, men jeg betvivler, at dette er lykkedes ham, selv om han har forsøgt det. Jeg har ikke senere set Kongen og har vel intet andet at gøre end at forholde mig taus. Jeg tænkte paa at søge min Afsked men det vilde kun have gjort ondt værre, omend ikke for mig. Jeg har ikke fortalt Begivenheden, før jeg hørte, at Kongen omtalte den, og da senere mange har talt til mig om den, men alle paa forskellig Maade og Ingen med et rigtigt Referat, har jeg her nedskrevet en korrekt Fremstilling af alt, hvad der er forefaldet.

Jeg tør jo ikke sige, at jeg føler mig fornærmet af Kongen. Han er min Konge, og har i Tidens Løb vist mig megen Naade. Men jeg kan ikke tilbageholde, at jeg føler mig i høj Grad saaret ved saaledes efter snart 40 Aars tro Tjeneste, uden at blive hørt, i Overværelse af Rigets højeststillede Mænd, i min Stilling og i min Alder og som Kongens Gæst at blive tilrettevist som en Skoledreng. Jeg er ude af Stand til at se, at jeg har forskyldt en saadan Straf eller overhovedet har noget at bebrejde mig i denne Sag. Min Retfærdiggørelse maa indeholdes i ovenstaaende Redegørelse. Den eneste Fejl skulde være Artiklen i »Samfundet«, og det synes Rosenstand at mene; men foruden at den officielle Form er brugt uden mit Vidende, maa det dog godtgøres, at det, selv under saa sensible Forhold, i Betragtning af, at jeg *maatte* tale, er en Forbrydelse mod de Hensyn, der skyldes Kongen, offentlig at modsige, at Kongens Ord til mig efterlade det Indtryk, at der sikkert kunde ventes et Ministerskifte og i Stedet derfor at sætte det rette Ord »*muligvis*«. Jeg kunde have tiet, men hvorledes var saa det hele blevet opfattet efter »Politiken«'s Artikel?

Lad nu det ovenstaaende tale for sig selv. Det er for mig ingen Spøg saaledes pludselig at tabe Kongens Naade. Og det med Urette og miskendte. Selv om nogen kunde mene, at Artiklen i »Samfundet«

¹¹⁾ Se note 4.

var en Fejl, er dette i hvert Fald en forsvindende Fejl i Sammenligning med den meget strenge Straf. Dette kan nu henligge. Ligger det her endnu ved min Død, kan det jo brændes. Efter Kongens Karakter genvinder jeg neppe nogensinde hans Velvillie.

12. August 1901.

Min Forudsigelse i de sidste ovenstaaende Linier slog ikke til. Efter at det nye Ministerium er dannet besluttede jeg at gaa til Kongen. Først henvendte jeg mig dog til Rosenstand d. 10de for at høre hans Mening. Han var ikke ganske sikker paa Udfaldet men lovede at tale med Kongen. Samme Eftermiddag fik jeg fra ham det vedlagte Kort, hvori han skriver, at jeg trygt kunde fremstille mig til Audiens. Dette gjorde jeg da i Dag. Jeg sagde til Kongen, at jeg siden den 3. Maj havde været forpint ved Tanken om, at jeg havde tilsat den Naade, som Hs. Maj. altid i saa rigeligt Maal havde skænket mig, — at hvad jeg i Foraaret havde gjort var sket i den bedste Hensigt men at jeg jo maatte have fejlet, hvorfor jeg nu bad om Hs. Majestæts Tilgivelse. Kongen svarede strax, at det gjorde ham ondt, at jeg saa længe havde ladet mig pine af, hvad der fra hans Side forlængst var glemt og tilgivet, og han tilføjede, at jeg jo var en loyal Mand, en dygtig Embedsmand, tilmed kendte han mig som en elskværdig Mand, som havde opdraget mine Børn godt. Jeg takkede varmt og tilføjede, at jeg fuldt vidste, at naar Kong Christian den Niende havde sagt, at det var glemt, saa *var* det glemt, og derom kunde jeg altsaa forsikre dem, som vilde tale derom. — — —

Hermed endte Samtalen. jeg har altsaa atter genvundet den gamle, elskværdige Konges Velvillie, og dette er mig en Lettelse og Glæde.«

Brev fra G. A. Hagemann til V. Oldenburg.

København, den 18. April 1901.

Kære Hr. Overpræsident.

Det er meget elskværdigt af Dem at sende mig Deres Meddelelse af 17de, Aften. Mange Tak derfor. Men endnu mere Tak, fordi De gjorde det vigtige Skridt, hvorom Brevet bringer Meddelelse. Jeg skal gemme Brevet som et Bevis paa, at De, i et alvorligt Øjeblik, har grebet ind i Begivenhedernes Gang og søgt at føre dem den Vej, som — nu — alle ere enige om er den rette. Gid det maatte vise sig at være den rette.

Jeg vil, med den Tilladelse der er mig givet, søge at berolige de Sind, der ellers maatte være tilbøjelige til at gribe stærkere ind i Udviklingen. Skulde jeg i denne Gerning komme til at bruge Brevet noget stærkere end De maatte ønske, beder jeg i Forvejen om Tilgivelse derfor.

Med mange Tak og venlige Hilsener, ogsaa til Deres unge Husboere.

Deres hengivne

G. A. Hagemann.

Uddrag af Artikel i »Politiken« 27. April 1901.

Ministerrygterne.

Efter hvad vi har god Grund til at antage, forholder det sig rigtigt nok, at Overpræsident Oldenburg har søgt Audiens hos Kongen og har haft en politisk Samtale med ham. Under denne er der faldet saadanne Udtalelser fra Kongens Side, at det maa antages for sikkert, at et Ministerskifte vil ske i Løbet af et Par Maaneder. Man vil næppe forsøge at danne noget Ministerium uden Tilslutning indenfor Reformpartiet, og da en saadan Tilslutning ikke vil være at opnaa, med mindre det bliver et virkeligt Venstreministerium, der dannes, er Sandsynligheden for et saadant i Øjeblikket størst. Dog gør man bedst i at være belavet ogsaa paa den Mulighed, at det kan drive over denne Gang, som saa mange Gange før. Efter alt, hvad Venstre har oplevet hidtil, er det bedst ikke at tro fast paa noget, før man ser det. Det gælder blot om, at Venstre i de nærmeste Dage, som hidtil, holder sin Sti ren, og i en saa Henseende er der ingen Fare.

Artikel i »Samfundet« 27. april 1901.

MINISTERSKIFTE?

Overpræsidenten hos Kongen.

Der verserer for Tiden, Mand og Mand imellem, talrige Rygter angaaende en Audiens, som Københavns *Overpræsident* for nogen Tid siden har haft hos *Hans Majestæt Kongen*.

Disse Rygter, som ogsaa har fundet Vej saavel til Provins- som Hovedstadspressen, gaar ud paa, at Overpræsident *Oldenburg* efter Bemyndigelse af Københavns Kommunalbestyrelse har søgt denne Audiens for, i Kommunalbestyrelsens Navn, at anmode Hans Majestæt om at afskedige Ministeriet *Sehested* og overdrage til Venstrepartiet at danne en ny Regering.

Under denne Audiens, som efter Rygtet overværedes af Hans kongelige Højhed *Kronprinsen*, skulle Hans Majestæt da have givet bestemt Tilsagn om et Regeringsskifte i nævnte Retning, saa snart han var vendt tilbage fra sin forestaaende Baderejse.

Disse Rygter er stærkt overdrevne og savner for en væsentlig Grad Holdepunkter i det virkelig passerede.

Derimod er det sikkert, at Overpræsidenten under en Audiens hos Hans Majestæt Kongen midt i April havde Lejlighed til at udtale som sin Overbevisning, at Tiden nu var kommen til at foretage en Systemforandring og overdrage til Oppositionen at danne et Ministerium, samt at Kongens Udtalelser hos Overpræsidenten efterlod det Indtryk, at et saadant Systemskifte muligvis kunne ventes i Løbet af Sommeren.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetsadjunkt, cand. mag. H. P. Clausen, arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, landsarkivar, cand. mag. Carl Lindberg Nielsen, bibliotekar, cand. mag. Niels Åge Nielsen, arkivar, cand. mag. Aa. Rasch, arkivar, mag. art. V. Sjøqvist.

Kund Banning: En landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensen ungdom og lærergerning 1799–1844. (Kirkehistoriske studier II. rk., nr. 3, Gads forlag, 1958). 131 s.

Knud Banning: Degnekristne. En Almuerejsning. En Studie over den gudelige Vækkelse på Sydvestsjælland med særligt Henblik på Skolelærer Rasmus Sørensen Virke. (Kirkehistoriske studier II. rk., nr. 4, Gads forlag, 1958). 375 s.

Flere af vore kirkehistorikere har i de senere år sat megen påskønnelsesværdig energi ind på at samle og bearbejde kilderne til de gudelige vækkelsers historie. Knud Bannings to bøger om Rasmus Sørensen og hans stilling i den religiøse bevægelse på Sydvestsjælland, fortrinsvis i 1830'erne, er en frugt af dette arbejde.

Den største af bøgerne har skaffet forfatteren den teologiske doktorgrad ved Københavns Universitet. I den er hans synspunkter formuleret og underbygget, mens den mindre afhandling belyser Sørensen som pædagog og giver en skildring af hans færden, før han i 1827 blev lærer i Venslev, hvor han kom ind i det religiøse røre i egen omkring Holsteinborg. Det ser ud til, at Banning selv tillægger denne afhandling sekundær betydning i forhold til disputatsen, hvor hovedtesen er fremlagt. »En landsbylærer« bygger på disputatsens opfattelse af Rasmus Sørensen og indeholder stof, som forfatteren åbenbart ikke har fundet relevant for formuleringen af sin tese. Som vi skal se i det følgende, svækker det i nogen grad forståelsen af Rasmus Sørensen personlighed og dermed og-

så af hans virksomhed i forbindelse med den gudelige vækkelse, at stoffet således er fordelt på to bøger. Her vil de derfor blive behandlet under ét.

Det må straks siges, at Banning i de to afhandlinger har fremlagt et omfangsrigt og vigtigt materiale, der giver os en ny og indtrængende forståelse af detaljerne i Rasmus Sørensen tankegang og i den vestsjællandske vækkelsesbevægelse. Vi får også en klar fornemmelse af, i hvilken retning Rasmus Sørensen ønskede at lede forsamlingsbevægelsen. Derimod får vi kun et yderst vagt indtryk af den rolle, han rent faktisk spillede i bevægelsen, idet Banning uden nærmere motivering har koncentreret sig meget stærkt om Rasmus Sørensen ideer. En afvejning af hans og hans nære ven og medarbejder, Rasmus Ottesens, betydning er heller ikke foretaget, hvad der er så meget mere beklageligt, som man efter læsningen af Bannings bog har en fornemmelse af, at Ottesen, set fra vækkelsesbevægelsens synspunkt, er en mand af nok så stor interesse som Sørensen.

Banning viser med mange enkeltheder, hvordan Rasmus Sørensen under indflydelse af sin fanatiske modvilje mod præstestanden, radikaliserer vækkelsesbevægelsen og fører nye tanker ind i det religiøse liv, der allerede før hans ansættelse i Venslev rørte sig i befolkningen dér omkring, til dels sat i gang og ledet af grev Holstein og de troende præster, han havde fået ansat. De vakte delte sig under Sørensen påvirkning i to grupper: den ene forblev tro mod de af præsterne ledede forsamlinger, mens den anden bestod af folk, der foretrak at mødes

under ledelse af Sørensen eller andre almuefolk, ofte lærere. Heraf betegnelserne »degnekristne«.

I disputatsen redegøres for det stærkt pietistiske træk i Sørensens religionsopfattelse og for hans hovedtanke om, at stat og kirke bør adskilles, for at de troende kan isolere sig i et rent kristeligt samfund efter urmenighedens forbillede. Konsekvensen af dette syn bliver for Rasmus Sørensen, at præsternes læremonopol må falde, og at menigheden eller almuen, som han skiftevis skriver, må samle sig i en stor flok, der kan tvinge regeringen til at gøre indrømmelser, så forsamlingsfolkene kan indrette deres gudsdyrkelse, som de vil.

Banning anfører gode grunde for, at Rasmus Sørensens mål så godt som hele tiden var at opnå religionsfrihed for de troende. Han ville ikke nøjes med en sognebåndsløsning, der ikke gav den fornødne kirkelige frihed. De vakte skulle fremtvinge en sprængning af statskirken, således at det blev muligt for dem at skille sig ud af den. I så yderliggående anskuelser fik han ikke følge af ret mange, og hans forhold til Grundtvig og Jacob Chr. Lindberg belastedes stærkt. Følgen blev en udvikling i retning af det sekteriske hos ham, og Banning viser – tilsyneladende med rette – at baptis­mens fremstød i Danmark o. 1840 har sin direkte forudsætning i splittelsen og det sekteriske anstrøg i den vestsjællandske vækkelse¹⁾.

Disse resultater er Bannings hovedindsats, og de må stå fast, selvom man over for hans arbejde som helhed må tage et alvorligt forbehold, fordi han har villet tolke hele sit stof ud fra et enkelt, alt for håndfast anvendt grundsynspunkt. Han har på en påfaldende usmidig måde udnyttet de anskuelser, som professorerne P. G. Lindhardt og Hal Koch har gjort sig

til talsmænd for i deres skildringer af de folkelige vækkelsesbevægelser.

I sit forord vedgår Banning loyalt arv og gæld til sin lærer, Hal Koch, men man vil let af bogen se, at også Lindhardt må regnes med til dens åndelige ophav. Den sociologiske synsmåde i bogen »Vækkelser og kirkelige Retninger i Danmark« (1951) er efterhånden blevet et næsten selvfølgelig udgangspunkt for beskrivelsen af vækkelsesbevægelserne. Og hos Banning møder man det hidtil mest konsekvente forsøg på at forklare en enkelt person og hans placering i en religiøs bevægelse med en tese, der er udformet i direkte forlængelse af synspunkterne dels i den nævnte bog af Lindhardt, dels i Hal Kochs 6. bind af »Den danske Kirkes Historie« (1954).

Banning har formuleret sin opgave derhen, at han vil »beskrive og analysere Rasmus Sørensens Virksomhed for saaledes at forstaa Tendenserne i denne Gren af den sjællandske Forsamlingsbevægelse.« Og han vil med afhandlingen vise, at hos Rasmus Sørensen indgår »de religiøse og sociale Tanker ... en intim og uopløselig Forening«, samt »at der er en meget tydelig Sammenhæng og Konsekvens i hans Virksomhed«²⁾. Med mellemrum gentages denne tese om, at Rasmus Sørensens stræben var socialt bestemt eller havde et socialt sigte, og man begår ingen uret mod Bannings intention ved at påstå, at vi her har det centrale punkt i hans fremstilling. Ud fra det skal Rasmus Sørensens optræden og den vestsjællandske vækkelse forstås.

For en vurdering af Bannings arbejde bliver det derfor afgørende at fastslå, om de skildrede fænomener med rimelighed lader sig indpasse under dette hovedsynspunkt, og om man dermed når til en udtømmende beskrivelse af personer og begivenhe-

¹⁾ Se sammenfatninger i Degnekristne, 253 ff. og 281 ff.

²⁾ *ibid.*, 20.

der i forbindelse med den omtalte vækkelse.

Vi støder da straks på den vanskelighed, at Banning intet steds oplyser, hvad han forstår ved ordet »social«. Og man vil hurtigt opdage, at udtrykket dækker over flere forskellige ting. I en række tilfælde skal det nærmest udtrykke, at Banning er enig med Hal Koch i at betragte vækkelserne som et udtryk for, at folket »vaagner til Aktivitet og ryster den besiddende Formynderklassens Aag af sine Skuldre.« De folkelige vækkelser er »en Førstegrøde af den aandelige Rigdom, som Bondemulden skulde bære«³⁾.

Banning mener, at Rasmus Sørensen gennem sit forsvar for menighedens ret til på egen hånd at ordne sit religiøse liv netop repræsenterer denne frigørende tendens i tiden, og han vil vise, at Sørensens argumentation hele vejen igennem bygger på en erkendelse heraf og derfor er ikke blot religiøst, men også socialt betinget.

Det er klart, at det »sociale« efter dette først og fremmest må søges i et modsætningsforhold mellem præsteskabet og de vakte medlemmer af menigheden – eller almuen, som Banning lige så hyppigt siger med et ikke altid berettiget lighedstegn mellem de to begreber. Trods sit sociale udgangspunkt har han nemlig ikke villet foretage en sociologisk opdeling af vækkelsens tilhængere, og han har heller ikke nærmere analyseret Rasmus Sørensens brug af begreberne menighed og almue for at finde ud af, hvad »almue« egentlig i de forskellige tilfælde står for hos Sørensen. Denne undladelsessynd begrænser på forhånd Bannings mulighed for at anvende ordet »social« som en karakteristik med nogenlunde fyldigt indhold.

Nu dækker ordet næsten overalt hos

³⁾ Hal Koch: Den danske Kirkes Historie VI. 1800–1848 (1954), 18 og 97.

Banning, hvor der er tale om konkrete konfliktsituationer, en modsætning mellem en præst og en lægmand. Det ser man klart det eneste sted i bogen, hvor der er tilløb til en forklaring af begrebet, nemlig i sammenfatningen af Rasmus Sørensens optræden i den såkaldte »vestsjællandske krig« i 1833. Her hedder det⁴⁾, at Rasmus Sørensens strid med pastor Bastholm også er *social*. »Thi han antaster den theologiske Akademikers (Bastholms) Krav paa Eneret til at fortolke Skriften, Hans Hjælpemiddel – Trosbekendelsen – bliver derved et socialt Vaaben.«.

Det vil med andre ord sige, at *præstenag* – et ofte forekommende ord i bogen – og *social modsætning* er det samme. Naturligvis er der intet i vejen for en sådan identifikation, men den indskrænker unægtelig ordets anvendelighed temmelig meget og fjerner det en del fra, hvad man almindeligvis vil udtrykke med det. Det »sociale« synspunkt bliver derved også mindre opsigtsvækkende, fordi det ikke kan være noget påfaldende i, at en religiøs strid – specielt ikke en religiøs strid i første halvdel af det 19. årh. – har en præst som den ene part. Det ligger så at sige i sagens natur, hvilke årsager striden så ellers måtte have.

Man savner her en mere differentieret redegørelse for, hvad der i de enkelte tilfælde kan ligge bag, at lægmænd kom til at stå i modsætning til præsterne. En sådan modsætning karakteriseres nu uden videre som *social*, men det er jo kun at lægge et nyt ord ved siden af de andre, så længe dets betydning ikke er nøjere afgrænset. End ikke i de mange tilfælde, hvor Rasmus Sørensen selv har tolket sine stridigheder med præsterne som et udtryk for, at almuen anmeldte sine berettigede krav over for de teologiske akademikere, er det

⁴⁾ Degnekristne, 93.

nok blot at hefte betegnelsen »social« på striden. Man må spørge efter, hvad Sørensen egentlig mente, og for at få svar herpå, må man forsøge sig med en forklaring på hans personlige motiver til at fremstille sin sag ud fra dette synspunkt.

Det giver et alt for udflydende billede af hele den bevægelse, Rasmus Sørensen stod i, når man nøjes med at bringe alt ind under den sociale kategori. Hans og vækkelsens forhold til præsterne var mere kompliceret end som så, og det beskrives ikke udtømmende, med mindre man regner med de personlige faktorer, der kan have spillet ind, og også ser sagen fra præsternes synspunkt.

Vi kan komme nærmere ind på dette problem ved at betragte et par af de kontroverser, der for Banning er eksempler på det sociale element i de vakttes sammenstød med præsterne:

Da Rasmus Sørensen som ung lærer i Århus lå i strid med skolemyndighederne⁵⁾, måtte det som følge af skolevæsenets organisation være en præst, der var hans værste antagonist, og Banning finder det ganske naturligt at kalde det en social strid. Men man kvier sig ved at godtage denne betegnelse, når man betænker, at stridighederne bl.a. var foranlediget af, at Rasmus Sørensen og en lige så ung kollega på egen hånd ved avertering i avisen forlængede sommerferien mod skolekommissionens påbud, ligesom han ret provokerende sad andre af kommissionens almindelige anvisninger overhørig. Konflikten havde hverken sit udgangspunkt i religiøse eller sociale uoverensstemmelser i dette ords almindelige betydning. Den forklares fuldt ud ved en henvisning til Rasmus Sørensens enorme trang til selvhævdelse og ved hans foresattes ulyst ved at lade en ung lærer bestemme over skolevæsenets ordening. Sørensens væsen havde sider, der ofte

skulle mere end almindelig kristelig sagtmødighed til at bære hos de præster, han kom i berøring med.

På samme linie ligger det, når Banning finder en »tydelig Blanding af en religiøs og en social Strid« i det sammenstød, Rasmus Ottesen i 1832 havde med pastor Østrup i Gjørlev⁶⁾. Anledningen var, at Østrups kone efter Ottesens påstand havde danset ved et bal i Gjørlev, og Ottesen bebrejdede nu i meget direkte vendinger præsten, at han således havde »forsøgt at forlige Kvinden med Slangens Sæd.« Østrup følte sig naturligt nok stødt og afviste beskyldningerne som usande. Samtidig lagde han Rasmus Ottesen på sinde, at han burde tænke på den apostolske formaning om at være de ældste underdanig, fordi en usand beskyldning af den art måtte være dobbelt forfærdelig for en præst. Ottesen svarede herpå med skoser til den statskirke, som Østrup hentede sin værdighed fra, og så har vi tilstrækkeligt materiale til, at Banning føler sin sociale tese underbygget endnu en gang.

Men er det nu rimeligt? Naturligvis er det vigtigt, at Ottesen ikke tager præstens ældsteværdighed særlig højtideligt, men man kan så lige så godt fremhæve det religiøse eller det kirkepolitiske aspekt i hans tankegang. Hvis Rasmus Ottesen her skal forklares »socialt«, er vel al den kristendom, der har hævdet det almindelige præstedømme eller har peget på bibelens autoritet frem for præsternes, socialt betinget. Men det er i så fald »socialt« på en ganske anden måde end det sociale moment, der ligger i at opfatte den religiøse vækkelse som en almue-rejsning, og det er vel nærmest derhen, Banning vil.

Yderligere forekommer det lidet rimeligt i tilfældet Østrup/Ottesen at tale om en social *strid*. Selv hvis man følger Bannings sprogb brug, kan der højst blive tale om sociale *tanke* hos

⁵⁾ En landsbylærer, 39 ff., 43 og 56.

⁶⁾ Degnekristne, 68 f.

Rasmus Ottesen. Striden derimod har sit udgangspunkt i Ottesens bebrejdelser, der forekom Østrup urimelige og krænkende, og han måtte som præst selvfølgelig føle sig særlig ramt af et angreb på sin families kristelige vandel. Man behøver ikke for at forstå denne strid at lede efter sociale motiver. Østrup reagerede næppe, fordi han blev angrebet af en almuesmand, eller i første række fordi han følte embedet krænket. Han var personligt krænket, og derfor tog han til genmæle.

Disse eksempler kan vise, at man kommer langt ved blot at betragte begivenhederne i et personligt og et religiøst perspektiv. Man må regne med at de vaktens hovmod og selvretfærdighed, træk, der er endog særdeles dominante hos Rasmus Sørensen, har spillet en rolle ved præsternes stillingtagen til bevægelsen. Sørensen undte ikke gerne præsterne den samvittighedsfrihed, han krævede for sig og sine trosfæller. Men i en historisk fremstilling må man være villig til at fæste lige stor lid til begge parter oprigtighed, når andet ikke taler derimod. Præsternes kritik kan derfor godt, hvor den ikke er betinget af Rasmus Sørensens personlige optræden, være udsprunget af en ægte følt, kristelig reaktion på hovmodet og den manglende kristelige ydmyghed, der fik de vakte til med hellige miner at foragte deres medborgere og tale nedsettende om disses trosiver⁷⁾.

Banning har ret i, at man ved at forse sig på Rasmus Sørensens utålelige opførsel løber en risiko for at forbigå hans mange tiltalende egenskaber⁸⁾. Men man kan heller ikke skildre ham overvejende som »almuesmanden, der ryster formyndernes åg af sig«⁹⁾ (jfr. her citatet ovf. fra Hal Koch). Hans stridbarhed, hans følelse

af at være blevet holdt nede af gejstligheden, da han ikke måtte studere, hans notoriske upålidelighed i visse situationer, hans enorme selvtillid og hans ængstelse for ikke at blive betragtet som vækkelsesbevægelsens leder må med i tegningen af ham. Og disse ting må have en mere fremtrædende plads, end de har fået hos Banning.

Retfærdigvis må det siges, at det hele findes i afhandlingen, også adskillige henvisninger til, at det var Sørensens personlighed, der udløste mange af stridighederne. Men i sin trang til at bringe alt på en social formel, giver Banning ikke dette vægt i sammenhængen, og Rasmus Sørensens forhold til præsterne udtømmes derfor slet ikke. Man fristes til at kalde det karakteristisk, at mange af oplysningerne om præsternes stilling er henlagt i noterne¹⁰⁾. Vil man imidlertid påvise de degnekristnes særpræg i modsætning til de præstekristne, bliver det væsentligt at få forholdet mellem de vakte og præsterne belyst til bunds. Og det gør man ikke ved at sætte betegnelsen »social« på modsætningen.

Tværtimod havde der været grund til at pege på, hvor nær mange præsters opfattelse i visse tilfælde lå op ad de degnekristnes. I ritualspørgsmålet – for at nævne et eksempel – var det en præst, pastor Boisen, der først stillede krav om, at menigheden skulle høres¹¹⁾. Og det må også være af en vis betydning at understrege, hvordan en del af de vestsjællandske præster støttede Rasmus Sørensen og holdt hånden over ham, selv når han var mest utålelig og lønnede støtten med ubeherskede angreb. De personlige momenter spiller her givetvis en rolle, men bl.a. ved sin opdeling af stoffet på to afhandlinger, har Banning hin-

⁷⁾ Således udtrykt af Bastholm, refereret Degnekristne, 79.

⁸⁾ *ibid.*, 150.

⁹⁾ En landsbylærer, 97.

¹⁰⁾ Fx. Degnekristne, 87 f, 90 og 179 med tilh. noter.

¹¹⁾ *ibid.*, 217.

dret sig selv i at give en udtømmende tolkning af Sørensens personlighed og den betydning, den har haft for hans skæbne.

Banning har muligvis en grund til således at holde sig fra mere psykologiske tolkninger. I hvert fald ser det ikke ud til, at han ynder dem. Således nævner han i forbigående den omtumlede skæbne, som en af de vakte, væver Jørgen Christensen, havde. Han optrådte skarpt mod sine trosfæller ved forsamlingerne, kom ud i økonomisk uføre, lod sig gendøbe, vendte tilbage til sin barnetro igen for sluttelig at ende i mormonismen. Af denne udvikling, konkluderer Banning, »kan man se, hvad et Bekendtskab med den separatistiske Aand, der kunde komme til Udtryk blandt de vakte paa Grevskabet, førte til«. Antagelig kan man dog kun lægge en mindre del af ansvaret på de vakte, mens resten må skyldes på væverens åbenbart særdeles let bevægelige sind¹²⁾.

Skønt det vel oftest vil være mindre fair at bedømme en bog på, hvad den ikke indeholder, bliver det dog i denne sammenhæng berettiget at anke over, at Banning således helt har undladt at se tingene i en snævrere sammenhæng med de handlende personers karaktertræk. Man kan ikke skildre en mands tanker og handlinger med henblik på deres virkning på andre uden at overveje, hvordan de er motiveret hos den pågældende, og hvordan omverdenen har opfattet mandens motiver og baggrunden for hans optræden. Hvis Banning har gjort sig den slags overvejelser, har han forholdt sine læsere dem, og det er skade.

I denne forbindelse må man yderligere beklage, at bogen også i andre henseender er begrænset så stærkt, at læseren hyppigt lades i tvivl om, hvad formålet med den egentlig er.

¹²⁾ *ibid.*, 194 og 325, note 68.

Som nævnt afstår Banning fra at sige noget om bevægelsens sociale struktur. Han vil heller ikke sætte den ind i en almindelig sammenhæng med andre samtidige vækkelser, den fynske fx., og han prøver ikke på nærmere at fastslå vækkelsens styrke. Endelig gør han sjældent opmærksom på, hvor han egentlig vil søge dækning for sin sociale argumentation: i de vaktens egne formuleringer eller i selve striden, som den fremtræder for en nutidig betragtning. Dybest set ligger vel det usikre i anvendelsen af ordet »social« gemt i denne uklarhed.

Alt dette gør læseren skeptisk over for tesens bærekraft på stoffet. Den udtømmer det ikke, og dette mærkes endnu tydeligere, når man lægger mærke til, hvor nødtørftigt den almindelige tidshistoriske baggrund er antydnet. Meget, der for en nutidig synsmåde tager sig ud som social uretfærdighed, kan miste sin brod, når det ses med datidens øjne. Fx. må udtalelserne om, at lærerne skulle indse, at deres plads i samfundet var blandt almuens, ikke tolkes ud fra en senere tids retfærdighedsbegreb. I 1820'erne og 30'erne følte de kun af et fåtal – bl.a. altså Rasmus Sørensen – som udfordrende¹³⁾. Og disse udtalelser må ydermere vurderes på baggrund af den begejstring for det nye folkeskolelærer-ideal, der florerede netop i de gejstlige kredse, der ledede Rasmus Sørensen ind på den pædagogiske løbebane. Derved bliver Rasmus Sørensens tilfælde enestående i mere end én forstand. Det gør ham viselig ikke mindre interessant eller mindre betydningsfuld. Han lader sig blot ikke tilfredsstillende karakterisere ud fra en social problemstilling.

Alt for hyppigt kommer tesen således til at virke uformidlet og påklisset i sammenhængen, og man vil

¹³⁾ Så sent som 1843 ville en folkelig talsmand som Chr. Flor arrangere en særskilt middag for »de dannede« ved Skamlingsfesten.

i en lang række af de skildrede situationer finde, at ikke alene de nævnte psykologiske, men også rent ud religiøse hypoteser forklarer tingene mere usøgt, end den sociale. Er der i det hele taget nogen grund til så at sige a priori at gå ud fra, at religiøse stridigheder absolut ikke kan forklares religiøst? Det forekommer indlysende, at fx. hele den »vestsjællandske krig« i 1833¹⁴⁾ lettere lader sig beskrive i religiøse vendinger end i sociale, og således er det med mange af de øvrige begivenheder, der skildres.

Det værste er imidlertid nok, at den sociale tese hindrer Banning i fuldt ud at erkende vækkelsens placering i samfundet og de politiske momenter, der knyttede sig til den, set fra statens side. Man må ikke glemme, at der i vækkelsesfolkenes modstand mod præsterne som de eneste og autoriserede kirkelige ledere også lå en brod mod statsmagten. Og mange – også mange præster, der følte en forpligtelse som statens embedsmænd – reagerede mod de vaktens oprør mod øvrigheden. At vi nu til dags har lettere ved at forstå ønsket om at få det religiøse liv befriet fra statens bånd, må ikke hindre os i at se det forståelige i en reaktion mod dette synspunkt. Hos tilhængerne af den bestående statsform spores også af *politiske* grunde et ubehag ved tendenserne til en separatisme, der kunne sprænge statskirken, og man erfarede i disse kredse med blandede følelser, at i forsamlingerne drøftedes alle slags kirkelige spørgsmål, ikke blot dem, der angik troen og saligheden¹⁵⁾.

Heller ikke i skildringen af vækkelsens politiske aspekt, kan man derfor nøjes med kun at betragte Sørensens synspunkter. Hans fejder har et politisk islæt i videre forstand end den, at han tager stilling til verdslige

problemer ved siden af de religiøse. Og hans argumentation kan heller ikke her udelukkende betegnes som social. Tager vi hans skrift fra 1828, »Om det sande Lærer-Kald i den christne Menighed«, med rette af Banning kaldt et skelsættende arbejde i hans produktion, ser vi, at vel taler han om en adskillelse af staten og kirken af hensyn til religionens trivsel. Men han underbygger kravet med religiøse og historiske påstande om statens – ikke de besiddendes – vold mod den levende kristendom. Det er ikke så let at få øje på en social stræben heri, som Banning påstår.

Det enevældige system opløstes i disse årtier punktvis indefra, og de folkelige, religiøse bevægelser var netop et af de fænomener, der bidrog til denne omdannelsesproces. I og for sig var det i strid med både systemets ånd og dets skrevne bestemmelser, at der eksisterede gudelige forsamlinger, hvor en offentlig debat af allehånde kirkelige spørgsmål kunne finde sted. Øvrigheden måtte principielt vende sig mod en sådan ukontrolleret offentlig debat, enten den så førtes af besiddende eller ubesiddende. Det er derfor nærmest forbløffende, så stor frihed der i praksis herskede på dette område, og derfor bliver den gudelige forsamlingsbevægelse et symptom på svækkelsen af statsmagtens greb om både det åndelige og det verdslige liv, samtidig med at den selv bidrager til en yderligere løsnen af dette greb. Her kunne opposition mod systemet listes ind; i det politiske liv var det straks vanskeligere. Derfor er det med fuld ret, Banning drager en direkte forbindelseslinie mellem Rasmus Sørensens religiøse og hans senere politiske virksomhed, men han har forsømt at sætte den ind i denne videre sammenhæng.

Vi ser altså, at der er mange gode grunde til, at man i oversigtsværkerne betragter vækkelserne som et led i almuens frigørelse på vej mod medbe-

¹⁴⁾ Degnekristne, 76 ff.

¹⁵⁾ *ibid.*, bl. a. 82, 126, 102 med note 19, 130 ff., 223 og 225.

stemmelse i stats- og folkelivet. Det er imidlertid straks noget andet, når man ud fra dette aspekt på bevægelsen vælger en hypotese om det sociale og med den vil forklare alle detaljerne i et lille udsnit af hele denne frigørelsesbevægelse. Her slår en sådan forenklet formel slet ikke til. Beskrivelsen bliver alt for overfladisk og tilfældig, hvis man ikke med andre synspunkter modificerer eller udvider hypotesen, efter som stoffet nu kræver det, når det skal fremtræde i hele sin fylde. Bannings bog afslører dette, netop fordi tesen er søgt ført så konsekvent igennem, og fordi han ikke giver plads til de afvigelser, der nu en gang må tages hensyn til, når man arbejder i et plan, hvor det enkelte menneske og dets handlinger er i undersøgelsens brændpunkt.

Hertil må lægges, at Bannings to arbejder stedvis opviser en vis ukritisk lettroenhed, specielt når det gælder Rasmus Sørensens egne udtalelser, og en tendens til vidtgående slutninger på spinkle præmisser. Man bemærker således, at Banning i nogen grad ligger under for det billede, Rasmus Sørensen tegnede af sig selv som en konsekvent og uforfærdet talsmand for almuen, da han skrev sine livserindringer i 1847. Banning gør opmærksom på, at »Levnetløbets« oplysninger må tages med forbehold og efterprøves, hvor det er muligt¹⁶). Desværre bliver der ikke i bogen gjort et forsøg på at karakterisere tendensen i disse erindringer. Efterprøvelsen har tilsyneladende kun omfattet enkelte meddelelsers troværdighed og ikke hele den opfattelse, Sørensen har af sig selv, hvad der er nok så væsentligt, når man vil udnytte erindringerne¹⁷). Man kan ikke uden videre bruge Sørensens egne oplysninger som objektive vidnesbyrd om

hans åndelige udvikling eller som udtryk for hans stillingtagen på de skildrede tidspunkter. Oplysningerne er led i hans forsøg på at forklare og fremstille sig selv, og de må behandles derefter¹⁸).

Vi må sluttelig fremdrage et par eksempler, der vel ikke i sig selv er graverende, men som afslører en tendens hos Banning til at ville forlige kilderne og overbelaste deres bærekraft for at få dem til at sige mest muligt om bogens tese og dens hovedperson.

Et sted taler forfatteren om, at Rasmus Sørensen med sikkerhed må anses for ophavsmanden til adressen om sognebåndsløsningen i 1834, fordi han betragtede sig selv som initiativtageren. Nu kan der nok skaffes indici for, at Sørensen har været med til at sætte adressen i gang. Men vi har kun hans egen oplysning i et brev $\frac{1}{2}$ år efter om, at han har taget initiativet. P. A. Fenger fortæller, at adressen er udgået fra de vakte i Gjørlev og Bakkendrup, og Banning kombinerer så uden nærmere kommentar de to oplysninger således: Sørensen har fået ideen; at initiativet synes at udgå andet steds fra er kun »et Vidnesbyrd baade om den nære Forbindelse mellem de troende Lægfolk og Rasmus Sørensens Position.«¹⁹). Det kan være rigtigt, men det kan lige så let være en luftig konstruktion.

I omtalen af Rasmus Sørensens forbindelse med seminarielærer P. K. Algreen når Banning i en note på grundlag af et brev, der kun kendes i et kort referat, til den konklusion, at der ikke kan være »Tvivl om, at Rasmus Sørensen har søgt at indpode sin Aversion mod Gejstligheden og Berømmelse af Almuen i Algreen«²⁰).

¹⁶) Det gælder fx. omtalen af de vakte før og efter S.'s omvendelse og af hans reaktion på den baggesenske digterfejde, En landsbylærer, 47 og 53.

¹⁷) Degnekristne, 95.

²⁰) *ibid.*, 316, note 12.

¹⁶) En landsbylærer, 100.

¹⁷) Herom A. v. Harnack: Gedanken über Memoiren und Tagebücher. »Die Welt als Geschichte«, Bd. 10, 1950, 28 ff.

Faktum er vel blot, at Sørensen luftede sine synspunkter, som han altid gjorde, når nogen ville høre dem, og man kan ikke, fordi Algreen overværede et par gudelige forsamlinger formode, »at Rasmus Sørensen også har luftet sin Separatisme i Brevene.«

Antagelig skal man i disse og lignende tilfælde undskylde forfatteren med, at enkelthederne ikke er blevet overvejet helt grundigt eller efterprøvet, før bogen fik sin endelige form. På samme måde skal man vel forklare en del sproglige skønhedsfejl²¹⁾, den tit vanskeligt gennemskuelige kronologi, nogle gentagelser i teksten²²⁾ og skrivemåden »Angeln« for Angel i et referat af Rasmus Sørensens »Levnetsløb«, der det pågældende sted netop har den fortykkede form²³⁾.

Lidt mere betænkeligt er det, at Banning i stykket om »den vestsjællandske krig« fortæller om Rasmus Sørensen, at han ikke var »mere betuttet« over sin proces med pastor Bastholm, end at han selv stævnedes sin modpart. I en note er det nemlig kort forinden oplyst, at det først er efter henstilling fra Lindberg, at Rasmus Sørensen opgiver sin modstand mod at kontrastævne Bastholm²⁴⁾. Man er ikke – det må erkendes – særlig overrasket over, at denne selvmodsigelse i teksten viser sig at være i Rasmus Sørensens favør.

I indledningen til denne anmeldelse blev det fremhævet, at Banning med sine to arbejder har fremlagt meget værdifuldt materiale til belysning af den vestsjællandske vækkelse og af

Rasmus Sørensens synspunkter og meninger. Det er et vidnesbyrd om forfatterens dybe fortrolighed med kilde-materialet, at dette resultat er nået på trods af de påpegede grundsvagheder i hele arbejdets anlæg og på trods af en vis overfladiskhed i en del af værkets ræsonnementer og analyser. Man er taknemlig for Bannings løfte om, at han vil fortsætte med en behandling af Rasmus Sørensens politiske arbejder. Men man må til forventningen føje det håb, at han da til gavn for sit emne og til glæde for sine læsere vil søge frem til forklaringer, der ikke i så høj grad som i de foreliggende arbejder stræber mod en så forenkende tolkning af komplicerede sammenhænge, at der sættes bom for en udtømmende beskrivelse af hovedpersonen og den bevægelse, han deltog i på en fremtrædende plads.

H. P. Clausen.

Erik Møller: *Helstatens Fald. I-II.* (Gads forlag, 1958). 649 s. og 331 s.

I 1904 havde Niels Neergaard i sin bog »Under Junigrundloven« ført skildringen af Danmarks politiske udvikling siden 1848 frem til april 1864. Først i 1916 fik han fuldført værket, der i oktober 1889 var begyndt at udkomme i hæfter. Denne fortrinlige skildring af vort lands indre og ydre historie fra junigrundloven af 1849 til juligrundloven af 1866 er nu et af de klassiske værker i dansk historiskrivning. Dets gode sider er ofte blevet fremhævet og rost. Mange af de synspunkter, Neergaard fremsatte, har i næsten to generationer præget vor opfattelse og bedømmelse af den national-liberale epoke. Men værket har tillige haft den uheldige virkning, at det i en menneskealder har lamslået forskernes lyst og vilje til at beskæftige sig med den periode, Neergaard så indgående havde behandlet. Aage Friis har nok skildret enkelte proble-

²¹⁾ Hvorfor mon den hyppige brug af det intetsigende »sælsom«? Således: Sørensens »sælsomme instinkt« for modsætningen mellem overklasse og almue; »den sælsomme Vækkelsesbevægelse«; »den sælsomme Pastor Salling i Vonsild«; Sørensens og Ottesens »sælsomme Ideer«. Degnekristne, 13, 33, 50.

²²⁾ Sml. fx. Degnekristne, 133 med note 59 smst.

²³⁾ En landsbylærer, 67.

²⁴⁾ Degnekristne, 90 og 297, note 7.

mer fra dette tidsrum, og rundt om i historiske tidsskrifter og festskrifter har andre forskere beskæftiget sig med visse, snævert afgrænsede spørgsmål. Men det er egentlig først i de senere år, at perioden mellem 1848 og 1866 atter er taget op til behandling og nu på grundlag af et ganske anderledes omfattende kildemateriale end det, der stod til Neergaards rådighed. Blandt de historikere, der har helliget sig studiet af dette interessante tidsrum, står dr. Erik Møller i første række. I 1948 kom bogen »Skandinavisk Stræben og Svensk Politik omkring 1860«, og nu har han udsendt det store værk »Helstatens Fald«, der er kulminationen af et langt livs forskergerning, en gerning, som Københavns Universitet har belønnet ved at hædre dens udøver med den velfortjente titel som dr. phil. honoris causa.

I en anmeldelse af dr. Erik Møllers sidste bog trænger en omtale af Neergaards værk sig uvilkårligt på uanset de forskelle, der er til stede. De to bøger dækker ikke helt samme tidsrum, idet »Helstatens Fald« hovedsagelig omfatter perioden 1855 til 1864, og vægten er her lagt på den ydre historie, medens Neergaard også skildrede den indre udvikling. Når en omtale alligevel føles naturlig, ja uundgåelig, så skyldes det, at hovedtesen i »Helstatens Fald« er en skjult polemik mod et af de vigtigste og mest vidtrækkende synspunkter, der findes i værket »Under Junigrundloven«. Dette forhold skal senere omtales mere indgående.

I afsnittet »Kilder og Hjemmel« til »Helstatens Fald« fortæller dr. Erik Møller, at »det Arbejde, som er bragt til Afslutning med det foreliggende Værk, blev i Virkeligheden begyndt for mere end et halvt Aarhundrede tilbage«. Som følge af anden virksomhed har der været betydelige afbrydelser, men »siden 1938 har de (herhen hørende spørgsmål) været Hoved-

emnet for mine Studier«. Dette imponerende forarbejde er i allerhøjeste grad kommet bogen til gode. Det inden- og udenlandske kildemateriale er blevet gennemarbejdet fra grunden og meget stof især fra fremmede arkiver er bragt til veje. De officielle og private engelske, franske og svenske arkiver er blevet studeret på stedet. Det russiske materiale findes i afskrifter og fotokopier i Rigsarkivet, medens det tyske har været utilgængeligt, da det hovedsageligt beror i Østtyskland. Dette savn er i nogen grad blevet afbødet gennem de tyske aktpublikationer. Desuden findes der i Rigsarkivet en fotokopieret gengivelse af det preussiske gesandtskabsarkiv fra efteråret 1863. De østrigske arkiver synes ikke at være blevet undersøgt, og her kan muligvis være et og andet af interesse. Af det danske materiale er alt, der har betydning, blevet gennemgået. Dertil kommer så de mange trykte udenlandske og danske aktpublikationer, dagbøger, memoireværker, politiske skrifter, historiske fremstillinger og biografier. Der er stadig visse utilgængelige kilder tilbage. Foruden de tyske drejer det sig især om det danske kongehus arkiv og dele af Halls papirer, men det vil være en overraskelse, om disse skulle indeholde noget, der på afgørende vis kan ændre vor viden. Hele det vældige materiale er nøje omtalt og kommenteret i henvisninger og noter, der fylder over 100 sider.

Hvad er så resultatet blevet? Først og fremmest dette, at udlandets og især de neutrale stormagters holdning til det slesvig-holstenske spørgsmål er blevet så veldokumenteret indtil de mindste enkeltheder, som det overhovedet er muligt. Men denne grundige undersøgelse har ikke givet anledning til fremsættelse af nye og opsigtsvækkende oplysninger, hvad der heller ikke var at vente. Forfatterens konklusion, at de neutrale magters holdning var præget af passivitet, diplo-

matisk nævenyttighed med mange og billige råd og ledsaget af stadige opfordringer til den danske regering om at give efter, er blot en yderligere uddybelse og dokumentering af kendsgerninger, som ingen dansk historiker siden Neergaards dage har tvivlet om. Det samme gælder skildringen af de tyske magters fuldstændig kyniske optræden over for Danmark og deres stadige fremsættelse af lige så uopfyldelige som urimelige krav. Det har imidlertid sin store værdi at få alt dette bevist med mange og indgående kildehenvisninger, ikke mindst fordi Neergaards værk er så overordentlig dårligt dokumenteret.

Det nye finder man i forfatterens vurdering og tolkning af Halls udenrigspolitik i årene 1858 til 1863, d.v.s. spørgsmålet om den konstitutionelle Helstats bevarelse eller virkeliggørelsen af Ejderstaten gennem Holsten-Lauenburgs udsondring. Det er på dette punkt, at dr. Erik Møller retter en meget stærk kritik mod Neergaards opfattelse af det samme problem. Derfor ville det i høj grad have været ønskeligt, om forf. ganske klart og med konkrete henvisninger havde sagt, hvem kritikken var rettet imod. I stedet nøjes han med så vage sætninger som: »I Almindelighed besvares det (d.v.s. opfattelsen af Halls politik) vistnok bekræftende paa samme Maade, som Konservatismen gjorde det i Samtiden.« (I, s. 348); og »det er blevet sagt, at Hensigten var, at Danmark gennem Opfyldelse af Forbundets Fordringer tilsyneladende skulde lade sig *tvinge* dér hen, hvor National-Liberalismen havde sit egentlige Maal – til Ejderstandpunktet.« (I, s. 643).

Vi er her fremme ved det fundamentale problem i bogen, og for at gøre det klart, hvad sagen drejer sig om, vil det være nødvendigt at trække hovedlinjerne i de to standpunkter op. I andet bind af »Under Juni-grundloven« s. 618 skriver Neergaard

i forbindelse med martskundgørelsen 1863: »Halls Politik havde jo hidtil bestaaet i, under principiel Fastholdelse af Helstaten og tilsyneladende tvungen af Forbundet, tommevis at vige tilbage mod Eiderstaten.« Det er altså mod dette synspunkt og mod dets forfatter, dr. Erik Møller polemiserer. Ganske vist er kritikken også rettet mod andre end Neergaard, men det er først og fremmest gennem dennes værk, at opfattelsen af Halls udenrigspolitik er blevet almen kendt og accepteret.

Dr. Møller hævder nu, at Hall mellem juli 1858 og august 1862 af et ærligt hjerte og med stor udholdenhed arbejdede på, at den konstitutionelle Helstat skulde blive mulig. Mottoet for denne hallske politik var: »Dersom den *konstitutionelle* Helstat er umulig, så er selve Helstaten en Umulighed.« (I, s. 6). Med andre ord: Hall var denne stats uforfærdede ridder, der uden bagtanke ville kæmpe for dens virkeliggørelse, så længe der var håb. Dette håb brast i august 1862, og konsekvensen heraf drog han med den kgl. kundgørelse af 30. marts 1863.

Hvorpå støtter forfatteren nu denne opfattelse? Kort resumeret på følgende: Halls udtalelse ved et møde hos David den 23. februar 1858 om, at han ville fortsætte forhandlingerne og prøve at finde indrømmelser, der kunne tilfredsstille Tyskland uden at forlade konstitutionalismen eller indrømme lige repræsentation for landsdelene. Kun når intet udrettedes måtte i baggrunden stå Holstens udsondring. (I, s. 256)). Endvidere på Vedels brev til Krieger maj 1858, hvori det hed, at man ville lade sig *påtvinge* udskillelsen, hvis en ordentlig konstitution ikke kunne opnås. Ifølge forf. er det man lader sig påtvinge, absolut ikke noget man ønsker. Fremdeles på Kriegers dagbogsnotat den 20. november 1857 om hans samtale med den svenske Londongesandt, til hvem Krieger

sagde, at en udsondring af Holsten aldrig var noget, man ønskede. Desuden på Andræs udtalelse i statsrådet den 7. juli 1858, hvor han anerkendte, at de andre ministre ikke stræbte mod Ejderstaten. »Alt sammen stemmer det«, siger forf., og han hævder, at opfattelsen bekræftes af regeringen Halls gerninger: de årelange forhandlinger for at nå til en nyordning. (I, s. 348 og 643).

Forinden disse argumenter nærmere behandles, skal der fremsættes en kort bemærkning om Danmarks stilling overfor de tyske magter og det neutrale udland i årene omkring 1858. Ved de såkaldte aftaler af 1851/52 med Preussen og Østrig havde den danske konge lovet ikke at incorporere Slesvig eller at foretage skridt, som sigtede her til. Bluhme havde hovedansvaret for dette løfte, og han efterlod det, hvad E. M. rigtigt siger, som en »Fordærvelsesarv« til sine efterfølgere. Det var mere end beklageligt, men sådan var det nu engang. Med Londontraktaten af maj 1852 opnåede Danmark en garanti fra signatarmagterne – Storbritannien, Frankrig, Rusland, Østrig, Preussen og Sverige-Norge – for Monarkiets, d.v.s. Helstatens integritet.

Med disse kendsgerninger in mente var det en given sag, at såfremt Hall i 1858 havde til hensigt at arbejde frem mod Ejderstaten, måtte han nøje vogte sig for at fremkomme med officielle eller private udtalelser, der af hans og landets fjender kunne tolkes som brud på højtidelige løfter og en international traktat. Vil man da prøve på at erfare noget om Halls skjulte hensigter, kan det for tiden omkring 1858 ikke nytte at gå til ham selv. Man må i stedet vende sig til hans nærmeste medarbejdere. Det vil i dette tilfælde først og fremmest sige hans departementschef Peter Vedel.

Om forholdet mellem de to mænd siger forfatteren, at Vedel »i hvert Fald kendte Halls Tanker ud og ind.«

(I, s. 385). Dette er skrevet med henblik på situationen i efteråret 1860 og har ikke samme gyldighed for 1858. Men Vedel havde allerede den gang det intimeste samarbejde med Krieger, der var nøje inde i alle de kvalfulde overvejelser, der gik forud for beslutningen i 1858. Og da Vedel i de følgende år for alvor lærte Halls tanker at kende, dannede han sig en opfattelse, der fuldstændig harmonerer med de udtalelser, han fremsatte i 1858. Og denne opfattelse fraveg han aldrig. Det fremgår af hans erindringer nedskrevet i 1901, jvf. I, s. 347. Hans vidnesbyrd vejer derfor tungt.

Vedels udtalelse til Krieger i maj 1858 om at lade sig påtvinge en udskillelse er nævnt ovenfor. Hvad mente han nu med den? Svaret findes i hans brev af 19. marts 1858 til vennen Hans Egede Schack: »Jeg mener altsaa, at vi virkelig maae gjøre Forsøg paa Modforslag i Fællesforfatningssagen og blive ved med den blideste Mine at tracassere dem, gjøre dem rigtig lede og kjede af det, altsom vi lade yderst ivrige, og saa komme de selv til Udsondringen, og saa kan maaskee de forønskede Fordeele opnaaes«. Meningen her er slet ikke til at tage fejl af: ved at lade sig Holsten-Lauenburgs udsondring påtvinge, ville den danske regering sikre sig, at dets *alibi* over for de neutrale og tyske magter var i orden; det var da ikke Danmark, der havde brudt nogen aftale eller traktat. Heri ligger også svaret på dr. Erik Møllers spørgsmål til læserne: »Harvede det været den danske Regerings velovervejede Plan at naa tilbage til Ejder-Grænsen, hvorfor sled den sig da igennem aarelange Forhandlinger?« (I, s. 643). Det var igennem de langstrakte forhandlinger, at de tyske magter skulle køres trætte, så at de tilsidst godvilligt accepterede udsondringen som et *fait accompli*. Heri ligger tillige forklaringen på Kriegers ord til den svenske londongesandt:

over for en fremmed diplomat røber man ikke sine inderste tanker i et så farligt spil. Med hensyn til Andræs ord den 7. juli 1858 så er de blot led i den velkendte argumentationstaktik: jeg påstår ikke, at min ærede modpart har sådanne slemme hensigter, men hans forslag vil uvægerligt få de og de konsekvenser.

Nu indser forfatteren meget vel, at hans tesis ikke kan bevises alene ved hjælp af citater, og han skriver derfor: »det er muligt at finde Udtalelser, der kan læses eller fortolkes som Bevisligheder, saavel for Paastand som for Benægtelse. Det er derfor i denne Sammenhæng sikkert mere formaalstjenligt at holde sig til Ministeriet Halls Gerninger end at hænge sig i Ord.« (I, s. 643).

Dette er anmelderen fuldstændig enig i. Lad os derfor se på gerningerne og først beskæftige os med Halls holdning overfor Andræ i sommeren 1858. Hvis Hall var den konstitutionelle Helstats urokkelige forkæmper, så er hans optræden i juni og juli 1858 ikke helt forståelig. Andræ kæmpede for fællesforfatningens, dvs. den konstitutionelle Helstats ubetingede opretholdelse, og han gjorde det med argumenter, der var så klare og skarpe at de var uimodsigelige, såfremt man ønskede den samme Helstat bevaret og var parat til at tage den risiko, der var forbundet dermed. Andræ troede ikke, at execution ville føre til krig, men ventede forhandlinger, hvor stormagterne ville støtte Danmark. På dette punkt tog han sandsynligvis fejl. Dér så Hall nok klarere, og det gav ham styrke til at gå mod Andræ. Halls standpunkt var, at man for at undgå execution og risiko for krig måtte suspendere fællesforfatningen for Holsten og Lauenburg og i stedet gå til forhandlinger om en nyordning. Med andre ord: han foreslog, at den konstitutionelle Helstat ophævedes indtil videre. Som bekendt sejrede hans standpunkt.

Men i samme øjeblik det skete, kunne ingen ny fællesforfatning skabes uden forhandlinger med de tyske magter og holstenerne, og deres krav kunne Hall ikke være uvidende om. Andræ sagde det ganske klart, og ingen modsagde ham på det punkt: tilstanden skulle føres tilbage til, hvad den var i 1852, det vil bl. a. sige til absolutismens genindførelse i fællessager. Han kunne have tilføjet det andet alternativ, hvis eksistens også var Hall bekendt: holstenernes ønske om de fire landsdeles ligestilling. Men i februar 1858 havde Hall udtrykkelig erklæret, at netop »i disse to Punkter ville Regeringen ikke give efter.« (I, s. 256). Det er om denne udtalelse, der ovenfor er citeret udførligt, at forf. siger: »her har vi Halls Politik klart og aabent udtalt«.

Skal der findes nogen konsekvens i Halls optræden overfor Andræ, er der kun den mulighed tilbage, at Hall har erkendt, at den eneste chance for Danmark, så spinkel den end var, lå i at opgive den konstitutionelle Helstat, officielt at proklamere den nye forhandlingspolitik, der efter alt at dømme *ikke* kunne føre til en ny konstitutionel fællesforfatning, men muligvis til en af holstenerne og de tyske magter selv hidført og de facto godkendt udsondring og dermed til Ejderstaten. Det var en farlig og usikker vej, han betrødte, men han så ingen anden løsning. I efteråret 1862 blev det klart, at han havde overvurderet Danmarks muligheder for at vinde denne tovtrækning med de tyske magter. I længden kunne det svage Danmark ikke modstå det pres, som udlandet udsatte det for. Også nerverne svigtede. Men denne fejlberregning var trods alt mere forklarlig og forståelig, end om han havde gjort sig skyldig i den fundamentale misforståelse at tro, at en konstitutionel fællesforfatning kunne skabes efter at den faste bastion, som hed forfatningen af 2. oktober 1855, var sprængt i luften.

Hvis han virkelig har troet det, så var han en ringere statsmand, end han hidtil er blevet anset for at være.

Men hvilke *praktiske* skridt gjorde nu regeringen Hall for at prøve på at genoprette den konstitutionelle helstat? Ja, et virkeligt udarbejdet forslag til en ny fællesforfatning blev aldrig fremsat. Det nærmeste, man kom i den retning, blev foretaget i marts 1861 – altså næsten 3 år efter suspensionen – da den kgl. kommissarius fik instruktion om at opfordre de holstenske stænder til at ytre sig angående ønskeligheden af et forsøg med en to-kammerordning for Monarkiets fællesrepræsentation. Desuden fremsattes forslag til en provisorisk ordning af Holstens stilling i Monarkiet. Om dette forslag sagde Hall selv, at der hermed var gjort »et virkeligt praktisk Skridt til en Udsondring af Holsten i den Forstand og i det Omfang, hvori der fornuftigvis alene kan være Tale.« (I, s. 394).

Da de holstenske stænder ikke viste mindste tilbøjelighed til at ville forhandle om de danske forslag, var det såre forståeligt, at regeringen Hall fortsatte sin hidtidige politik, som Vedel den 24. marts 1861 udlagde således for den danske gesandt i London: man skulle ikke »declarere« Holstens udsondring, »men roligt *fortsætte* sin Vei hen derimod, men uden at sige det.« (I, s. 415). Og det gjorde Hall. I løbet af foråret 1861 var han endda meget nær ved at skride til en åben udsondring, men veg i det afgørende øjeblik tilbage. I stedet kom erklæringen af 29. juli 1861. Så fulgte et års direkte forhandlinger med Preussen og Østrig. Om disse sagde Vedel på forhånd, at de »blive dog kun Vrøvl og Led i sædvanlig Forbundsmaskineri med Execution i Baggrunden.«.

At Hall skulle have taget dem alvorligt, lyder ikke troligt. Da Vedel i efteråret 1861 foreslog ham, at man under de forestående forhandlinger af

taktiske grunde skulle tage helstatsordningen som udgangspunkt, vægrede Hall sig, thi »hvis Regjeringen efter sine tidligere Udtalelser nu opstillede Helstaten, vilde den inden- og udenlands tabe al Agtelse og blive et Ordsprog for Alt, hvad der er Vrøvl.« (I, s. 440). Og i februar 1862 fremsatte han i rigsrådet forslag til en forfatnings- og toldlovsændring, der i virkeligheden foregreb novemberforfatningen af 1863.

I slutningen af august 1862, efter at de seneste preussiske og østrigske svar var afgivet og endnu mere efter Gothadepêchen af 24. september samme år, har Hall – som forf. påviser – efter alt at dømme indset, at den hidtidige vigepolitik ikke kunne gennemføres, thi nu var *Slesvig* for alvor ved at komme i farezonen. I denne situation, hvor han blev udsat for det hårdeste pres fra såvel ind- som udland (omend af modsatte grunde) har han til sidst ikke set anden udvej end åbent at bekende kulør. Det skete med martskundgørelsen 1863.

Om den udvikling, der førte frem til krigen, siger dr. Erik Møller fuldstændig rigtigt, at ansvaret her for ikke alene kan lægges på det national-liberale parti. Det må praktisk talt hele folket bære, også de konservative. Forfatterens kyndige og grundige kritik af deres optræden over for Hall er iøvrigt noget af det bedste i bogen, fordi den så klart viser, at de konservative ikke havde noget andet at stille i stedet for Halls politik. De indskrænkede sig til at øve gold kritik såvel i rigsrådet som hos de fremmede gesandter. Det første var deres ret, det sidste var farligt og forkasteligt. Ansvaret for det fælles skibbrud hviler da også på dem. Men på den anden side må det ikke glemmes, at det national-liberale parti havde magten, og dermed følger et ganske særligt ansvar. Dertil kommer så ansvaret for det manglende krigsberedskab, der også hovedsagelig må hvile på re-

geringspartiet. Ganske vist ville krigens forløb formentlig være blevet det samme, selvom hæren havde været bedre rustet. Men det er og forbliver noget af en gåde, hvorledes man kunne lade det våben forfalde, hvormed den af alle ventede krig skulle føres. Det er derfor ikke helt uretfærdigt, når det er de national-liberale ledere, der er kommet til at stå som de hovedansvarlige.

Under skildringen af situationen omkring novemberforfatningens vedtagelse kommer dr. Erik Møller også ind på spørgsmålet om Bismarcks holdning over for Danmark. Han afviser, som Vedel gjorde det i 1902, at den preussiske ministerpræsident bevidst skulle have narret den danske regering til at tro, at han ingen alvorlige indvendinger havde mod den politik, der førte til den nye forfatning. I stedet ser forf. Bismarcks optræden i relation til den magtkamp, der fandt sted i det tyske Forbund, hvor Østrig i spidsen for de mindre stater krævede execution. Dette krav måtte Bismarck bøje sig for, da han ikke kunne tillade sig at gå mod Forbundets politik (I, s. 579). Der er utvivlsomt meget rigtigt i denne betragtning. Det er også værdifuldt at få fremhævet, at Bismarck som alle virkelige statsmænd var en stor opportunist, der ikke i sin udenrigspolitik fulgte et nøje fastlagt skema, men forstod at udnytte de chancer, der bød sig. Om dette i den foreliggende situation skete den 9.-10. november 1863, som forf. mener, eller vendepunktet indtraf 3 uger tidligere, derom kan der diskuteres. Men det synes lidt vel snævert kun at ville bedømme Bismarcks optræden på baggrund af den indre, tyske situation. Der er en så nøje afpasning af tidspunkterne for hans instruktion af 13. november til den preussiske gesandt i København og hans meddelelser til den tyske presse, at det er vanskeligt at tro, at det drejer sig om tilfældigheder. I øvrigt be-

høver der jo slet ikke at være tale om nogen modsigelse mellem Bismarcks hensyntagen til den indre, tyske politik og hans beslutning om at bistå den danske regering med at sætte sig selv skakmat gennem vedtagelsen af novemberforfatningen. Begge hensyn er formentlig i hans frugtbare hjerne gået op i en højere enhed, hvis resultat blev den ønskede krig med Danmark.

Med krigen fulgte den store tragedie: Londonkonferencens resultatløse sammenbrud. At der her hviler et stort ansvar på Monrad som regeringschef og Halls afløser er uomtvisteligt. Forfatterens dom over Monrad er meget hård. I hans øjne er Monrad ikke langt fra at være skurken i det drama, der hedder Helstatens fald. Dr. Erik Møller hævder, at Monrad siden februar 1860 »lurede« på den lejlighed, hvor turen ville komme til ham som landets politiske leder. Og da den kom, så var det »ganske uden Maal og Med«, at han begærede regeringsmagten (II, s. 43). Der kan dog siges en del til Monrads forsvar. Først og fremmest at Hall i december 1863 var fuldstændig udkørt og øjensynlig længtes efter at blive magten og ansvaret kvit. Desuden må det huskes, at Monrads muligheder for at skabe en tålelig fred blev afgørende svækket på grund af Chr. IX's hårdnakkede og uforstående holdning over for det fransk-engelske forslag om en definitiv deling af Slesvig. Af sin direktør modtog han heller ingen støtte, tværtimod. Det er muligt, at Hall kunne have afværget konferencens sprængning og sikret os Nordslesvig. Men mere end en mulighed er det ikke, thi også han havde et meget dårligt forhold til kongen. Sandsynligheden taler for, at havde han været regeringschef, så var det også i foråret 1864 kommet til en alvorlig indenrigspolitisk krise med alle de deraf følgende uheldige konsekvenser.

Kriegers optræden på Londonkon-

ferencen har altid været et omdebatteret emne, og i de seneste år har man søgt at rehabilitere ham. Grundlaget for denne nye vurdering har bl. a. været et brev som den engelske legationssekretær i København, Bulwer Lytton, sendte fra London i midten af juni 1864 til Vedel, og hvori han udtalte sig meget rosende om Krieger. Brevet er første gang blevet fremdraget i bogen om Krieger af Troels G. Jørgensen, der uden videre accepterer dets indhold, og det samme gør dr. Erik Møller (II, s. 86). Men Bulwer Lyttons brev er et af den slags beviser, der må omgås med varsomhed. Brevskriveren var i 1864 en ung, ivrig, konservativ partigænger, der med entusiasme imødeså muligheden af et engelsk regeringsskifte. Han er derfor ikke noget uvildigt vidne i denne sag, thi også Krieger håbede på et regeringsskifte. De to mænd var i virkeligheden en slags allierede. Et mere upartisk vidne finder man snarere i den mangeårige svensk-norske gesandt i København, friherre Lave Beck Friis. Denne var i 1864 legationssekretær i London og deltog i konferencen. Vedel spurgte ham engang, »hvorledes Krieger var anset, men han rystede på Hovedet og rykkede endelig ud med, at saa slem som T. Bille var Krieger vel ikke, men slem var han dog.«

De her fremsatte bemærkninger og indvendinger bør imidlertid ikke overskygge den kendsgerning, at dr. Erik Møllers bog er en bedrift, og at der her er skabt et værk, der vil blive stående. Det stiller store krav til sine læsere om kendskab til og forståelse af det udviklede slesvig-holstenske spørgsmål såvel som til den europæiske storpolitik. Folkelæsning bliver det ikke, men for den, der virkelig interesserer sig for Helstatens skæbne, er der en fylde af oplysninger og værdifulde synspunkter at finde. For historikerne vil de mere end 100 sider noter og henvisninger være en sand

guldgrube at arbejde i. Mange af de personkarakteristikker, som værket rummer, er ganske fremragende. Her skal fremhæves skildringen af Andræ (I, s. 91–92). En sådan karakteristik skrives kun af en forsker, der kender sit emne til bunds og har tilbragt mange år med at reflektere over det. Det samme kan siges om adskillige af de bemærkninger og synspunkter, der afslutter bind et og to. Men værkets største og varigste betydning vil nok være den, at det ydre handlingsforløb i en af de mest bevægede perioder i Danmarks nyere historie nu er så grundig klarlagt og dokumenteret, at fremtiden næppe vil formå at føje noget afgørende nyt dertil.

V. Sjøqvist.

Kirsten Heils: Les rapports économiques franco-danois sous le directoire, le consulat et l'empire. Contribution à l'étude du système continental. (Presses de la Cité, Paris 1958). 233 s.

Det hører til sjældenhederne, at danske forskere opnår doktorgraden ved udenlandske universiteter, og blandt historikere er det formentlig endog overordentlig usædvanligt. Det er derfor værd at bemærke, at forf. med den foreliggende bog har erhvervet sig doktorgraden fra Sorbonne, hvor hun forsvarede den i 1955 med prof. Marcel Dunan som officiel oponent. Den er derpå udgivet med støtte fra den franske stat.

Bag den ligger et årelangt arbejde, der har ført forf. ikke blot til de franske og danske hovedarkiver, men tillige til adskillige franske departementsarkiver i kystegnene, hvor der var muligheder for at finde efterretninger om dansk-norsk handel og skibsfart i den undersøgte periode. Med rette siger forf., at selv om der er skrevet adskilligt om perioden indtil 1814, ved man stadig kun lidt om den kommercielle side af historien, og ikke

mindst om forholdet mellem Danmark og Frankrig. Bogen er et forsøg på at udfylde dette hul i vor viden.

En indledning giver en oversigt over forbindelsen mellem de nordiske riger og Frankrig før direktorietiden. Før krigen spillede denne handel for Frankrig kun en mindre betydende rolle i den samlede udenrigshandel, men var af væsentlig større betydning for Danmark-Norge, der eksporterede tømmer og fisk og importerede store kvanta franske vine og spiritiosa plus adskillige modeartikler. – Straks efter krigsudbruddet blev handelen væsentligt øget ved dansk eksport af levnedsmidler og krigsforbrødenheder, men den generedes af engelske opbringelser og også af franske kaperes aktivitet.

I direktorietiden 1795–99 ændrede handelen i nogen grad karakter. Fødemidlernes betydning svandt, og i stedet solgtes kolonialvarer, som Frankrig var afskåret fra selv at hjemføre. Samtidig overtog skibe under dansk flag dele af kysttrafikken mellem franske havne, skønt den franske kaperlovgivning i perioder skærpedes og lagde alvorlige hindringer i vejen for sejladsen. Hver fase i udviklingen illustreres af forf. med oplysninger om tallet på danske skibe, der anløb de vigtigste franske havne.

Tiden 1799 til 1806 blev gunstigere for handelen. Kaperierne blev langt færre, og importen til Frankrig steg betydeligt. Som i den foregående periode var det kolonialvarerne, der dominerede. Bomuldsstoffer, sukker og kaffe blev de vigtigste. Forf. har anvendt et stort arbejde på at sammenligne franske og danske handelsstatistikker fra denne periode. Der er meget store afvigelser mellem deres opgivelser, og det lykkes ikke at forklare dem alle. Dette afsnit bliver derfor snarest endnu et bevis på, hvor vanskeligt det er at bygge på statistik fra denne tid. – Fragtfarten fortsatte ligeledes i denne periode, navnlig i Mid-

delhavet. Den blev især drevet af norske skibe, medens de danske i højere grad var sat ind i den direkte samhandel.

Med Berlin-dekretet om fastlandsspærringen blev Danmark-Norges stilling over for Frankrig betydeligt forværret, men handelen fortsatte dog uhindret, til den blev afbrudt af Danmarks krig med England i 1807. Efter vanskelige forhandlinger, som forf. gør indgående rede for, sluttede Danmark alliance med Napoleon og måtte deltage i fastlandsspærringen. Dette var et afgørende brud med hidtidig dansk udenrigspolitik og voldte store vanskeligheder for den handel, der var tilbage, bl. a. amerikanernes på Tønningen. Den franske regering mistænkte den danske for at dække over smughandel med engelske varer, medens den efter forf.s opfattelse redeligt søgte at gennemføre denne og flere gange lod sig bevæge til at gå længere, end det egentlig tjente danske interesser. Samtidig tog den franske protektionistiske lovgivning ingen hensyn til danske interesser, og også for de danske skibe, der ved krigsudbruddet havde søgt fransk havn, var mulighederne meget begrænsede, da franske lovbestemmelser hindrede deres udsejling. Forf.s gennemgang af havnelister og handelsstatistik illustrerer dette, selv om eksportstatistikkerne i denne smugleriets glansperiode er fyldt med allehånde mærkværdigheder. Langvarige forhandlinger om en handelstraktat, der skulle skaffe Danmark bedre vilkår, førte ikke til noget resultat.

Forf. konkluderer, at økonomisk som politisk høstede Danmark kun ulemper af sin alliance med Frankrig, medens forbindelserne før 1807 dog havde været til fordel for begge lande.

Bogen opfylder det mål, dens forf. har sat sig, at kaste nyt lys over de økonomiske forbindelser mellem Danmark og Frankrig, og den bør ubetinget læses af alle, der interesserer sig

for den økonomiske historie i denne periode. I visse henseender giver den mere, end titlen lover, da forf. – vel af hensyn til franske læsere – går meget i detaljer i sin skildring af forhandlingerne mellem de to lande. I disse afsnit er der ikke så meget nyt som i dem, der drejer sig om handelen, men dog en del enkeltheder, der ikke hidtil har været fremdraget fra dansk side. Interessantest er dog skildringen af tiden før 1807, der betyder en væsentlig udvidelse af vor viden om den store handelsperiode.

Aa. Rasch

Troels G. Jørgensen: Tre professorer. Goos – Nellemann – Matzen. (Arne Frost-Hansens Forlag, 1959). 262 s.

Det er et fortræffeligt emne, Højesterets tidligere præsident denne gang har gjort til genstand for en historisk undersøgelse. De tre næsten jævnlidende professorer havde så meget til fælles både på det juridiske og politiske område, at en skildring af deres liv og gerning i een og samme bog falder ganske naturlig. Som universitetslærere var de alle fremtrædende personligheder: Goos (1835–1917) som retsfilosof og strafferetslærer, Nellemann (1831–1906) som processualist og Matzen (1840–1910) som retshistoriker og lærer i offentlig ret.

I bogens første del gennemgås deres juridiske forfatterskab og universitetsgerning grundigt og sagkyndigt. Dette afsnit er særdeles givende, thi deres politiske virksomhed fik – som forfatteren fremhæver – »sin mening ved at være en virkeliggørelse af tanker, der havde deres rod i deres videnskabelighed.« Man må være forf. taknemmelig for denne gennemgang, fordi det drejer sig om et emne, som historikeren ingen mulighed har for at behandle på tilfredsstillende måde. Så vidt en ikke-fagmand kan bedømme det, er alt, hvad der er af væsentlig betydning, taget med. Tilegnel-

sen lettes ved, at forf. klogeligt har behandlet de tre professorers gerning hver for sig.

Det ville have været ønskeligt, om den samme fremgangsmåde var blevet benyttet i det sidste og største afsnit, hvor de tre mænds politiske virksomhed skildres. Det lader sig naturligvis sige (s. 76), at de her i »højere grad (vil) kunne behandles i deres samvirken, som der i ikke ringe grad blev tale om.« Det lader sig heller ikke bestride, at inddelinger og skel ofte gør vold på virkeligheden ved at skabe unaturlige rubriceringer. Alligevel ville det have anbefalet sig at skildre disse mænds politiske indsats hver for sig, og det af den ganske enkle grund, at det rette forhold mellem dem som politiske personligheder ville være trådt tydeligere frem. Man ville da lettere have set, at Nellemann (justitsminister 1875–1896) var den virkelig dominerende skikkelse, medens Matzen ville være henvist til den mere beskedne rolle som regeringens Estrups hårdkogte propagandist, hvem det (ifølge forf.) lykkedes at »bevise«, at regeringen havde »ret« til at udstede provisoriske finanslove, fordi ordet »vedtagen« ikke betød, hvad det siger, men også kunne benyttes om »det ensidigt udstedte« (s. 94). Endvidere ville Goos' to ministerperioder (1891–1894 og 1900–1901) have afsløret sig i deres relative ubetydelighed. Hvis det overhovedet huskes, at Goos har været minister, er grunden den, at det var under ham, Georg Brandes *ikke* blev professor. Det er som universitetslærer og ikke som politisk personlighed, at Goos har krav på at mindes i vor tid. Alt dette må læsren nu selv prøve at gøre sig klart under gennemgangen af bogens flimrende og urolige anden del.

Men det er umagen værd at fordybe sig i dette afsnit, thi der er mange interessante oplysninger deri. Forfatteren har haft adgang til Nellemanns

papirer, der er i familiens eje. Det materiale, han har hentet der fra bekræfter, hvad man tidligere har anet, at Estrup og Nellemann har stået hinanden ret nær, og at sidstnævnte har øvet en stor og undertiden modererende indflydelse på konseilspræsidenten. Forfatteren har også blik for, at Nellemanns indflydelse strakte sig ud over justitsministeriet og ind på det udenrigsministerielle område. I virkeligheden er det ikke for meget sagt, at Nellemann indtil Rosenørn-Lehns død i maj 1892 var en slags reserveudenrigsminister. Det viste sig ikke blot under forårskrisen i 1878, men ved flere andre lejligheder f. ex. i 1884–85, da regeringen skulle tage stilling til Fredrik Bajers forslag om Danmarks permanente neutralitet. Det var Nellemann, der skrev regeringens forsvar efter krigsminister Bahnsøns uheldige tale i Saxeøbing i juli 1887, og i folketinget optrådte han undertiden i Rosenørns sted, når denne var forhindret. Endelig var det Nellemann, Vedel konfererede med i Butterfield-sagen.

Under skildringen af de politiske begivenheder i 1870'erne og 1880'erne beskæftiger Troels G. Jørgensen sig indgående med striden om finansprovisorierne. Det sker med en lidenskab, så man næsten skulle tro, at det drejede sig om et aktuelt problem. Forfatteren lægger ikke skjul på sin mening: han er med liv og sjæl estrupianer, fmtlg. den sidste. Venstres opposition fremstilles som »et hæmningsløst krav om frihed, dvs. magt til at styre uden megen bekymring om ansvaret« (s. 114). Hvorfra forf. ved det sidste, synes noget dunkelt, men det er rigtigt, at Venstres opposition var et led i kampen for at komme til magten. Til gengæld var regeringens modstand en ligeså hårdnakket kamp for at blive ved magten, og i denne kamp undså f. ex. Nellemann sig ikke for at foreslå brugen af så ufine midler som valgtryk mod embedsmænd (s. 180) og

fortielser, når det ikke passede i Højres kram (s. 198). Forfatterens forargelse over Venstres optræden synes derfor noget malplaceret.

Bogen bringer mange interessante eksempler på det åndshovmod, den foragt og selvgodhed, hvormed Højres mænd betragtede »Bønder og Degne og Folke- og Friskolelærere og andre inkompetente Personer (der) vove paa Veie og Stræder at prædike den provisoriske Finanslovs Grundlovsstridighed som en given Ting.« (s. 117) Denne fanatiske indstilling over for en samfundsklasse, der var i fremmarch, var fmtlg. den afgørende årsag til, at hverken kongemagten eller dens politiske repræsentanter kunne komme på talefod med oppositionen. Til deres undskyldning kan siges, at de (med enkelte undtagelser som f. ex. Matzen) var født og opvokset i en stærk standsbevidst over- eller mellemklasse, der følte sine positioner truet. Med modermælken havde de indsøgt allehånde fordomme og *res- sentiments*, som det ikke senere var dem muligt at gøre sig fri for, selvom de havde haft den bedste vilje – hvad de dog næppe havde.

Troels G. Jørgensens bog er skrevet med en veloplagthed og en spændstighed i stilen, man ikke skulle vente at finde hos en 84-årig. Det er øjensynligt, at de biograferede personer har stået hans hjerte nær, og det hænger sikkert sammen med, at de tre professorer var mere jurister end politikere, medens det modsatte vistnok kan siges om Krieger. Forfatteren har med påskønnelsesværdig åbenhjertighed fremsat sine egne meninger, hvad der er medvirkende til, at læsningen bliver fængslende og underholdende.

V. Sjøqvist.

H. G. Olrik (†): *Ludvig Holberg. Undersøgelser og kroniker.* (Gad, 1959). 127 s.

I den smukke lille bog, udgivet af Jes Olrik, er samlet 11 af H. G. Ollriks

Holberg-kronikker, som af udgiveren er forsynet med kildehenvisninger hentede fra H. G. Orlriks efterladte samlinger. Kronikkerne er et smukt udtryk for Orlriks omhyggelige studier, yderst minutiøse i detaljen. Artiklerne behandler en række episoder i tilknytning til Holberg, men rummer egentlig ikke noget af betydning for det almene indtryk af digterens person eller livsgerning. For Holbergentusiaster vil den bekvemme samling af kronikkerne selvfølgelig være en kærkommen gevinst; for andre vil det være et par timers god læsning, som fængsler trods de spinkle emner.

Vagn Dybdahl.

J. Chr. Svabo: Indberetninger fra en reise i Færøe 1781 og 1782. Udgivet af N. Djurhuus. (Selskabet til udgivelse af færøske kildekrifter og studier, 1959). XXXI + 497 s.

Det færøske kildekriftselskab har med dette både i henseende til det ydre og det indre meget tungtvejende værk ydet en præstation, der fortjener al mulig påskønnelse. Jens Christian Svabo (1746–1824) og hans livsløb har flere gange været skildret, bl. a. af Chr. Matras i indledningen til hans udgave af »Svabos færøske visehåndskrifter« (1937–39), men hidtil har Svabos omfattende Færøbeskrivelse kun været udgivet brudstykkevis.

Svabo var præstesøn fra Færøerne og kom i 1765 til København. Her studerede han ved universitetet økonomi og en række reale fag, men tog aldrig eksamen; trods gentagne forsøg opnåede han heller aldrig befordring til noget embede. I mange retninger blev hans liv en række skuffelser; kummerligt levede han, også efter at han i 1800 endeligt havde opgivet at skaffe sig en levevej i København og vendte tilbage til Færøerne. Trods triste ydre forhold indtager han dog en pæn plads blandt oplysningstidens skribenter og er i mange retninger et

karakteristisk eksempel på de mindre ånder blandt disse – også ved hans tro på mulighederne for at hæve almuen gennem oplysende skrifter om landbrug og økonomiske forhold.

Den store rejse til Færøerne i 1781–82 foretog Svabo med støtte fra Rente-kammeret. Formålet var at tilvejebringe en af datidens yndede økonomisk-topografiske beskrivelser. En sådan kom også til at foreligge, men den blev aldrig gjort trykfærdig. Meget af den er med sin lapidarstil præget af, at han skulle præstere noget for den udbetalte – temmelig store – rejseunderstøttelse, og i det hele er manuskriptet meget ujævnt i indhold. Trods disse forhold må det erkendes, at beskrivelsen i dag er en fornem kilde til belysning af færøske forhold og i det hele til vestnordiske kulturformer (på grund af den i mange retninger retarderede udvikling) ret langt tilbage i tiden.

Beskrivelsen dækker snart sagt alle sider af livet på Færøerne: dagligdagen, sproget, festerne, erhvervslivet, naturforholdene, kommunikationsvæsenet m. m. Teksten er gennem fyldige registre og omfattende noter velbelyst af udgiveren, undertiden måske med vel mange filologiske petitesser i forhold til det, der gives om økonomiske og samfundsbetonede forhold, og særlig da bogen netop på det første område virkelig rummer en hel del til belysning af tilstandene i monarkiet i almindelighed.

Vagn Dybdahl.

Povl Eller: Adam Oehlenschläger portrætter. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1958). 144 s.

Museet på Frederiksborg har i tilknytning til mindeværelset for Oehlenschläger samlet et ganske fyldigt udvalg af de eksisterende portrætter af digteren. Med udgangspunkt i denne samling har museumsinspektør Povl Eller udarbejdet en grundig ka-

talogs over alle de Oehlenschläger-portrætter, der har ladet sig opspore.

Desuden har han i bogens første halvdel gengivet en række samtidige og senere beskrivelser af Oehlenschlägers udseende og konfronteret dem med billedernes oplysninger. Det tegner et morsomt og meget anskueligt portræt af digteren både som den fejrede idealtipe på den romantiske skjald og som et ganske almindeligt menneske. Hvem tænker sig vel digterkongen med briller på næsen? Han brød sig heller ikke om at bruge dem, når han optrådte som forelæser!

En citatsamling som den, bogen bringer, er det naturligvis næsten ugørligt at få fuldstændig. Eller har vel heller ikke tilstræbt fuldkommenhed, men han har tilsyneladende alligevel fået det meste med. Det skal derfor kun opfattes som et supplement til det kuriøse problem om, hvor længe Oehlenschlägers hår beholdt sin smukke, sorte farve, at der her anføres et citat, der vist burde have været med. Det er fra Peder Hjorts beretning til vennen Atterbom om sin deltagelse i universitetets sørgefest for Christian VIII (meddelt af Morten Borup i *Danske Studier*, 1956, s. 46):

»Mest af alt strålede ved Universitetsfesten, over alle Hof- og militaire Uniformer, Øhlenschlaegers store, smukke Gestalt, *kulsort*, med St. Olafordenens *røde* Bånd over Brystet.« (Fremhævelserne er Hjorts).

Bogens tyngdepunkt ligger naturligvis i dens sidste halvdel, hvor Eller har katalogiseret og beskrevet alle de portrætlige fremstillinger af Oehlenschläger, han med så stor flid har fundet frem. Arbejdet viser, hvordan en sådan opgave kan løses på forbilledlig måde. Billedbeskrivelserne udmærker sig nemlig dels ved deres saglighed og deres fylgdighed, dels ved at være behageligt fri for banale kunstneriske vurderinger og karakteristiker. Det er en særdeles nyttig og vi-

denskabeligt vederhæftig katalog, der på den måde er kommet ud af det. Iøvrigt er bogen rigt illustreret, så den også derved gengiver et fyldigt udsnit af Oehlenschläger-portrætterne.

Den smukke bog bør i høj grad animerer museet til at fortsætte udgivelsen af sådanne afhandlinger, der – som direktøren skriver i et forord – kan »gøre opmærksom på, hvilket rigt og værdifuldt materiale Det national-historiske Museum på Frederiksborg rummer til belysning – kulturhistorisk og kunsthistorisk – af så mange sider af Danmarks historie gennem de sidste 500 år«.

H. P. Clausen.

Kjeld Galster: Stiftamtmand Fr. Moltke og rektor Emmanuel Tauber i Ålborg. Oprettelsen af det første stiftsbibliotek og den første sparekasse i Jylland. (Konrad Jørgensens Bogtrykkeri, Kolding, 1958). 211 s.

Godt et års tid efter, at Fr. Moltke på grund af svensk pression havde måttet nedlægge sine embeder i København, rykkede han i 1815 som stiftamtmand ind på Aalborghus. Her mødte han som katedralskolens myndige og ansete rektor, Emmanuel Tauber. Begge havde de vidtstrakte kundskaber, videnskabelige og litterære interesser, og begge var de optændt af den ivrige rationalists trang til at virke for det almene. Fhv. rektor, dr. Kjeld Galster har i sin bog fængslende dokumenteret deres virksomhed for oprettelse af et stiftsbibliotek i Ålborg (et sådant var nogle år forud blevet oprettet i Odense). Foruden tilvækstprotokoller og kopibøger fra biblioteket er der bevaret en række breve og smånotitser vekslede mellem Moltke og Tauber fra de i 1817 begyndte at virke for biblioteket, der i løbet af et par år blev til virkelighed og ved Taubers død var vokset til omkring 20.000 bind, som efter stadig tilvækst i 1887 indgik i katedralsko-

lens bibliotek. I Kjeld Galsters bog veksler aktstykker og forfatterens tekst mellem hinanden i en noget uoverskuelig form; men som helhedsresultat fremtræder et i kraft af detaljerne sjældent livfuldt billede af de to mænds arbejde, af provinsens kulturliv og af tidens sparsommelighed. Stykket om Ålborg Sparekasse fra 1820 er kun nogle få sider om arbejdet forud for grundlæggelsen.

Vagn Dybdahl.

Mellem klassiske filologer. Af Niels Bygom Krarups brevvekslinger. Udgiven med en biografisk ramme og kommentar ved Morten Borup. (Rosenskilde og Bagger, 1957). 240 s.

De to skolemænd, der er hovedpersonerne i denne brevdugave, N. B. Krarup (senere rektor for Vestre Borgerdyd) og F. C. Olsen (senere rektor i Viborg) er vel begge glemte – selv om Olsen huskedes langt op i tiden for sin fortræffelige levnedstegning af Poul Møller. Når lektor Borup alligevel har fundet deres indbyrdes korrespondance fra begyndelsen af 1820'erne værdig til udgivelse er det vel først og fremmest på grund af det tidsbillede, den frembyder. De var begge medlemmer af kredsen omkring digteren, og denne optræder i øvrigt også selv som korrespondent med flere breve, for de tidligstes vedkommende i en festlig gavflab-stil. Langt størstedelen er dog veklede mellem Krarup og Olsen under en rejse, som den førstnævnte i årene 1821–24 foretog til Tyskland, Italien og Frankrig. Olsen, der var Krarups elev, fortæller løst og fast om livet i København, sit arbejde og sig selv. Han var en ganske interessant personlighed, som ved vennens protektion var blevet hjulpet frem fra små kår. På trods af utvivlsomt gode evner havde han livet igennem store besværligheder dels af økonomisk, dels af mere personlig art. Det var en tid lang en al-

mindelig antagelse, at hans udnævnelse til rektor i Viborg var et forsøg fra Christian VIII på at holde ham borte fra den københavnske frihedsbevægelse. Interessantest i samlingen er Krarups skildringer fra de lærde kredse ude i Europa, som han under sin rejse kom i kontakt med – og det på trods af, at han er en ret tør brevsriver. Det vrimler med kendte navne, som det på den tid var yderst let for en rejsende at komme i forbindelse med. Stablen af introduktionsbreve var et fast tilbehør til bagagen. Hos de fleste høstede han et stort udbytte; kun Hegel kunne han ikke trænge ind til. Han erklærer rent ud, at han ikke forstod et ord. Rejsen blev foretaget på grundlag af stipendier, og Olsen var hans kasseimester hjemme, et arbejde, der ofte var besværligt nok. Selv om Krarup i første række var rejst som filolog, var han dog helt på det rene med, at han siden ville til skolen, og han forsømte heller ikke at gøre iagttagelser på dette område. De blev dog kun i ringe grad omsat i praksis, da han få år efter blev rektor. Brevene er forsynede med et omfattende noteapparat, og bogen rummer desuden udmærkede biografier af Krarup og Olsen.

Finn H. Lauridsen.

Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid. (Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 19, 1958). 308 s.

I sin disputats fra 1923 om sprogreskripterne og det danske sprogstyre i Slesvig mellem krigene holdt Holger Hjelholt sig overvejende til administrationens tolkning og gennemførelse af reskripterne. Med hensigt afstod han fra en behandling af kampen om sprogordningen i dens udenrigspolitiske og dens lokale aspekt. Senere er der i sammenfattende skildringer af tidens historie og i tids-

skriftartikler leveret spredte bidrag til en beskrivelse af de stridigheder, reskripterne affødte mellem de danske myndigheder og de tyskorienterede slesvigere og – hvad der er det mest spændende – mellem danskerne i grænselandet indbyrdes.

En samlet og fuldstændig skildring af disse stridigheder findes imidlertid ikke, hvilket egentlig er ret påfaldende i betragtning af det fyldige brevmateriale, der findes i Regensburgs ufatteligt righoldige arkiv. En sådan skildring måtte også forudsætte grundige, lokalt begrænsede undersøgelser, og med sin bog om brydningerne i Tønder har dr. Nyholm vist, hvor meget der kan nås på dette område.

Nu er modsætningerne i Tønder også et af de mest taknemmelige emner at give sig i lag med i denne forbindelse, fordi den bekendte, frisindede Klosterpolitik bæres af mænd, der spillede en rolle i det nationale og religiøse liv i Tønder mellem de slesvigske krige. Derfor kan Nyholm med sin afhandling belyse ikke blot de lokale brydninger omkring sprogreskripterne og afdække personlige, religiøse og politiske modsætninger bag uoverensstemmelserne; han kan tillige udvide synsfeltet til at omfatte en vigtig principiel side af debatten om sprogordningen.

Dr. Nyholm viser, at man ikke, som sket er, kan tillægge archidiakonen i Tønder, Johs. M. Dahl, hovedæren for at have gennemført den sproglige nyordning af Tønders skolevæsen i overensstemmelse med sprogreskripterne (således bl. a. Kn. Fabricius i »Sønderjyllands Historie« VI). Ganske vist blev Dahl i 1851 kaldet til sit embede under den forudsætning, at han skulle overvåge reskriptets gennemførelse, og han blev derfor samtidig skoleinspektør, hvorved han kom til at øve afgørende indflydelse på skolevæsenet. Men grunden for ordningen var lagt af den energiske borg-

mester C. A. Kiær, der fra 1851, til han i 1853 meget mod sin vilje måtte overtage embedet som herredsfoged for Tønder og Højer herreder, med energi foretog omlægningen af sproget i skolerne. I hvert fald i sine første år som skoleinspektør fulgte Dahl ganske Kiærs direktiver, og de senere foranstaltninger med den gradvise, men konsekvente, fuldstændige indførelse af dansk skolesprog lå i direkte forlængelse af Kiærs planer.

Resultatet af sprogreskripterens gennemførelse blev for kirkens vedkommende den ejendommelige situation, at hovedpræsten, den danske provst Odin Tidemand, kom til udelukkende at prædike på tysk, mens Dahl holdt de danske gudstjenester, og den tyskdannede trediepræst, Carstens, prædikede på tysk hveranden søndag eftermiddag, men på dansk for landmenigheden, der iøvrigt i religiøs henseende var den mest levende. Carstens var imidlertid afskåret fra at holde dansk altergang. Det skulle Dahl gøre, og det gav anledning til adskillig splid, fordi han nægtede at modtage Carstens' skriftebørn.

Provst Tidemand blev nok i det hele sat i dens mest pinefulde stilling, og han led under den hele sin embedstid igennem. Konfirmationen var nemlig fra 1854 blevet rent dansk, og han kunne følgelig ikke henvise sine konfirmander til sine egne højmesseprædikener, der jo var tyske, men måtte sende dem til Dahl. Samtidig samlede de tyske borgere naturligt nok om Carstens, og Tidemand fik kun et forsvindende ringe antal kirkelige handlinger at udføre.

Han isoleredes yderligere derved, at Dahls indflydelse på skolespørgsmålene var uomtvistelig og støttedes fra ministeriet. Tilmed øgede Dahls selv-sikre optræden og hans religiøse særstandpunkter vanskelighederne for den mere sagtmødige Tidemand. Begge disse mænds skæbne i Tønder blev egentlig tragisk. For Dahls vedkom-

mende kan man finde en stor del af årsagen hertil i hans egen optræden og i hans religiøse anskuelser, men for Tidemand skyldes det alene den vanskelige stilling, han uforskyldt blev anbragt i. Man kunne have ønsket, at Nyholm i sin bog havde ridset dette billede af provst Tidemand noget fastere op.

Men det er ganske berettiget, at afhandlingens hovedparti iøvrigt er bygget op omkring pastor Dahl. Han repræsenterede de tanker, der førte til Klostermødet, og skønt han ikke selv trivedes ved sit arbejde for den danske sag i Slesvig, blev han i sine synspunkter eksponent for de nye politiske og religiøse tanker, der i Sønderjylland fandt en rig arbejdsmark.

Meget tidligt tegnede sig i Tønder lokale fronter, parallelt med de politiske frontlinjer i kongeriget. Da regeringspolitikken efter januarkundgørelsen i 1852 måtte gå ind for Slesvigs særstilling og vendte sig mod inkorporationstanken, fulgte amtmanden, grev Arthur Reventlow, loyalt denne politik, og det bragte ham i et modsætningsforhold til de danskere i byen, der så med skepsis på, at båndene mellem kongeriget og Slesvig slækkedes. Greven blev – sikkert med adskillig uret – efterhånden betragtet mere som slesvig-holstenernes end som danskernes mand.

Et pudsigt, men karakteristisk udslag af denne modsætning er det, at Reventlow lod sin tjener udspionere byens embedsmænd, når de kørte vestpå, for at se, om de gjorde holdt i Møgeltønder. I så fald kom de nemlig, da Møgeltønder var en kongerigsk enklave, til at overtræde forbudet mod, at slesvigske embedsmænd uden tilladelse rejste til kongeriget! Dahl gik ofte til Møgeltønder, men hævdede, at det var almindelige spadsereture og ikke rejser, han foretog. Det indberettede Reventlow, og sagen blev afgjort derhen, at Dahl vel måtte spadserere sine ture, men han fik en

næse, fordi han havde sat sig ud over amtmandens påbud. Dog tilføjede ministeriet, at amtmanden havde været ubeføjet til at gribe ind, fordi præsterne ikke sorterede under ham. Reprimanden skulle derfor ikke uddeles af amtmanden, men af kirkevisitatoriet. Dettets eneste fungerende medlem var imidlertid grev Reventlow, som derefter uddelte irettesættelsen. Man mindes Storm P.s berømte: »... kasseren – det er også mig«.

Der lå imidlertid dybe politiske uoverensstemmelser bag disse mærkværdigheder, og modsætningen forstærkedes, efterhånden som Dahl omkring sig samlede en gruppe af grundtvigsk indstillede lærere med Cornelius Appel som den mest fremtrædende i kredsen. Over for dette »demokratisk-nivellerende Parti«, som Tidemands efterfølger, provst Hjort, kaldte det, stod de mere konservativt indstillede, regeringstro embedsmænd.

Modsætningerne nærmede sig birstepunktet, da Dahl, tydeligt inspireret af Søren Kierkegaards angreb på statskirken, fra prædikestolen leverede voldsomme udfald mod statens religionslovgivning. I Slesvig gjaldt jo ikke junigrundlovens religionsfrihed, og Dahl kunne derfor med en vis effekt vende sig bl.a. mod den tvungne barnedåb. Striden kom dog i det lange løb mest til at dreje sig om konfirmationen, som man på linje med Grundtvig ønskede spaltet i en borgerlig og en frivillig kirkelig del.

Nyholms analyse af denne strid godtgør på overbevisende måde, at den første tilskyndelse til den stammede fra Kierkegaard, men at den i sit videre forløb, takket være bl.a. Appel og Chr. Sigfred Ley, blev ledet ind i en grundtvigsk frihedsretning. Dahls udgangspunkt var hans ønske om, som Nyholm skriver, »at være en inderlighedens apostel«, men da den grundtvigske tanke om folkelig og religiøs frihed kom til, fik den oprin-

deligt religiøse tankegang hos ham og hans tilhængere en politisk konsekvens, der kunne blive farlig for sprogreskripterne.

Ganske vist holdt Dahl og hans fæller stejlt på sprogpolitikens nødvendighed og berettigelse, fordi flere af dem i deres daglige gerning var forpligtet på den. Men skulle konfirmationen gøres til en fri, kirkelig handling – hidtil var den betragtet som afslutningen på skolegangen og skulle derfor foregå på dansk – måtte sproget ved den automatisk blive valgfrit. Samtidig argumenterede mændene i denne kreds ofte ud fra tanken om Slesvigs egenart, og de advarede mod en overilet inkorporation. Slesvig skulle i ro finde sig selv, og danskheden skulle sejre ad frihedens og det folkelige kappestræbs vej. Det var farlige tanker for sprogstyret, de grundtvigske apostle her førte frem, og det er karakteristisk, at i årene op til 1864 ansatte Regenburg ingen grundtvigske præster i Slesvig.

På denne baggrund har Nyholm med fuld ret, forekommer det, givet os rigtigere forestillinger om Klosterbevægelsen, end vi har haft før. Det var ikke Klosterbrødrenes mening at søge sprogreskripterne ophævet. *Politisk* advarede de mod en indlemmelse af Slesvig i Danmark, før det slesvigske folk frit havde udtalt ønsket herom, og de vendte sig mod, at man syd for Kongeåen opretholdt et tvangsstyre, langt fra junigrundlovens folkestyre. *Sprogligt* krævede de egentlig kun tilladelse til tyske privatskoler og til tysk konfirmationsforberedelse, hvor regeringen (fra 1861) havde tilladt tysk sprog ved den kirkelige konfirmationshandling.

Der kan ikke rettes væsentlige indvendinger mod hovedresultatet af Nyholms arbejde, og heller ikke mod hans omhyggelige redegørelse for de personelle forhold og ændringer i Tønders kirke- og skolevæsen i den behandlede periode. Detaljerne står

dog ikke helt klare og sikre i alle tilfælde. Således er det forvirrende, at provst Tidemands afgang og Hjorts udnævnelse til hans efterfølger først omtales længe efter, at Hjort er begyndt at spille en rolle på bogens sider. Omtalen af præsternes forhold til landmenigheden er heller ikke egnet til at skabe klarhed hos læseren. Først fortælles i et referat af et brev fra Kiær (s. 46), at landmenigheden hørte til archidiakonatet. Derefter virker det forunderligt, at det lidt senere i et citat fra et brev fra den samme Kiær til Regenburg (s. 94) hedder, at trediepræsten, Carstens, »påberåber sig *sin* rent danske *Landmenighed* for at han ikke har wühlet«. Endelig kommer så (s. 147) den rigtige forklaring, at embedet som trediepræst er oprettet i 1729, og at dets indehaver skulle prædike både på dansk og på tysk i byen. »Da bedehuset i Emmerske blev oprettet i 1733, skulle han tillige betjene den dansktalende menighed her.« Sådan var det stadig i 1850'erne. Det var altså Carstens, trediepræsten, der var præst for landmenigheden, men det fremgår kun indirekte.

Iøvrigt havde man gerne set en mere indgående skildring af denne Carstens. Som indfødte tøndringer med tysk uddannelse indtog han en mellemstilling mellem dansk og tysk, ikke uden lighedspunkter med en »slesvigsk« skikkelse som pastor N. C. Nielsen, Sommersted.

Dr. Nyholms udmærkede bog efterlader hos læseren ønsket om, at hele problemet om det »særslesvigske« før og efter 1864, både dets realitet og tankerne om det, engang må få en kyndig og dybtgående behandling, frigjort for anakronistiske synsmåder. I sammenhæng hermed eller som en undersøgelse for sig ville det være af værdi nøjere at få beskrevet samspillet mellem grundtvigske og andre kongerigske ideer og udviklingen i Sønderjylland mellem 1830 og 64. Nyholms

resultater for Tønders vedkommende tyder på, at det ville være både frugtbart og berettiget at tage disse ting op.

H. P. Clausen.

Julie Grüner: Minder fra mine bedste-forældres hjem i det danske Altona. (Gad, 1958). 195 s.

Erindringerne, der er nedskrevet i 1890'erne og udgivet af Albert Fabritius og H. Topsøe-Jensen, dækker de velstående købmandsfamilier i 1840'ernes og 50'ernes Altona. Ingen fremtrædende offentlige personer er med og ej heller store begivenheder; »minderne« skal altså søge deres raison d'être i miljøtegningen, og på det område gør de fyldest. Livet i den merkantile overklasse og dens idealer fremtræder levende gennem de mange småbilleder af de forskellige familiedømmer, selv om det anekdotiske stof måske optager vel megen plads. Det aftenmæssige miljø er velkendt fra andre af samtidens større byer, både f. eks. i Tyskland, England, U. S. A. og i København og Helsingør; men det har sin værdi at se det dokumenteret også i Altona. Det skal tilføjes, at erindringerne og noteapparatets oplysninger ofte vil kunne yde værdifuld hjælp under arbejde med identifikation af en række borgerslægters medlemmer.

Vagn Dybdahl.

Kjeld Bjerke & Niels Ussing: Studier over Danmarks nationalprodukt 1870-1950. (Gad, 1958). 175 s.

Det er et meget fortjenstfuldt arbejde, som her er udført af Det statistiske Departement og Københavns Universitets økonomiske Institut. Størst interesse frembyder naturligvis perioden før 1930, mens tiden derefter tidligere er behandlet i publikationer fra Statistisk Departement.

For tiden før 1930 falder arbejdet

set ud fra indre kriterier stort set i to hovedgrupper: tiden før omkring århundredskiftet og tiden efter. Dette skyldes kildegrundlaget, der for tiden efter 1900 på de fleste områder flyder meget rigeligere, omend det målt med vor tids øjne er ret spinkelt.

Det spinkle kildemateriale er – som forfatterne også er klar over – bogens svaghed. Det vil imidlertid være ubilligt at rette kritik mod fremstillingen ud fra dette forhold; man har villet besvare den stillede opgave, og så må man bruge, hvad der er. Mere afgørende er, om man har anvendt alt, hvad der er, og om man stillet over for de forskellige kildegrupper har udøvet den fornødne kritik. Dette synes ikke mindst at være det ømme punkt, når det gælder indkomststatistikken, der netop (bortset fra landbruget) er af væsentlig betydning, fordi forfatterne lader nettofaktorindtægten stå som det centrale begreb. De foretagne beregninger og justeringer kan man nok følge, og man må lade dem passere med en let kuldegysning over dristigheden, men derimod får man næsten intet at vide om den kritik, materialet (skatteligninger) er blevet mødt med, her tænkes især på tiden før 1904. En lignende usikkerhed føler man over for de beregnede konsumtal. Man må her spørge, og det gælder også indkomststatistikken, om det alligevel ikke havde været muligt at foretage en række afprøvninger af kildematerialet gennem undersøgelser i et udvalgt arkivstof.

Bogens hovedresultater har imidlertid det tiltalende karaktertræk, at de svarer til, hvad man synes er rimeligt – alene det er naturligvis meget tilfredsstillende, selv om det nødvendigvis ikke også behøver at være en betryggelse. Dernæst må fremhæves, at bogen er særdeles velskrevet, således at den virkelig kan læses, uden at der stilles overvældende krav om indsigt i økonomisk metode. Til dette kommer, at den på en række områder

vil være en genvej ved benyttelse af den statistiske litteratur før 1914. Lidt påfaldende er det, at man ikke har følt trang til at gøre opmærksom på tilsvarende undersøgelser i andre lande og drage sammenligninger med de der opnåede resultater.

Vagn Dybdahl.

Jørn Piø: Skillingsviserne om Christiansborgs Slots brand 1884. (Schultz, 1959). 58 s.

Den lille studie er i al beskedenhed et godt lille bidrag til belysning af folkekulturen i det 19. århundrede. Forfatteren beskriver typografisk, litterært og musikalsk 18 skillingsviser om slotsbranden, og der genoptrykkes i facsimile nogle af viserne. Det er måske tvivlsomt, om den indgående beskrivelse på alle punkter har sin berettigelse, men de konkrete oplysninger, der gives om visernes udbredelse, har sin store interesse. Viseforlæggeren Julius Strandbergs dagbøger oplyser, at han i 1884 udsendte viser i tilsammen 405.000 eksemplarer, heraf om slotsbranden alene 60.000, hvoraf de 13.000 blev solgt i løbet af dagen efter branden. At tillægge viserne nogen betydning som udtryk for folkestemningerne er der næppe nogen grund til; her er det blot trangten til gru og sentimentalitet, der har fået et objekt. Nogen egentlig politisk tendens er der ikke i viserne.

Vagn Dybdahl.

Ole Bjørn Kraft: Ung mand undervejs. (Nyt Nordisk Forlag, 1958). 213 s.

Ole Bjørn Krafts erindringer omfatter perioden, fra han i 1912 blev student, til han i 1926 valgtes til Folketinget. Det er blevet en god bog i den forstand, at den virkelig giver manden; i højere grad end mange andre memoirer karakteriserer de forfatterens personlighed. Deri ligger erindringernes hovedfortjeneste, mens

deres bidrag til den politiske historie er beskedne, men med forfatterens position i bogens periode kan heller ikke andet forventes. Navnlig tre forhold belyses: studenterpolitik under 1. verdenskrig, den politiske bevægelse »Det unge Danmark« og journalistliv ved provinsens små dagblade (Svendborg og Sønderborg). Af vilkårene for det sidste gives en række udmærkede småbilleder, om studenterpolitikken siges ikke meget nyt, heller ikke i karakteristikkerne af den unge Christmas Møller, men så meget desmere er der at hente i afsnittet om Det unge Danmark. Her redegøres for bevægelsens idéindhold, for dens organisationsform og arbejde og for de forskellige ledes plads i bevægelsen; på dette punkt vil erindringerne bevare deres værdi som kildekrift. De vil også, som nævnt, gøre det som menneskeligt dokument fra en mand, hvis naturel er meget forskelligt fra det almindelige i dansk politik, og hvis stil i højere grad, end det vist er almindeligt, er manden.

Vagn Dybdahl.

Erling Foss: På eget ansvar. 1944-45. (Gyldendal, 1958). 263 s.

Som en slags fortsættelse af »Fra passiv til aktiv modstand« fra 1946 har Erling Foss her samlet en række skildringer fra sin virksomhed som Frihedsrådets repræsentant i Stockholm. Det er en yderst interessant bog, men når dette er sagt, må det også straks erkendes, at den lider af visse brist, der svækker dens værdi som historisk kildekrift. Nok rummer bogen en række hidtil ukendte (og værdifulde) aktstykker, men den sammenkædende tekst gøres mindre klar på grund af en bestandig sammenblanding af referater fra 1944-45 og senere ræsonnementer over begivenhederne.

Bogen falder i tre afsnit: et om våbentransporter til Danmark (næ-

sten udelukkende fra Sverige), et om propaganda- og nyhedstjenestens organisation fra Sverige og endelig et om de diplomatiske relationer til de allierede. De to første afsnit giver ikke uvæsentlige bidrag til karakteristik af modstandskampen, men det er det sidste, som har størst almen interesse. Fra afsnittet om våbenforsyningerne bør dog fremhæves et aktstykke, der belyser Foss' synspunkt på slutfasen, hvor han vel har haft meningsfæller. Han gør sig her til talsmand for den opfattelse, at en slutkamp mellem danske modstandsstyrker og tyske tropper – uanset tabene – ville have været ønskværdig af hensyn til den nationale selvfølelse. Bemærkelsesværdig er også den spaltning, der var mellem Foss og meningsfæller på den ene side og de i øvrigt aktivt indstillede politikere på den anden side; de sidste stiledede mod etableringen af sådanne styrker, at statsmagten efter et tysk nederlag skulle være i stand til at opretholde ordnede tilstande, mens Foss udelukkende sigtede på de aktuelle forhold. Det synes, som politikerne her både har haft en større politisk erfaring, hvad heller ikke kan overraske, men også i højere grad har været orienteret om udviklingen i andre besatte lande og de risici, der ville være efter et tysk sammenbrud.

Redegørelsen for udsendelsen af Døssing til Sovjetunionen bringer meget værdifuldt kildemateriale. Iøjnefaldende er her den betragtelige risiko, man løb ved at sende en mand, som ikke havde enten politisk erfaring eller diplomatisk skoling; da relationerne mellem Sovjetunionen og Danmark ikke var så snævre og trods besættelse af Bornholm heller ikke blev det, gik det godt, trods det selv under de særlige forhold vel improviserede, der var over hele udsendelsen; alene den svigtende forbindelse mellem Døssing og hjemlandet synes på visse punkter at have gjort hans tilstedeværelse mere vovelig end und-

ladelsen af at søge kontakt med Sovjet. Til dette kom Døssings naturel, hvor en vis ensidighed kunne være en fare. Det var sikkert den, der fik Eduard Reventlov til i 1944 at gøre Døssing opmærksom på, »hvor vigtigt det var, at hans mission formede sig således, at han efter befrielsen på ganske samme måde som andre gesandter betragtede sig som repræsenterende den regering, kongen udnævnte« (Eduard Reventlov: I dansk tjeneste. S. 162).

Et vigtigt afsnit i Foss' bog behandler Christmas Møllers stilling i England og F.'s brud med ham. Således som det fremstilles i bogen var grunden til, at de to mænds veje skiltes, den, at Foss ikke kunne affinde sig med Christmas Møllers ærgerrighed både i England under krigen og den, han lagde for dagen med henblik på hans fremtidige rolle i dansk politik. Om dette forhold og om Christmas Møllers vanskelige stilling i England giver Foss gode oplysninger, som uvægerligt – uanset den kritik, de bør mødes med, bør medtages, når den tid kommer, hvor man vil søge en forklaring på Christmas Møllers som helhed uafklarede personlighed.

Erling Foss har med sin bog ydet et værdifuldt bidrag til dansk politisk historie.

Vagn Dybdahl.

Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921–55. (Munksgaard, 1958). 285 s.

Det er særdeles påskønnelsesværdigt, at Rigsarkivet med dette bind genoptager udsendelsen af »Meddelelser« om hovedarkivets virksomhed. Den standsning, der skete, da Erslev i 1922 udsendte meddelelserne om årene 1916–20, var yderst beklagelig, og det må hilses med megen tilfredshed, at man nu er sindet at genoptage den regelmæssige 5-års udsendelse; det foreliggende bind medtager ikke landsarkiverne, men dette vil ske i fremti-

den, ligesom der bebudes et særskilt bind om landsarkiverne 1921–55.

Det foreliggende bind er velredigeret, og skønt knap i formen giver det det væsentlige. Det er opdelt sagligt efter Rigsarkivets forskellige arbejdsområder (seglsamling, fotografisk atelier, publikationsvirksomhed o.s.v.), men desuden behandles mere almindelige forhold som f. eks. arkivoverenskomster med udlandet, arkivaliers tilgængelighed. Endelig skal fremhæves de værdifulde oversigter over afleveringer fra centraladministrationen og over afleverede privatarkiver og de ikke mindre vigtige kassationsbestemmelser (her havde det nok været af interesse at få en redegørelse for de principper, der har været lagt til grund). En alvorlig anke mod bogen, der vil have interesse for mange historikere og historisk arbejdende amatører, er den for en publikation som denne ganske urimelige pris af 25 kr.

Vagn Dybdahl.

A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: *Candidati og examinati juris 1736–1936. Candidati politices 1852–1936. Candidati actuarii 1922–1936. III–IV. (Gad 1957 og 1958). 458 og 395 s.*

Selv om de to udgivere nu er nået alfabetet ud med deres forbilledlige værk (de to første bind er anmeldt i Jyske samlinger, Ny række III, s. 138–140 og 282), synes de dog ikke tilbøjelige til at slippe de jurister, statsvidenskabelige kandidater og aktuarer, som de begge i så mange år har ofret tid og kræfter på. Værket vil blive endeligt afsluttet med et femte bind, der skal indeholde navne-register til samtlige – ca. et halvt hundredetusinde navne. Det foreliggende IV bd. er suppleret med 15 sider rettelser og tilføjelser, hovedsagelig dødsfald fra tiden efter trykningen af de enkelte bind, men også reelle rettelser, som det videre arbejde har givet anledning til.

Finn H. Lauridsen.

Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur. 2. udgave. (Kommissionsanstalten, 1959). 98 s.*

Den energiske sønderjyske historiker Olav Christensen har med denne nyudgave af bibliografien fra 1949 fået et nyt betydningsfuldt led til sit forfatterskab. Den nye udgave har 1.191 numre mod 1. udgaves 768, og selv om kredsen af »sønderjyske« slægter nok kan forekomme noget vid, er den tilstræbte fuldstændighed påskønnelsesværdig, og mange historikere vil være taknemmelige for den hjælp, bogen vil yde. Jævnligt omfatter bibliografien også 1-blads tryk og dupliserede slægtstaver, her havde en henvisning til de institutioner, hvor de findes, sikkert været på sin plads. Arkivar Peter Kr. Iversen slutter bogen med et tillæg på 18 sider, hvori han giver en fortegnelse over det sønderjyske landsarkivs efterhånden ret omfattende samling af manuskripter om sønderjysk personalhistorie.

Vagn Dybdahl.

Jørgen Friis: *Slægten Simonsen fra Rugaard. Med indledning af Niels Friis. (1958). 125 s.*

Den fynske slægt Simonsen rummer hverken nogen særlig bemærkelsesværdig social udvikling eller sammensætning; den er af bondeoprindelse og dens medlemmer træffes i dag i højst forskellige erhvervsgrupper. Heller ikke dens slægtbog skiller sig i formel henseende ud fra den store mængde; men den er uhyre nyttig for den samfundsinteresserede historiker som de fleste af sin art. Slægtens betydeligste skikkelse, Simon Andersen Amager (1751–1842), er dog virkelig interessant. Han begyndte som herskabskusk og overtog siden sin fædrenegård i Amager (Vigerslev sogn) som fæster. I adskillige år drev han ved siden af en omfattende studehandel, der i 1781 satte ham i stand til

sammen med sin svigerfader at købe hovedgården Rugård med den dertil hørende Rugårds Mølle; 1784 blev han eneejer og udvidede i øvrigt sine besiddelser flere gange frem til 1816, idet end ikke de vanskelige økonomiske forhold i århundredets begyndelse synes at have været ham til nogen hindring. Redaktør Niels Friis har som indledning til slægtbogen skrevet en udmærket biografi af Simon Amager; han blev på sin egn en førerskikkelse, men han var samtidig til sin død gårdfæster i fødesognet, en ganske ejendommelig samfundsplacering.

Foruden denne indledning og stamtaflen bringer bogen et uddrag af en dagbog ført på Rugård i årene 1834–59 af Simon Amagers søn Bendt og hans hustru Amalie Simonsen. På trods af de meget kortfattede, daglige notater giver den dog et levende billede af familiens liv og dens kontakter, der tæller såvel Frederik VII som kronprins i Odense og historikeren Vedel Simonsen som egnens landmænd.

Finn H. Lauridsen.

Henning Heilesen: Randers Klosters historie. (Udgivet af Randers Kloster i jubilæumsåret, 1958). 297 sider.

Reformationen var et socialt tilbageskridt, siger arkivar Henning Heilesen i det statelige skrift om Randers hospital, han har udarbejdet i anledning af stiftelsens 400 års jubilæum. De klostre, der i middelalderen havde varetaget omsorgen for syge og fattige, blev nedlagt, og noget nyt kom foreløbig ikke i deres sted. Reformationen lærte de danske, at de skulle gifte sig og intet give til de fattige, siger en anden forfatter spottende. Først i slutningen af Christian III's regering blev en del af det forrige gejstlige gods, som staten havde konfiskeret, anvendt til oprettelse af milde stiftelser, bl.a. i Randers, hvis hospi-

tal fik sin første fundats den 10. december 1558. Det blev rigt udstyret med kirketiender og en del jordegods og er den dag i dag en af landets mest velhavende stiftelser.

Stiftelsens oprindelige navn var Randers hospital. Ordet hospital betød i ældre tid ikke sygehus, i hvert fald ikke i vor forstand. Hospitalerne var stiftelser for gamle, svage og arbejdsudygtige mennesker. Der optoges kun fattige syge. En velhavende mand kunne ikke lade sig indlægge for at søge helbredelse. Og medens nutidens sygehuse ikke optager uhelbredeligt syge som lamme, blinde o.l., stod fortidens hospitaler netop åbne for sådanne. Men da ordet hospital efterhånden er blevet en gængs benævnelse for sygehus, fik Randers hospital ved kgl. resolution i 1949 sit navn ændret til Randers kloster, der heller ikke er nogen heldig benævnelse.

Dramatiske begivenheder har der ikke været i Randers hospitals historie. Forfatteren har derfor været henvist til at gøre rede for hospitalets svingende økonomiske forhold gennem tiderne, derunder de ret hyppigt forefaldende underslæbssager, bygningshistorien og det indre liv i hospitalet, der før 1868 også rummede sindssyge blandt sine lemmer.

Til denne gennemgang af hospitalets historie, der fylder godt halvdelen af festskriftet, slutter sig som anden del meget udførlige personalhistoriske oplysninger om medlemmer af hospitalets direktion og inspektion, forstandere, præster, degne, læger, økonomer, portnere og organister. I den forbindelse kan som supplement oplyses, at den Lave Gundesen, der ifølge forfatteren blev hospitalspræst ca. 1641, i virkeligheden blev præst ved hospitalet allerede 1638 efter tidligere at have været sognepræst i Falslev-Kærby (Aarhus bispearkiv. Onsilv herredsbog.)

Endelig bringer festskriftet som tredje del en lang række dokumenter til

oplysning om hospitalets historie lige fra fundatsen i 1558 til den nugældende fundats fra 1936.

Bogen bygger hovedsagelig på utrykt materiale i hospitalets meget righoldige arkiv, som forfatteren har udnyttet grundigt. Fremstillingen er omhyggeligt dokumenteret ved henvisning til de benyttede kilder. Bogen er smukt udstyret og bortset fra en enkelt lidt for flot ytring overordentlig solid.

Carl Lindberg Nielsen.

Olav Christensen, Magnus Mikkelsen og Hans Neumann (red.): Fra Gelsbro til Lillebælt. Hjemstavnsbog for Haderslev By og Amt. (Udgivet af Haderslev By og Amt). 1958. 236 s. og 3 kort.

Med det hovedformål at fremskaffe et hjælpemiddel til hjemstavnundervisningen i de ældre klasser i skolerne har Haderslev by og amt udgivet en hjemstavnsbog med den for udenforstående ikke helt klare titel: *Fra Gelsbro til Lillebælt*. Lillebælt betegner amtets østlige grænse, medens Gelsbro skal markere amtets vestlige skel. Gelsbro ligger vest for Gram, hvor Haderslev, Ribe og Tønder amter støder sammen.

Redaktionens medlemmer kommunefuldmægtig Olav Christensen, overlærer Magnus Mikkelsen og museumsdirektør Hans Neumann har fået hjælp af talrige bidragydere. Bogen prætenderer ikke originalitet, dens formål er pædagogisk og populært, og det betegner utvivlsomt et fremskridt, at hjemstavnundervisningen har fået dette hjælpemiddel, ikke mindst de talrige illustrationer er af værdi, men der savnes kort. Bortset fra 2 kort over Haderslev by og et oversigtskort over amtet er bogen kun småt forsynet med det pædagogiske instrument, som kortskitsen udgør. Bl. a. ville en oversigt over den gamle herredsinddeling være på sin plads, tilsvarende en over-

sigt over Haderslev amts omfang til skiftende tider, ligeledes kunne det være godt at få støtte af et kort ved klarlæggelsen af grænsen mellem Ribe stift og Slesvig stift. Der kunne nævnes talrige andre emner, som lod sig illustrere på denne vis, og det var måske en opgave for redaktionen at træde sammen igen for at tilvejebringe et korthæfte, der kunne bruges side om side med bogen.

Troels Fink.

T. Tobiassen Kragelund (†): Vestjyske markeder. Limer og karbørster. (Engers Hansens forlag, Esbjerg, 1956). 97 s.

Den flittige folkelivsforfatters sidste bog følger ikke væsentligt nye træk til de emner, han beskæftigede sig med. Gamle fortællere har berettet for ham om deres oplevelser på markeder i Ribe, Varde og Ålbæk, og da de små skildringer gengives som helheder, har temmelig mange gentagelser ikke kunnet undgås. Det samme forhold gør sig gældende i bogens andet afsnit, der behandler den særlige vestjyske produktion af og handel med koste og karbørster. Sammen med lertøjet spillede de en betydelig rolle for livets opretholdelse for beboerne i mange hedesogne. Tobiassen Kragelund havde et åbent øre for de morsomme historier, og han har villigt strøet dem ud også her; et par af dem er endog særdeles morsomme.

Finn H. Lauridsen.

Morten Borup: Peder Hjort. (Rosenkilde og Bagger, 1959). 224 s.

Litteraten Peder Hjort var en urolig og samtidig en usmidig ånd. Hans navn dukker gang på gang op i det 19. århundredes åndshistorie og politiske historie, uden at han på noget tidspunkt var en central figur. Mest kendt er vel hans deltagelse i Bagge-

sen-Oehlenschläger-fejden, hvor han første gang demonstrerede den hensynsløse og unænsomme tone, der altid karakteriserede ham i de mange polemikker, han viklede sig ind i. Senere vendte han sig i sin litterære kritik mod sin fordums helt, Oehlenschläger, og hans kritik havde i det hele et negativt præg. – Som lærer ved Sorø akademi kastede han sig over filologien og udgav en tysk grammatik, der i Kapers og senere Houken og Stenbjerres bearbejdelser stadig er i brug. Desuden udsendte han læsebogen »Den danske børneven«, som fik en overordentlig stor udbredelse. – Efter akademiets ophævelse i 1849 bosatte Hjort sig i København og dyrkede sine politiske interesser som helstatspolitikken publicistiske forsvare.

På alle felter viste Peder Hjort sin usædvanlige begavelse. Carl S. Petersen har kaldt ham »et af dansk litteraturs stærkeste hoveder« og Paul V. Rubow har givet ham en ganske smuk placering i dansk litterær kritiks historie. Alligevel er det karakteristisk, at det meste af, hvad han beskæftigede sig med, forblev fragmentarisk. Og det er lige så karakteristisk, at trods al den respekt for Hjorts intelligens, især som den ytrer sig i hans litterære kritik, der præger Morten Borups store biografi af ham, er det et såre diffust og aldeles ikke sympatisk billede, bogen tegner af ham.

Som det var at vente, behandler Borup først og fremmest Hjorts litterære indsats. Uden at der vel føjes mange nye træk til, giver bogen et ganske fyldigt indtryk af Hjort som kritiker og tænker. Forfatteren siger selv, at han med mange citater har villet skabe en slags »Hjort-antologi, der kan lette læseren arbejdet med at finde frem til hans ledende tanker«. Det må vist siges at være lykkedes. Men Hjorts hele virksomhed var så omfattende og så spredt, at den valgte fremgangsmåde egentlig ikke hjælper den udenforstående til at skabe orden

i det myldrende kaos, der udgøres af Hjorts produktion. På den måde gives naturligvis også et indtryk af hans virksomheds karakter, men det gør ikke bogen let at læse.

Hjorts politiske virke er med hensigt skildret ret summarisk. Det er der ikke sket større skade ved, fordi hans indsats næppe var synderlig betydningsfuld. I hvert fald får man ikke gennem hans arbejde som halv-officiel pennefører for helstatsfolkene noget nyt at vide om hans personlighed. Noget andet er, at Hjorts store efterladte arkiv indeholder en mængde stof til belysning af bl. a. helstatspolitikken og de af tidens fremtrædende politikere, han havde forbindelse med.

For Hjorts vedkommende knytter den største politiske interesse sig til hans forbindelse med hertug Christian August af Augustenborg. Bekendtskabet gik helt tilbage til udenlandsrejsen i Hjorts unge år, og det styrkedes af en kraftig konservatisme, som han delte med hertugen. I 1840-erne, da hertugen var dybt inde i sine dynastiske og slesvig-holstenske kombinationer, gik Hjort så vidt som til at give ham gode råd om, hvordan han skulle bane vejen til den danske trone for den augustenburgske familie.

En del af dette var kendt i samtiden, og det kom til at koste Hjort adskillige ærgrelser efter 1848. Men det blev aldrig klart, hvad han dybest set havde tænkt sig med sine råd til hertugen. Samtidig med, at han 1844-46 færdedes på Augustenborg og korresponderede livligt med hertugen om politiske materier – noget lignende gjorde Tscherning jo i øvrigt på samme tid – skrev han skarpe artikler mod slesvig-holstenerne og de tyske angreb på det danske sprog i Slesvig. Hans nationale alibi var således i orden, men det undrede alligevel både hans venner og hans fjender, at han vovede sig så langt ud med augustenborgerne.

Hjort oplyste heller aldrig selv samtiden om, i hvor høj grad han egentlig

sympatiserede med de folk omkring hertugen, der ville have denne på den danske trone, og som søgte kontakt med danske kredse i den anledning. Hertugens rådgivere har i hvert fald i visse øjeblikke syslet med den tanke, at Hjort kunne blive nyttig i denne sammenhæng. At en mand som Wegener, Hjorts gamle kollega fra Sorø, aldrig var tryk ved ham, kan således have haft sine gode grunde.

Men heller ikke nu, da hertugens arkiv er tilgængeligt, og man har Hjorts breve til ham, er det muligt at give en helt klar fremstilling af dette forhold. Antagelig skyldes det det dobbelte og det svingende, som man oftest kan iagttage i Hjorts synspunkter og i hans færden. Man kan derfor ikke dadle Borup for, at han ikke har givet en udtømmende skildring af Hjorts forhold til augustenborgerne. En del af Hjorts breve til hertugen er i øvrigt havnet mellem de Danneskjold-Samsøeske papirer, hvorfor de ikke har været tilgængelige for forskningen. Meget kan de næppe heller bidrage til det nævnte problems løsning.

Nogen let tilgængelig personlighed er Hjort således ikke. Det er imidlertid et vidnesbyrd om Morten Borups dybe fortrolighed med Hjorts produktion og med tidens litterære og åndelige klima, at han alligevel har kunnet tegne et billede af ham. For læseren er det dog nok sværere at aftvinge Hjort den sympati, som bogens forfatter trods alt nærer for ham. Borup indrømmer vel, at Hjort »ikke har været nogen udelt tiltalende person«, men når han i bogens sidste linie kalder ham »den store uro i sin tids Danmark«, er det udtryk for en velvillig vurdering, som dog nok placerer Hjort på en altfor fremtrædende plads i sin samtid. Vel var der altid uro om ham, men de fleste i datiden følte ham nok oftest blot som et overfladisk irritament. Hans personlighed og hans

åndsform hindrede ham, trods hans begavelse, i at virke på andre og skaffe sig indflydelse. *H. P. Clausen.*

Ordbog over Danmarks Plantenavne. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Johan Lange. Bd. I. (Ejnar Munksgaards forlag, 1959).

De to første bind skal med udgangspunkt i den latinske systematik bringe en fuldstændig fortegnelse over de danske plantenavne, der fra de ældste tider er blevet bragt i anvendelse. Ja, forfatteren udfylder endog de til nu tomme rubrikker med egne forslag om lån fra norsk og svensk. Det 3. bind vil blive et register over de danske navne. Det kan allerede af det første bind ses, at der her er tilvejebragt et meget fyldigt supplement til både Ordbog over det danske sprog og Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske sprog, idet der med en utrolig grundighed er exciperet alt fra både ældre og yngre såvel folkelig som videnskabelig terminologi, ligesom alle tidligere forskeres samlinger er indarbejdet. Den videnskabeligt set betydeligste indsats har Johan Lange dog uden tvivl ydet derved, at han har sat hele sin botaniske sagkundskab ind på at få opklaret, hvilke egenskaber ved planterne det er, som i hvert enkelt tilfælde har givet anledning til deres navne. Den sprogvidenskabelige kontrol, som tilsynet – de to ordbogsredaktører H. Juul-Jensen og Kaj Bom – har ført med de etymologiske afsnit, er en garanti for værkets høje videnskabelige kvalitet.

Niels Åge Nielsen.

Hugo Matthiessen: Hærvejen. En historisk-topografisk studie. (Gyldendal, 1959). 133 s. og 15 plancher.

Hugo Matthiessens klassiske studie foreligger her i en 5. udgave. Indholdet er uændret, opsætning og udstyr særdeles nydelig.

SÆRTILBUD til medlemmerne

Selskabet har overtaget salget af nogle mindre restoplæg. På bøgerne opnår medlemmerne en særlig favørpris ved direkte bestilling på vedlagte kort.

Caspar Paludan-Müller

Videnskab og Skole

Den 20. juni 1956 fyldte professor i historie ved Aarhus Universitet, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen 60 år. En kreds af fagfæller hædrede ham på dagen ved at udgive en bog indeholdende den store historiker Caspar Paludan-Müllers selvbiografi, hans skoletaler og en mindre afhandling om historieundervisningen i latinskolerne.

Bogen er et værdifuldt kildeskrift til det 19. århundredes åndshistorie. Man præsenteres for brydningerne mellem det nye nationale og det gamle universelle livssyn og mellem klassisk og naturvidenskabelig dannelse, ligesom den viser teologiens og filosofiens indflydelse på tidens skolesyn. I det hele giver bogen et levende indtryk af Caspar Paludan-Müllers livsholdning, fra han i 1829 blev knyttet til det lærde skolevæsen, til han i 1872 blev professor. En fyldig indledning og oplysende noter uddyber teksterne og gør dem umiddelbart tilgængelige.

»En meget smuk bog, som rummer et interessant bidrag til karakteristik af en stor historiker« (Berlingske Tidende). – »Er den indholdsmæssigt en smuk hyldest, er den det ikke mindre i det ydre... en smuk fornyelse af festskrifternes noget traditionelle udstyr« (Fyens Stiftstidende). – »En forbilledlig klar indledning og koncise noter« (professor, dr. phil. Rudi Thomsen i Jyllands-Posten). – »En ualmindelig smuk og fornem publikation ser i dag lyset – fornem ikke alene hvad angår det lodige indhold, men også hvad det ydre angår« (Dagens Nyheder). – »Alt dygtigt kommenteret og stort set træffende analyseret« (Professor, dr. phil. Povl Bagge i Historisk Tidsskrift).

128 sider og 3 plancher i stort format.
Bogladepri 16,75 kr. – Medlemspris: 11,75.

Tage Kaarsted

Hvad skal det nytte?

De radikale og forsvarret 1894-1914

Bogen er en analyse af det radikale venstres forsvarspolitiske synspunkter i partiets første år efter grundlæggelsen i 1905. Der var i partiet enighed om, at Københavns befæstning burde nedlægges, men med hensyn til den fremtidige militærordning rummede partiet flere standpunkter. Disse brydninger og de personer, der var hovedeksponenter for dem, behandles indgående. Særlig fremtrædende i skildringen er P. Munch og Ove Rode, og gennem benyttelse af nyt arkivmateriale uddybes billedet af de to mænd i deres forhold til partiets mere landboprægede fløj.

»Fortjenstfuld og bør anerkendes som en ung historikers friske og velskrevne arbejde« (Axel Linvald). – »En grundig og saglig redegørelse« (Militært Tidsskrift). – »Nyttig og tiltrængt historieskrivning« (Venstres Pressebureau). – »Bidrager værdifuldt til fuldstændiggørelse af det historiske portræt af P. Munch« (Aarhus Stiftstidende).

102 sider. Bogladepri: 9,50 kr. – Medlemspris: 6,50 kr.

Troels Fink

Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770

Professor, dr. phil. Troels Finks disputats fra 1941 behandler navnlig udskiftningens tekniske tilrettelægning, detaljeret og egn for egn. I indledende kapitler opridses den europæiske baggrund og situationen under landsbyfællesskabet. Slutningskapitler redegør for udskiftningen i dens sociale og økonomiske sammenhæng og stiller den i forhold til udviklingen i kongeriget.

»Udskiftningen i Sønderjylland« er af central betydning for forståelsen af de sønderjyske landbrugsforhold i 17. og 18. århundrede. Bogen henvender sig især til de mange, der specielt interesserer sig for landbrugshistorie eller sønderjysk lokalhistorie.

210 sider. Medlemspris: 5 kr.

Troels Fink: Fem foredrag om

DANSK UDENRIGSPOLITIK EFTER 1864

Professor, dr. Troels Finks foredrag giver tilsammen et klart billede af udenrigspolitik og vilkårene for et lille land i årene op mod 1. verdenskrig. Sluttelig modstilles Danmarks stilling i 1914 og ved 2. verdenskrigs udbrud. Hovedtemaet er forholdet til Tyskland, og bogen giver den historiske forklaring på den politik, der førte til beslutningen 9. april 1940.

Afslører »ypperligt spilet bakom kulisserne« (Sydsvenska Dagbladet). – »Et interessant bidrag til forståelse af de skiftende faser i dansk udenrigspolitik« (Venstres Pressebureau). – »Den lille, men meget dygtigt skrevne bog er i virkeligheden en politisk gys er... enestående i sin art« (Svend Thorsen i Politiken). – »God at få forstand af« (Socialdem. Provinspresse).

81 sider. Bogladepri: 6,75 kr. – Medlemspris: 5,00 kr.

Det tynder ud –

Der er blevet solgt mange af selskabets skrifter i den sidste tid. Aksel Lassens bog »Skæbneåret 1659« er allerede udsolgt, og af de andre er kun få eksemplarer tilbage. Mangler De nogle af skriftseriens bind, eller får De brug for en præsentabel gavebog, bør De bestille nu på indlagte kort.

Viggo Sjøqvist

Peter Vedel

Udenrigsministeriets direktør

I.

Arkivar i udenrigsministeriet, mag. art. Viggo Sjøqvist har her samlet resultatet af flere års indgående studier. Peter Vedel indtog i perioden 1858–99 en central plads i dansk udenrigspolitik. Efter en fængslede skildring af Vedels ungdom behandler arkivar Sjøqvist i dette bind de vanskelige år op mod 1864. Klart og med politisk forståelse redegøres for den danske politik over for de tyske magter og forholdet til Sverige.

»I høj grad velskrevet, selvstændig og kritisk« (Axel Linvald). – »En aldeles fortræffelig og klar skildring« (Information). – »Vil hævde sig smukt i den række af betydningsfulde skrifter, udsendt af dette selskab . . . fremtræder i det smukke udstyr, der er noget karakteristisk for selskabets samarbejde med Aarhus Stiftsbogtrykkerie« (Konservative generalkorrespondance). – »Må anbefales på det varmeste« (Nordisk administrativt Tidsskrift).

286 sider, indb. Bogladepris: 18 kr. – Medlemspris: 12 kr.

Rest **22** ekspl.

P. G. Lindhardt og Jørgen Swane

To højirkemænd

Brevveksling mellem bisperne

H. Stein og J. Swane

Biskop over Viborg Stift 1878–1901, Hans Jørgen Swane, efterlod sig et meget righoldigt privatarkiv. Fra dette arkiv er her udvalgt hans korrespondance med Odense-bispen H. Stein. Den giver et væld af internt oplysninger om kirkens stilling mellem højre og venstre og afspejler ængstelsen for socialismen. Grundtvigianismen og Indre Mission drøftes og belyses.

»Af betydelig åndshistorisk såvelsom kirkehistorisk interesse« (Jydsk Tidende). – »Lindhardts udgiverarbejde er mønstergyldigt« (Højskolebladet). – »Indeholder et rigt kulturhistorisk stof« (Venstres Pressebureau). – »Det er et meget værdifuldt arbejde, som her foreligger« (prof. Bergmann i Kristeligt Dagblad). – »Gledeligt, at denne digre bog er blevet tilgængelig til en rimelig pris« (Præsteforeningens Blad).

503 sider, indb. Bogladepris: 22,50 kr. – Medlemspris: 14 kr.

Rest **26** ekspl.

Hans H. Fussing

Bybefolkningen 1600-1660

Erhvervsfordeling - Ambulans - Indtjeningsevne

»Bybefolkningen 1600–1660« bringer både detailanalyser og samlede oversigter. Bogen dækker det nuværende Danmark samt Skåne, Halland og Blekinge; inden for dette område undersøges borgerskabets sammensætning i de enkelte byer herunder de forskellige erhvervsøkonomiske forhold. Denne lange række af enkeltundersøgelser resumeres op i sammendrag for de forskellige landsdele og for hele kongeriget.

Dr. Fussings bog har som mange af hans andre skrifter både lokalhistorisk og rigshistorisk interesse såvel gennem de nye resultater, der fremlægges, som ved dens metodiske problemer. – Professor, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen indleder »Bybefolkningen« med en karakteristik af Hans Fussings forfatterskab.

125 sider, indb. Bogladepris: 16 kr. – Medlemspris: 8 kr.

Rest **37** ekspl.

Erik Rasmussen

Statslånskrisen 1919

Midt under en alvorlig ministerkrise i 1919 udtalte Christian X: »Som resultat af mine overvejelser udtaler jeg, at jeg ikke udnævner et ministerium, der ikke er i overensstemmelse med folketingets flertal.« Gennem denne udtalelse blev krisen en milepæl i dansk parlamentarismes historie. Professor, dr. phil. Erik Rasmussen følger i detaljer krisens politiske spil og giver et levende indtryk af de ledende mænd.

»Levende og anskuelig« (Prof. Poul Meyer i Information). – »Skrrevet i en overordentlig veloplagt stil« (Finanstidende). – »Levende skrevet og interessant« (Social-Demokraten). – »Betydningsfuld bog« (Aalborg Stiftstidende). – Lader sig læse med stort udbytte af politisk interesserede« (Vestkysten). – »Fortræffelig lille bog« (Gymnasieskolen). – »Erik Rasmussens bog er spændende læsning« (Bogens Verden). – »Særlig nøgtern og veldokumenteret bog« (Jyllands-Posten).

125 sider, indb. Bogladepris: 11,50 kr. – Medlemspris: 7,50 kr.

Rest **24** ekspl.

Troels Fink

Spillet om dansk neutralitet 1905-09

For første gang forelægges her en videnskabelig undersøgelse af de forhandlinger, der i 1906 og 1907 blev ført af den daværende departementschef i krigsministeriet, kaptajn L. C. F. Lütken, med chefen for den tyske generalstab, H. v. Moltke. Undersøgelsen er dog ikke snævert begrænset til disse forhandlinger. Der er lagt vægt på at placere dem i den almindelige udenrigs- og forsvarspolitiske sammenhæng i årene 1905–09. Bogen falder i tre dele. Første del er en indledende fremstilling, anden del er en gengivelse af Lütkens selvbiografiske optegnelser, der supplerer det materiale, der allerede blev offentliggjort i 1919, og endelig omfatter den tredje del dokumenter og aktstykker, der belyser Lütkens politiske virksomhed i 1905–09.

»Vil komme til at indtage en høj plads blandt de historiske fremstillinger af Danmarks nyere historie« (Venstres Pressebureau). – »Rig på stof og forbillig i form« (P. Stavstrup i Berl. Tid.). – »En ypperlig studie« (John Danstrup i Politiken).

343 sider, indb. Bogladepris: 17,25 kr. – Medlemspris: 11,75 kr.

Rest **94** ekspl.